

VIVĚRE EST MILITARE

**Sammelband zu Ehren von Professor
der Ukrainischen Freien Universität
Wolodymyr Kosyk (zum Gedenken
an den 100. Geburtstag)**

ВОЛОДИМИР КОСИК

**УКРАЇНА
ПІД ЧАС
ДРУГОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ
1938 — 1945**

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Серія: Монографії ч. 32
БІБЛІОТЕКА ІМ. СИМОНА ПЕТЛЮРИ

Симон Петлюра
Збірник студійно-наукової
конференції в Парижі (травень 1976)
статті, замітки, матеріали

Редактор
Володимир Косик

Ukrainische Freie Universität
Lucien Febre
Internationales Wissenschafts-
und Bildungskonsortium

VIVĚRE EST MILITARE

**Sammelband zu Ehren
von Professor der Ukrainischen Freien Universität
Wolodymyr Kosyk
(zum Gedenken an den 100. Geburtstag)**

München-Paris 2025

Gutachter
Dr. Ioulia Holubnych-Shlenchak
Dr. habil. Viktor Gudz

Umschlaggestaltung
Ihor Sribnjak, Anastasija Zorja

Cover
Oben –
Altes Gebäude der Ukrainischen Freien Universität
(Stadtbezirk Bogenhausen, München, Bayern)

In der Mitte –
Foto von Prof. Wolodymyr Kosyk

Unten –
Titelseiten seiner Monografie und
des von ihm herausgegebenen Sammelwerks

Redaktion
Ihor Sribnjak, Dmytro Hryn

Satz
Anastasija Zorja

Herausgeber
Lucien Febre Internationales
Wissenschafts- und Bildungskonsortium

Das Buch wurde veröffentlicht mit Unterstützung durch
Ausschuss für wissenschaftliche Forschung
LFIWB

Druck
Omelian-Pritsak-Wissenschafts- und Verlagszentrum
pritsak-center.com

ISBN 978-3-462-19850-6

© Copyright by
Vitaliy Andreev, Svitlana Andreeva, Valeriy Babich,
Bohdan Bezpalko, Inna Horpynchenko, Dmytro Hryn, Inna Hubenko, Oksana Drach,
Dmytro Doletsky, Denis Miroshnyk, Ivan Monolatii, Hennadiy Nadtoke,
Maryna Paliienko, Roman Podat, Ihor Sribnjak,
Andriy Temchenko

© Copyright by
Lucien Febre Internationales
Wissenschafts- und Bildungskonsortium

München-Paris 2025

СКРОМНИЙ, ЕНЕРГІЙНИЙ, ПРОФЕСІЙНИЙ

(з нагоди 100-річчя видатного історика України
Володимира Косика)¹

На життєвих дорогах і стежках кожного з нас, нині сущих, час від часу зустрічаємо унікальних особистостей, життя і науковий чин яких чітко і однозначно свідчать про блискучий розум та ерудицію, інтелігентність, а водночас скромність. Від нас самих залежить, чи наслідуватимемо ми таких людей у своєму, звичайному житті, чи ж будемо шукати якихось авторитетів з сумнівною репутацією людини і вченого.

Життя видатного історика України Володимира Косика — відкрита карта пам'яті нашого народу, з його звитягами і поразками, одчайдушною боротьбою за правду, проти кривд і фальсифікації української історії. Тож власне своїм життям українознавця упродовж XX — початку XXI ст. В. Косик послідовно доводив любов до свого народу і своєї держави ретельними і науково обґрунтованими дослідженнями з історії французько-українських взаємин, історії Української революції, історії України періоду Другої світової війни, історії ОУН. Зайве говорити, що вчений був унікальним дослідником, який, з одного боку, міцно стояв на позиціях джерелознавчих доказів тих чи тих подій, їх наукової інтерпретації, а другого — був активним діячем українського підпілля, націоналістом. Поза тим ця друга обставина ніколи не була для професора визначальною у його професійній діяльності, адже він не мав заздалегідь заготовлених відповідей на важкі питання з царини історії і політики, ніколи не намагався «вписувати» свою версію історіографії в якісь ідеологічні кліше.

Погодьмося, що таких, котрі хотіли сподобатися тоталітарній владі, зокрема в окупованій майже цілє XX ст. Підсоветській Україні було чимало. Вистачало подібних українофобів і україножерів від історії і вже в незалежній Українській державі. Саме з ними боровся В. Косик силою незаперечних історичних фактів, міццю історичних джерел, наснагою щодо відновлення історичної правди — у своїх монографіях, наукових статтях, виступах на конференціях, академічною і громадською працею, лєвова частка якої пройшла в реаліях двох людиноненависницьких режимів XX ст. — комуністичного та нацистського.

Та й прийшов на цей світ майбутній вчений в умовах нової польської окупації Галичини, вже після поразки наших Визвольних змагань, 26 листопада 1924 р. в селі Вацевичі що на тодішній Дрогобиччині, у бідній селянській родині. Відтак, ймовірно, побачену у дитинстві несправедливість поляків щодо українців та їх підпільної боротьби у міжвоєнній Галичині, він відчував особливо сильно, бо за якийсь час вступив до ОУН. Наприкінці Другої світової війни за приналежність до цієї організації його, як і сотні інших українців, примусово вивезли до Східної Німеччини.

Звідти восени 1946-го В. Косик утік до Західної Німеччини, а вже 1948-го він перебрався до Франції. Саме у цій західноєвропейській країні і проминуло довге і плідне наукове і громадське життя професора. Розпочалося воно у Франції виснажливою роботою на фа-

¹ Вперше опубліковано в Українська правда (<https://www.istpravda.com.ua/columns/2024/11/26/164495/>).

бриці і, паралельно, навчанням в паризьких Сорбонні та в Інституті історії сучасних міжнародних взаємин, а також в мюнхенському Українському Вільному Університеті, в якому здобув докторський ступінь за дисертацію «Політика Туреччини щодо України за часів Мазепи і Орлика». У 1981 р. В. Косик захистив докторську дисертацію в університеті Париж-1 (Пантеон-Сорбонна) на тему «Політика Франції відносно України в 1917–1918 рр.».

Одночасно молодий науковець заснував і редагував франкомовний журнал «Європейський Схід», працював у редакціях журналу «Визвольний шлях» (Лондон) і газети «Шлях перемоги» (Мюнхен), що були друкованими органами Закордонних частин ОУН, брав активну участь у громадсько-політичному житті української діаспори, а 1961-го його обрали головою «Об'єднання українців у Франції», а також був головою теренового проводу ОУН у Франції. Проте найбільше часу забирала науково-викладацька робота в Національному інституті східних мов і цивілізацій Університету Париж-3 в 1960–1980-х, а також виклади з історії України в УВУ в Мюнхені з 1960-х і до початку 2000-х років.

Важлива сторінка у професійній діяльності В. Косика — його праця в НТШ, розбудова Товариства у Західній Європі, продовження традицій осередку НТШ у Сарселі. Запам'яталася діяльність вченого як голови Західноєвропейського НТШ, ініціювання і проведення численних наукових конференцій у Франції не лише для українців, але й для французів з метою донесення історичної правди про важливі сторінки і постаті нашої історії — Українську революцію 1917–1921 років, Голодомор, ОУН, УПА, Симона Петлюру тощо.

Уславився вчений багатьма фундаментальними монографіями, публікаціями корпусу історичних джерел, а також зредагованими ним збірниками конференцій, частина з яких була видана вже в незалежній Україні. Серед них: «Симон Петлюра» (Париж; Мюнхен, 1980), «Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд» (Стрий, 1992), «Розкол ОУН 1939–1940» (Львів, 1999), «Симон Петлюра» (Львів, 2000), «Українці у Франції» (Львів, 2008), «Правда історії. Роки окупації України 1939–1944» (Київ, 2008), «Спецоперації НКВД-КГБ проти ОУН» (Львів, 2009), «Боротьба за незалежність України в 1938–1941 роках» (Київ, 2013), чотири томник «Україна в Другій світовій війні. Збірник німецьких архівних матеріалів» (Львів, 2000) та інші.

Осібне місце у доробку професора займає фундаментальне дослідження «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» (перше видання 1986 р., французькою мовою). У 1992 і 1993 її перевидали українською, зокрема НТШ у Львові. Монографія стала першою в українській історіографії працею, яка на підставі багатьох німецьких джерел аналізувала політику нацистської Німеччини щодо України напередодні та під час Другої світової війни, а також взаємини структур Третього Райху з українським національно-визвольним рухом. Широта залучених документів різних інституцій нацистського режиму дала змогу отримати максимально неупереджену картину цих взаємин, а тому ця праця досі залишається базовою з цієї теми в нашій національній історіографії.

Після здобуття нашою державою незалежності, вчений неодноразово відвідував Батьківщину, був активним учасником наукового і освітнього життя. Зокрема з 1992 р. В. Косик читав спецкурси в університетах Києва, Івано-Франківська, Тернополя і Дрогобича. З 2000 р. обіймав посаду професора Львівського національного університету ім. Івана Франка, читав лекції з історії України.

Професор В. Косик мав легку руку: за його безпосередньої участі як наукового керівника добрий десяток науковців з України, котрі були студентами УВУ в Мюнхені у 1990-х — на початку 2000-х рр., захистили магістерські і докторські дисертації з історії України і отримали наукові ступені УВУ. (Зокрема з-поміж нової генерації українських істориків — автор цього допису — спочатку як магістрант, а згодом як докторант В. Косика. — Ред.).

Оскільки В. Косик був завжди надзвичайно уважний до проблем, які бралися досліджувати його учні, тому його наукова і методологічна допомога відчувалася на усіх етапах

написання і підготовки до захисту дисертацій, не гордував він відповідати з Парижа чи Мюнхена на листи своїх вихованців в Україні. Мені назавжди запам'ятається його безкомпромісна вимога щодо знання джерел проблеми, їх критика та інтерпретації, володіння цілим набором методів і підходів, а також «вписування» сюжетів національної історії в загальноєвропейський і світовий контексти, акцентування на потребі актуалізації «українського» питання в історії, політиці і міжнародних відносинах ХХ століття.

Наукові здобутки В. Косика були пошановані державними нагородами Франції та України. Зокрема 1998 р. за публікації французькою мовою про Україну його нагородили Орденом мистецтв, письменства і гуманітарних наук, а відтак 2005 р. він став вже офіцером цього Ордену; за плідну наукову працю 2005 р. його нагородили орденом «За заслуги» III ступеня. Професор В. Косик у 2000 р. отримав Золоту медаль УВУ і того ж року став лауреатом Міжнародної літературної премії ім. Івана Кошелівця. В останні роки життя В. Косик був почесним членом Головної булави Всеукраїнського братства ОУН-УПА, ініціатором створення Центру досліджень визвольного руху у Львові, його почесним головою.

Незважаючи на те, що професор В. Косик відійшов у засвіти в Парижі, останній земний спочинок, згідно з заповітом, знайшов він в рідній українській землі. Поховали видатного українського історика 27 червня 2017 р. на Личаківському цвинтарі у Львові.

Переконалий, що найкращим вінком на його могилу стане ретельне прочитання його численних досліджень з історії українського національно-визвольного руху, їх популяризація в гроні не лише колег-науковців, а й навчальних аудиторіях вишів, в котрих нині працюють учні професора. Тоді пам'ять про В. Косика насправді буде дієвою, а не лише спонтанною до урочистого ювілею чи сумної річниці, саме тоді можна буде говорити, що чин видатного історика України житиме й надалі в новітньому українському державотворенні та історієписанні.

проф. Іван Монолатій
26 листопада 2024 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Андрій Темченко
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

ТРАДИЦІЙНЕ ВЕСІЛЛЯ: «ВІНЧАННЯ НАВКОЛО ДІЖІ» (на матеріалі етнографічних записів В. М. Доманицького)

Вивчаючи спадщину В. Доманицького, на особливу увагу заслуговують його етнографічні нариси, зокрема ті, що стосуються весільної обрядовості українців. В часописі «Київська старовина» за 1901 р. було опубліковане повідомлення В. Доманицького «Вінчання навколо діжі», в якому зазначалося, що в 20-х рр. XIX ст. в с. Колодистому Звенигородського повіту, що на Черкащині, священник Левицький здійснював обряд вінчання всупереч церковним канонам: «де-небудь у коморі або в хаті ставив наречених в парі, читав над ними з Требника відповідні молитви і під час співу «Ісаяя радуйся» обводив тричі навколо діжі. На цьому обряд припинявся» [1, с. 72]. Для селян, укладені таким чином шлюби, вважалися законними, про що свідчить у своїй статті В. Доманицький. Лише через двадцять років архієрей видав указ, згідно з яким ці шлюби не визнавалися, поки не відбудеться повторне вінчання [1, с. 74]. Заборона архієрея свідчить, що церква не визнавала вінчання «навколо діжі», хоча обряд здійснював священник. Зважаючи на те, що українські селяни відзначалися особливою набожністю, вони продовжували вінчатися «не за обрядом», особливо ті, в кого виникали ускладнення з паспортом чи ступінню спорідненості. Це наптовхує на думку, що вінчання не в церкві, а в коморі не викликало психологічного дискомфорту і не засуджувалися громадою.

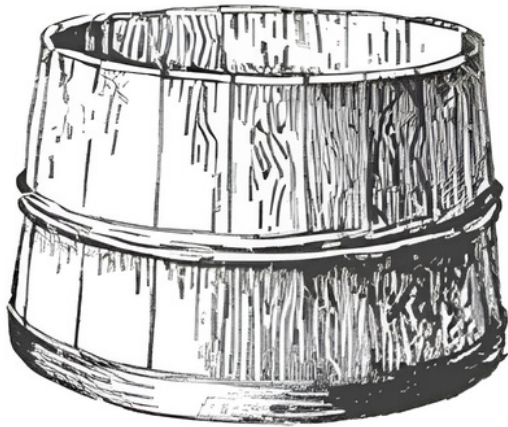
Аналогічний звичай зафіксований В. Ястребовим. В одеському тижневику «На морі і суші» описувалося життя бурлаків, зокрема обряд вінчання. Старійшина артілі тримав хліб-сіль, благословляючи молодих, які обіцяли перед Богом «жити купно», виконуючи таким чином роль священника. Однак у с. Компаніївка Єлисаветградського повіту Херсон-

ської губернії весільний хліб не тримали в руках, а клали на діжу, навколо якої обводили молодих, а потім благословляли [2, с. 281]. Подібні відомості зустрічаємо в сучасних дослідників весільної обрядовості. На Слобожанщині «після випікання короваю і батьківського благословення, дружина, а потім дві свашки обводили на дворі біля порогу молоду з іконами і молодого з двома хлібинами навколо діжі, на якій лежав хліб» [3]. Схожі обряди властиві Поліському регіону: «Молодих обводили навколо хлібної діжі, на вікові якої лежав на рушнику хліб. Це заміняло акт церковного вінчання» [4].

Семантику обряду вінчання навколо діжі, вперше описаного В. Доманицьким і В. Ястребовим, варто розглядати в контексті весільного циклу. Діжа є важливим обрядовим аксесуаром, оскільки в ній заміщується тісто для весільного хліба. Весільний коровай складається з трьох компонентів, які дублюють потрібну структуру Всесвіту, зокрема днища / коржа (низу), хреста (середини), булки / паляниці (верху). Верхній світ символізували також гільце, шишки і голуби, якими прикрашали верх короваю. Тобто діжа є місцем «дозрівання» субстанції, з якої твориться Всесвіт. Аналогічні мотиви зустрічаємо в колядках, де описується народження світу голубами, місцем розташування яких є «зелений явір» (весільне гільце): «Коли не було з нащада світа, / Подуй же, подуй, Господи, / Із Святим Духом по землі! / Тоди не було неба ні землі, / Ано лем було синє море, / А серед моря зелений явір, / На явороньку три голубоньки, / Три голубоньки радоньку радять, / Радоньку радять, як світ сновати» [5, с. 227]. Оновленому світу протиставляється потойбічний «німий світ»: «Ї чистом полі, на сінім мори стаяў дуб, на том дубе пташка без глаз, без криль, без вочей, без всяких речей» [6, № 143]. Випікання короваю супроводжується обрядовими речитативами, які озвучують творення світу і протистоять потойбічній «німоті»: «Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово. Воно в Бога було споконвіку. Усе через Нього повстало, і ніщо, що повстало, не повстало без Нього» (Іоана 1: 1-3). Усі дії, спрямовані на відродження життя / продовження роду, мають магічний характер, що пояснює вживання відповідної лексики. Коровай не ліплять, як пиріжки чи вареники (ст.-сл. *lѣpъ* < укр. *ліпший* — «кращий», болг. *леп* — «красивий», серб. хорв. *лијеп*, словен. *ler*, чеськ. *lery*, польськ. *lepszy* — «краще», споріднене з *ліпити* — «те, що прикладається, тобто липне», пор. латиськ. *laipns* — «милий»), а бгають (від **gъb-atī* — «гнути» [7, с. 157]), відповідно гільце не зрізають, а в'ють або гнуть, тобто у процесі весілля дії, пов'язані з ламанням / знищенням, є табуйованими (пор. *вити* споріднене з лтс. *viti* — «вити, плести» [7, с. 384]). В українських колядках світ твориться шляхом снування (плетіння): «Серед моря зелений явір, / На явороньку три голубоньки, / Три голубоньки радоньку радят, / Радоньку радят, як світ сновати» [5, с. 227].

Ідею творення закладено також в назві посуду, де здійснюється бгання. Українська діжа споріднена з д-інд *dēhmi* — «ліплю» (!), *dehī* — «насип», гот. *deigan* — «місити», *daigs* — «тісто». В цьому сенсі проводяться паралелі зі ст.-сл. *зижд*, *зьдати* — «будувати» [8, с. 88], *зиждати* — «створювати» [9, с. 977]. Перед бганням короваю на дно діжі клали шматок хліба з сіллю. Аналогічні дії виконували під час будівництва житла, де хліб є рудиментом архаїчних жертвоприношень [10, с. 66], а сіль — слугує оберегом від «злого ока».

Процес бгання охороняється як сакральний акт і зіставляється з дотичними обрядовими діями, які супроводжують народження дитини, що пояснює привалювання жіночого принципу. Коли пологи були важкими, породіллю три рази водили навколо столу або через тік, де молотять жито [11, с. 76]. Пор. з потрібним обходженням навколо пікної діжі. Коровай бгали лише молоді одружені жінки (репродуктивного віку). Діжі також відповідає категорія жіночого роду, хоча в окремих регіонах вона має чоловічий аналог. Пор. з рос. *квашонка* — «посуд для заквашування тіста», але *квашенник* — «дерев'яна кришка для кваші», відповідне значення має укр. *діжка* / *діжун*. Тут проглядається опозиція верх-низ, де верху відповідає чоловіче, а низу — жіноче [12, с. 85]. Чоловіче накриває жіноче, моде-

Мал. 1. Хлібна діжа.
Ілюстрація з відкритих джерел.

люючи таким чином процес дефлорації молодії (невипадково коровай ставили на віко діжі (діжуні) і зберігали в коморі — місці першої шлюбної ночі молодих). У зв'язку з цим стають зрозумілими окремі обрядові заборони. В діжуні не квасили тісто, бо «не зійде», в діжку не зазирали чоловіки, інакше в них не виросте борода (ознака чоловічої репродукції). Однак діжун за певних умов може перетворитися на діжку. Зокрема, коли в нього вставити зайву клепку. Для діжки кількість клепок має бути парною, для діжуна — непарною. Це дозволяє зробити висновок, що жіночому роду відповідає ідея парності, яка є провідною протягом усього весілля. Коровай бгали лише парна кількість жінок, які живуть «в парі», іноді їх зв'язували червоною стрічкою / поясом (кольоровий

код успішної дефлорації), кількість свічок також була парною [13, с. 242]. Ретельність дотримання обрядових норм проявлялась під час випікання короваю. Коли він репне, з'їде набік, упаде або пригорить — це вважалося негативним знаком і навпаки — високий, пишний коровай символізує сонце і слугує своєрідним пропуском у щасливе / світле подружнє життя: «Ой високо сонце вгору йде / А вже ж наша Оксана з двору йде» [14, с. 564].

В якості дії, що має підсилити успішне випікання короваю, здійснювали обряди з діжею, які нагадують весняні хороводи, присвячені культу сонця. На діжу ставили чотири свічки (іноді їх переставляли на коровай і так садили до печі). В окремих селах Київщини, зокрема в с. Тростянка, одну велику свічку ставили на ніж і поміщали на дно діжі [15]. Після цього відбувався обряд, що моделював випікання «високого / світлого» хліба. Коровайниці ходили за сходом сонця (семантика світла) і носили на руках діжу, співаючи обрядових пісень, піднімаючи її під стелю й ударяючи при цьому об сволок, після чого цілувалися тричі навхрест ². Діжа «могла бути накрита настолником, перев'язаним червоною лентою або крайкою. Зверху клали хлібину. Діжу підіймали до стелі (с. Любовичі, с. Обиходи) або ходили навколо неї (с. Будо-Вороб'ї, с. Іванівка). У селах, де обрядодії з діжею не фіксуються, її заміняла пікна лопата. Нею хрестили хату (піч) після всаджування короваю (с. Українка, Візня, Каленське). «При цьому кожну сваху по голові сапують, бо ж сваха» (с. Каленське). З лопатою танцювали, тричі стукали нею в ушак (одвірок): «Лопатою стукали в ушак, потім об землю, щоб високий коровай рос. А в двері стукають, щоб столькі дітей було» (с. Каленське) [4]. Діжу могли піднімати не лише тоді, як коровай посадять до печі, але й разом з тістом, тобто перед випіканням або «ходити навколо діжі, зовсім не беручи її до рук» [16, с. 269]. Згодом аналогічні дії повторюють молоді, але з тією різницею, що вони, на відміну від коровайниць, ходили лише навколо «повної» діжі, на якій лежав хліб, що включає ідею пустоти як несумісну з весільним обрядом. Рудименти цього обряду залишилися в дитячому фольклорі. Діти молодшого віку ходять навколо іменинника, співаючи: «А на (ім'я) іменини іспекли ми коровай. / Коровай, коровай, кого любиш обирай».

Воду, що залишилася після бгання короваю, вважали цілющою. Нею мили руки коровайниці (безпосередньо причетні до бгання), примовляючи: «Скільки пар рук мило, стільки щоб Іван волів мав» [17, с. 129], моделюючи таким чином матеріальний достаток майбутньої родини. Після цього її виливали під фруктові дерева або «туди, де люди не ходять», що також є обереговою дією від «переступання» майбутнього багатства (пор. із заборонаю

² В «Слові о Полку Ігоревім» Святослав бачить сон, що в його теремі дошки без сволоку. Коли сниться, що падає сволок — це віщує смерть когось з близьких. Часто сволок прикрашали написами релігійного змісту.

на переступання дитини — «бо не виросте»). Цілюща дія цієї води проявляється в інших обрядових діях. Нею умивали усіх, кого зустрінуть, кропили снопи в клуні, поливали тік, борошном, що залишилося, обтрушували огород [18, с. 91].

Магічні властивості діжі як лімінального об'єкту, якого торкалися лише «чужі» («Мамі не можна чіпатися короваю» [16, с. 271]) проектується на буденні хлібні страви. На Західній Україні ворожили по деженю (страві, замішаної на толокні з водою зі сметаною), в середину якого ставили свічку. Коли вона похилиться в бік старої людини — до смерті, коли в бік парубка чи дівчини — до весілля [19, с. 83]. У зв'язку з цим зрозумілими стають оберегові дії, які не давали можливості моделювання негативних ситуацій в житті молодого подружжя. На дніще діжі клали ніж, який мав «відсікати» усе нечисте, на її вінчики ставили свічки. Кількість ножів могла бути кратною кількості свічок, що підсилювало захист: «Чотири ножі в діжі, / А п'ятий на послугі. / Довкола свічі палають / А в середині коровай бгають» [20, с. 48]. Аналогічним чином оберігалися особи, які в цей момент торкалися діжі. Так, коровайниці в пазуху клали ніж, «щоб не зурочили» [18, с. 88].

За свідченнями В. М. Доманицького, в сприйнятті селян церковне вінчання було не обов'язковим. Гарантією майбутнього матеріального достатку родини було дотримання давніх обрядів, пов'язаних із семантикою хліба, як от випікання короваю і обходження навколо діжі [21]. Семантика весільного хліба тісно пов'язана з нареченою. Молоду прикрашали в той час, коли прибирали коровай. Схожими є атрибути — на голову наречених одягали вінок, у центр короваю встромляли гільце [16, с. 271]. Молодій не рекомендували куштувати коровай до першої шлюбної ночі, оскільки могли трактувати це як передчасну втрату цноти (пор. із семантикою «червоної» калини, кетягами якої прикрашали коровай). Відповідні заборони пояснюються тим, що весільний хліб з діжею зберігали в коморі — місці дефлорації молодої [16, с. 280-281]: «Після прибирання коровай, викладений на віку від пічної діжі (про семантику діжуна див. вище), заносили до комори. Ця дія мала ритуальне значення: «Запрегаймо, запрегаймо воли та корови, та повезем, та повезем, коровай до комори» [4]. Перед шлюбною ніччю молоду садили на діжу і розплітали косу [22, с. 135], іноді віко діжі застеляли кожухом [17, с. 269].

Висновок. В традиційній культурі діжа є потужним обрядовим предметом, оскільки в ній виготовляли хліб. Особливого значення вона набуває у весільному обряді. Від вдалого замісу тіста для короваю залежала доля майбутньої родини. У зв'язку з цим діжа є центром обрядових дій, спрямованих на моделювання достатку молодого подружжя, тому сполучається з іншими знаковими предметами, що символізують центр — сво-локом, піччю, гільцем. Це пояснює, чому обрядове ходіння відбувалося навколо діжі. Разом з тим, між обходженням навколо діжі і церковним вінчанням є спільні риси. з тією різницею, що функцію священника виконувала свашка або староста, діжа заміняла аналой, навколо якого тричі обводили молодих, замість Євангелія лежав хліб. Схожою була не лише форма, але й зміст обряду. В тому чи іншому випадку наречені зобов'язані зберігати подружню вірність, нести «тягарі один одного» (Гал. VI, 2). В цьому разі відбувається природне нашарування язичницьких і християнських культурних пластів. У своїй статті В. М. Доманицький зазначає, що селяни не вінчалися самовільно, оскільки обряд виконував священник, тому його сприймали як церковну церемонію. В бурлаків (декласованої частини населення) вінчав старшина артілі. Отже, ходіння навколо діжі не могло замінити церковне вінчання. Це був окремий обряд, який виконували лише під час традиційного весілля, а вінчання могло здійснюватися без участі громади [21]. У цьому разі «вінчання» / ходіння навколо діжі є реліктом давніх землеробських культур, що зазнали певної деформації внаслідок втручання церкви в громадське життя українських селян.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Доманицкий В. Венчание вокруг «дижи». *Киевская старина*. 1901. Т. LXXII. С. 72-74.
2. Ястребов В. Н. Свадебные обрядовые хлебы в Малороссии. *Киевская старина*. 1897. Т. LIX. С. 281-288.
3. Красиков М. Філософія буття слобожанського селянина. URL: <http://mihmih.at.ua/publ/1-1-0-12> (дата доступу 20.11.2025).
4. Несен І. Околична шляхта Центрального Полісся: особливості весільного ритуалу. URL: <http://polissya.blogspot.com/2009/06/vesilni-obrady-pisni-vitannya.html#ixzz0xnENz2ED> (дата доступу 20.11.2025).
5. Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера / Репричне видання. Київ, 1994. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Sosenko_Ksenofont/Kulturno-istorychna_postat_staroukrainskykh_sviat_Rizdva_i_Schedroho_Vechora/ (дата доступу 20.11.2025).
6. Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / Сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М., 2003. URL: https://books.google.com.ua/books/about/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%8B.html?id=Gqs0AAAAMAAJ&redir_esc=y (дата доступу 20.11.2025).
7. Етимологічний словник української мови. У 7-ми томах. Київ, 1982. Т. 1. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007831> (дата доступу 20.11.2025).
8. Етимологічний словник української мови. У 7-ми томах. Київ, 1985. Т. 2. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007832> (дата доступу 20.11.2025).
9. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Труд И. И. Срезневского. Издание отделения русского языка и словесности Императорской академии наук: в 3 т. СПб. : Типография Императорской академии наук, 1893-1903. Т. 1. 1993. 1420 [49] с.
10. Байбурин А. К. Жилище в представлениях восточных славян. 2005. 213 с. URL: <http://flibusta.site/b/626838> (дата доступу 22.11.2025).
11. Ящуржинский Хр. Поверья в обрядности родин и крестин. *Киевская старина*. 1893. Т. XLII. С. 74-83.
12. Цивьян Т.В. Оппозиция мужской / женский и её классифицирующая роль в модели мира. Этнические стереотипы мужского и женского поведения. М., 1991. С. 77-91.
13. Ящуржинский Хр. Свадьба малоросская как религиозно-бытовая драма. *Киевская старина*. 1896. Т. LV. С. 234-273.
14. Ястребов В. Н. Народные песни Херсонского края. *Киевская старина*. 1894. Т. XLIV. С. 559-569.
15. Босик З. О. До питання типології рідинної обрядовості Південної Київщини. URL: http://www.culturalstudies.in.ua/knigi_7_17.php (дата доступу 19.11.2025).
16. Несен І. Весільний ритуал Середнього Полісся: традиційна структура та реліктові форми. *Вісник Львівського університету. Серія історія*. 2008. Вип. 43. С. 261-319. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/01/10-9.pdf> (дата доступу 20.11.2025).
17. Вовк Хв.. Студії з української етнографії та антропології. К., 1995. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Vovk_Khvedir/Studii_z_ukrainskoj_etnohrafii_ta_antropolohii_vyd1995/ (дата доступу 20.11.2025).
18. Кримський А. Ю. Звенигородщина: Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного. Київ. 1930. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Krymskyi_Ahatanhel/Zvenyhorodschyna_Shevchenkova_batkivschyna_z_pohliadu_etnohrafichnoho_ta_dialektolohichnoho/ (дата доступу 17.11.2025).
19. Терновкая О. М. Лексика, связанная с обрядами жатвенного цикла (материалы к словарю). *Славянское и балканское языкознание. Карпато-восточнославянские параллели. Структура балканских текстов* / Сост. Т.М. Судник, Т.В. Цивьян. М. 1977. С. 77-130.
20. Українські соромицькі пісні / Упор., передмова, примітки М. М. Красикова. Харків, 2003. URL: <https://proridne.com/content/%D0%BF%D1%96%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96%D1%81%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%86%D1%8C%D0%BA%D1%96%D0%BF%D1%96%D1%81%D0%BD%D1%96/> (дата доступу 04.11.2025).
21. Доманицкий В. Цивільний шлюб і шлюбна розлука на Україні. *Нова громада. Літературно-науковий місячник*. 1906. № 5. С. 64-78.
22. Чубинський П. П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського : в 2 т. Київ : Мистецтво, 1995. Т. 1. 224 с.

Оксана Драч,
Київський столичний університет
імені Бориса Грінченка

Інна Губенко,
Черкаська медична академія

**«ОСВІТА НАРОДУ ЗАЛЕЖИТЬ ВІД УЧИТЕЛІВ»:
СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУЦІЙ ПІДВИЩЕННЯ
КВАЛІФІКАЦІЇ ПЕДАГОГІВ В УКРАЇНІ
(друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)
НА МАТЕРІАЛАХ КИЇВСЬКОГО НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ**

Школа — від початкової до вищої — становить соціальний інститут, що опосередковує рівні духовного життя суспільства. Шкільне навчання є одним із найважливіших каналів ретрансляції накопиченого людством досвіду, соціалізації особистості й адаптації до конкретних суспільних відносин. Об'єктивні можливості, що містяться в ідеї систематичної публічної освіти, визначально важливі для суспільства і держави.

У ХІХ ст. у країнах Заходу, як результат Просвітництва, усвідомлено самоцінність і неповторність особистості, сформовано класичну педагогіку Нового часу. У ній особливої уваги набуло обґрунтування цілей, змісту і методів освітнього процесу і розроблення нових теорій соціального виховання. Водночас еволюція освітніх процесів у «довгому ХІХ ст.» визначалася комплексом політичних, соціальних і культурно-економічних чинників. До ключових детермінант належали революційні потрясіння, воєнні конфлікти, національно-визвольні рухи, масштабні соціальні трансформації та прискорений розвиток промисловості. Ці процеси супроводжувалися науково-технічною модернізацією і зміною культурних практик у провідних державах Європи, що визначали загальноцивілізаційні орієнтири і напрям розвитку національних систем освіти.

Перехід від традиційного суспільства до індустріального в Україні, яка перебувала у складі двох імперій — Російської та Австро-Угорської — супроводжувався суттєвими змінами у духовній сфері, зокрема в освіті. У дослідженні розглянемо трансформації підготовки вчителів Наддніпрянської України, дев'ять губерній якої перебували в складі Російської імперії. Задля поглиблення аналітичності і системності дослідницької роботи джерельну базу наукового пошуку локалізовано Київським навчальним округом.

Витоки: підготовка вчителів першої половини XIX ст.

Початок XIX ст. ознаменований новим етапом становлення культурно-освітнього середовища і педагогічного потенціалу. Нормативні акти початку століття — «Попередні правила народної освіти» (1803) і «Статут навчальних закладів, підвідомчих університету» (1804) — закріпили базову структуру освітньої системи Російської імперії. Її ланками стали: парафіяльна школа — повітове училище — губернська гімназія — університет, що корелювали з адміністративно-територіальним поділом держави і церковною мережею. Утворення навчальних округів (великий регіон, що включав одне чи кілька генерал-губернаторств), центрами яких визначали університети, формувало нову модель управління освітою.

Українські губернії було включено до кількох округів: губернії Правобережної України — Київська (до 1818), Подільська і Волинська — входили до Віленського навчального округу; Харківська губернія, губернії Лівобережної та Південної України — до Харківського округу³. У 1832 р. створено Київський навчальний округ, до якого ввійшли Київська, Подільська і Волинська, згодом — Полтавська і Чернігівська губернії (1839), на початку ст. — Холмська губернія (1912). Навчальний округ очолював попечитель⁴, функції якого полягали в нагляді і контролі за всіма освітніми закладами в окрузі, а також представництві інтересів навчального округу в Міністерстві народної освіти. Адміністративно-методичним центром навчального округу було визначено університет, у підпорядкуванні якого перебували всі освітньо-виховні заклади регіону: гімназії, повітові і парафіяльні училища, приватні пансіони, а також домашні вчителі⁵.

Утілення розробленої освітньої системи в Україні відбувалося протягом першої половини XIX ст. Її основу початково сформував Харківський університет (1805); у 1834 р. розпочав діяльність Університет Св. Володимира у Києві (далі — Київський університет). На університети, окрім загальних освітніх і виховних функцій, було покладено і підготовку викладачів вищої і середньої школи. Згідно зі статутами 1804 і 1835 рр., при них організовували педагогічні інститути з трирічним терміном навчання. Першим став Педагогічний інститут (далі — педінститут) при Харківському університеті (1811), другим — педінститут при Київському університеті (1834), вихованців яких готували у вчителі гімназій і повітових училищ навчального округу. На чолі педінституту стояв директор, якого обирала Рада університету⁶. Він розробляв навчальний план підготовки здобувачів педагогічної освіти і відповідав за його реалізацію.

До педінституту вступали випускники університету, удостоєні ступеня кандидата⁷. Ними були казеннокошtnі⁸ (не більше 12 осіб) і своєкошtnі вихованці, загальна чисельність яких становила 20–24 осіб, за винятком Київського інституту, де навчалася 30 студентів⁹. Випускники, які навчалися коштом держави, мали відпрацювати вчителями-

³ Зі створенням Новоросійського ун-ту в Одесі (1865) губернії Південної України буде включено до Одеського навчального округу.

⁴ Першим попечителем Віленського навчального округу був А.-С. Чарторийський (1803–1823) — польський магнат, прихильник відродження Речі Посполитої, який з 26 років перебував на службі в Російській імперії. Першим попечителем Харківського навчального округу був С.А. Потоцький (1803–1817) — виходець із польсько-шляхетського роду, який перейшов на російську службу. Сприяв розвитку Харківського ун-ту та створенню інституту шляхетних дівчат у Харкові.

⁵ Див. детальн.: Шандра В.С. Навчальні округи. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2010. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Navchalni_okruhy (останній перегляд: 19.11.2025)

⁶ Рада університету — вищий колегіальний орган університетського самоврядування, до якого входили заслужені й ординарні професори.

⁷ Кандидат — нижчий щабель науково-дослідної кваліфікації вчених у Російській імперії у триступінчастій ієрархічній структурі «кандидат–магістр–доктор». Особам зі вченим ступенем при вступі на державну службу присвоювалися класні чини згідно з Табелем про ранги: кандидат отримував чин XII класу (губернський секретар), магістр — IX класу (титулярний радник), доктор — VIII класу (колезький асесор).

⁸ Навчалися за рахунок коштів держави з подальшим відпрацюванням наданої стипендії.

⁹ Більше число студентів Педінституту при Київському ун-ті обумовлювали політичні завдання імперської влади з русифікаторської політики в регіоні. Див. детальн.: Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / пер. М. Крисань. Москва: НЛО, 2011. С. 249–295.

предметниками у закладах середньої освіти шість років. Для своєкоштных студентів, які не мали «обов'язкового розподілу» і готувалися, в основному, до наукової кар'єри, навчання в педінституті було своєрідною аспірантурою.

Освітня підготовка в педінституті становила три роки, а її специфікою була пріоритетна увага до майбутнього педагогічного фаху. До переліку програмних професійних компетенцій випускників входили: красномовство, здатність правильно і чітко висловлювати думки, логічно (усно і письмово) викладати матеріал, а також практичне засвоєння основ педагогіки і дидактики. Відповідно до статутних вимог, професори, окрім університетських курсів, читали лекції майбутнім педагогам, «наставляючи їх у мистецтві викладати науки ясно і систематично» (§ 127). Вихованці педінституту проводили пробні лекції у присутності професорів, вели навчальні заняття зі студентами, надавали їм допомогу в підготовці до іспитів, а також щомісяця представляли на розгляд власні письмові роботи і переклади з обраної спеціальності. Випускники педінституту, опанувавши трирічний курс і удостоєні звання кандидата, могли лишитися при університеті «для продовження навчання на іншому відділенні» (§ 120). Термін їх перебування не був обмежений. У подальшому це право було ліквідовано у зв'язку з посиленням державного регулювання в університетській освіті¹⁰.

Розглянута модель фахової підготовки викладачів при університетах, яка поєднувала методичну продуманість із гнучкістю організаційних форм, сприяла формуванню кваліфікованого педагогічного персоналу закладів середньої освіти, що, своєю чергою, позитивно вплинуло на підвищення рівня освіченості в Україні. Особи, які вбачали своє професійне майбутнє в університетській діяльності, систематично вдосконалювали наукову кваліфікацію під керівництвом досвідчених педагогів.

Випускники педінституту, які виявили найвищі результати в навчанні, могли бути рекомендовані до випробувань на здобуття ступеня магістра, а після його отримання — залишені при університеті для підготовки до професорського звання. Відповідно до штатного розпису університету, передбачалося 12 вакансій магістрів, залишених для продовження наукової роботи з метою здобуття докторського ступеня. Проте, по-факту таку кількість професорських стипендіатів повністю не укомплектовували. Водночас, науковий рівень магістерських і докторських дисертацій був досить високим.

Магістри здійснювали в університеті педагогічну діяльність, зокрема проводили навчання зі студентами-кандидатами, а за рекомендацією Ради університету їм могли доручати читання лекцій. Вони мали перевагу перед сторонніми особами під час зарахування на посаду ад'юнкта і могли бути призначені на цю посаду після успішного проходження відповідних випробувань, затверджених Радою університету, за умови наявності вакантних місць.

Таким чином, є підстави кваліфікувати Педінститут при університеті як своєрідний симбіоз суто педагогічного навчального закладу, аспірантури і докторантури. На середину XIX ст. у Наддніпрянській Україні діяли два педінститути при Харківському і Київському університетах, які готували вчителів для освітніх закладів держави. Водночас протягом аналізованого періоду в імперській державі загалом і суспільстві України зокрема накопичилося чимало застійних явищ і проблем, які потребували змін.

Пробудження: проекти удосконалення вчителів Київського навчального округу

Загальна ситуація в Російській імперії змінилася під впливом поразки у Східній (Кримській) війні (1853–1856)¹¹. Громадська думка набувала суттєвої значущості і через пресу

¹⁰ Петров Ф.А. Формирование системы университетского образования в России: в 4-х т. Т.1.: Российские университеты и Устав 1804 г. / ред. В.А. Садовниченко. Москва: Изд-во МГУ, 2002. С. 287.

¹¹ Див. детальн.: Кульчицький С.В. Кримська війна 1853-1856, Східна війна 1853-1856. *Енциклопедія історії України*. Т. 5. Київ: Наукова думка, 2008. С. 351-352.

формувала переконання щодо необхідності модернізації. Новий імператор Олександр II змушений до неї прислухатися і вдаватися до гнучкішої політики. Ідея оновлення держави об'єднувала низку високоурядовців (т.зв. «ліберальна партія»), які мали університетську освіту, розуміли необхідність змін і розпочали підготовку реформ¹².

Представники імперської «просвітницької бюрократії» були переконані в необхідності розбудови основ громадянського суспільства, підґрунтям чого мало стати загальне підвищення освітнього рівня багатомільйонного населення, в тому числі й в Україні. До посадовців-реформаторів нового типу належав відомий на той час лікар і педагог М. І. Пирогов¹³, який 1856 р. на шпальтах преси започаткував громадську дискусію щодо подальшого розвитку освітньої сфери держави. Саме він став ініціатором модернізації вдосконалення педагогічної підготовки вчителів у Київському навчальному окрузі, попечителем якого був призначений у липні 1858 р.¹⁴.

Особисті інспекції М.І. Пироговим навчальних закладів засвідчили критичну потребу повної реорганізації педагогічного процесу в нижчих училищах¹⁵. У поданні міністру народної освіти, попечитель окреслив системну проблему недостатньої дидактичної підготовленості вчителів як середніх, так і початкових шкіл. Хронічний брак педагогічних кадрів у нижчих училищах поглиблювався архаїчним рівнем методичної обізнаності значної частини чинних учителів. Попри достатню академічну освіту (здобуту в гімназіях, ліцеях, інститутах чи університетах), більшість із них не володіла елементарними знаннями з практичної педагогіки, методики викладання та наочних способів навчання, що були невід'ємними для підготовки вчителів німецьких шкіл. У досить різкій, але обґрунтованій формі Пирогов стверджував, що неможливо сподіватися на реальний поступ шкільництва за умови, коли викладання доручають особам без спеціальної педагогічної підготовки¹⁶. Як організаційно-практичний крок він запропонував створити педагогічну семінарію, покликану забезпечити системну підготовку майбутніх учителів на засадах новітніх дидактичних здобутків¹⁷.

Домінантною ідеєю, втілення якої розпочинає попечитель Київського навчального округу Пирогов, стало вдосконалення наявних і формування нових інституцій практико-орієнтованої педагогічної підготовки вчителів нижчих і середніх навчальних закладів. Передусім М.І. Пирогов узявся до реорганізації вищої ланки педагогічної освіти, а саме підготовки майбутніх учителів в університеті. Ініціювавши створення комітету з організації педагогічної семінарії при Київському університеті, до складу якого ввійшли і делеговані закладом представники, попечитель округу і комітет започаткували обговорення педагогічної фаховості вихованців університету.

Аналіз рівня підготовленості випускників університету, які вчителювали в освітніх закладах округу, засвідчив недостатність їхніх фахових знань із навчальних дисциплін, а також слабку практичну обізнаність із методами викладання¹⁸. Декан історико-філологічного факультету професор І. Я. Нейкірх¹⁹ пояснював проблему надмірною багатопредмет-

¹² Див. детальн.: Шандра В., Аркуша О. Україна в XIX столітті: доба модернізації / відп. ред. В. Смолій. Київ: Академперіодика, 2022. 706 с.

¹³ Детальніше про особистість М.І. Пирогова див.: Драч О.О. Микола Іванович Пирогов: становлення особистості інтелектуала крізь призму історичної антропології. Człowiek w historii vs historia człowieka. Monografia zbiorowa / red. Ihor Sribniak. Warszawa-Paryż: Międzynarodowe konsorcjum naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra, 2021. С. 167-183;

¹⁴ Див. детальн.: Драч О. Докорінна реорганізація...»: попечитель М.І. Пирогов (1858–1861) і заходи вдосконалення фаховості вчителів Київського навчального округу. *Київські історичні студії*. 2021. № 2 (13). С. 6-14.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАУК). Ф. 707. Оп. 24. Спр. 322. Арк. 13.

¹⁶ Там само. Арк. 13 зв.

¹⁷ Там само. Арк. 22.

¹⁸ Там само. Арк. 3.

¹⁹ Нейкірх Іван Якович (1803–1870) — історик, заслужений професор, декан історико-філологічного ф-ту Київського ун-ту. Уродженець Курляндської губ., з родини годинникового майстра. Скінчив історико-філологічний ф-т Дерптського ун-ту. Після захисту дисертації (1835) приват-доцент Дерптського ун-ту. 1837–1868 —

ністю навчального плану, що ускладнювала формування спеціалістів, також відсутністю практичних занять із методики викладання дисциплін. Він запропонував відновити практичні заняття казеннокоштных студентів із навчальних предметів гімназій і повітових училищ, які функціонували на факультеті до 1851 р.²⁰

Як підсумок, попечитель Київського навчального округу М.І. Пирогов подав на розгляд міністра народної освіти комплекс заходів, спрямованих на підвищення професійної підготовки вихованців університету, які після завершення навчання мали розпочати педагогічну діяльність. Передусім пропонувалося організувати при університеті практичні заняття з основних дисциплін гімназійного курсу (російської мови і літератури, грецької та латинської мов, історії, географії і математики)²¹. Визнали недоцільним після випуску призначати казеннокоштных студентів на вчительські посади; натомість передбачалося лишати їх стипендіатами університету на 5-й (додатковий) рік, протягом якого вони виконували обов'язки репетиторів²² у київських гімназіях, опановуючи методику викладання обраного предмета²³. Фінансування проєкту планувалося здійснювати за рахунок коштів, отриманих від оплати навчання в гімназіях і дворянських училищах округу. Нагляд за практичною підготовкою студентів покладался на попечителя та відповідний комітет²⁴.

Заручившись схваленням міністра народної освіти Є.П. Ковалевського²⁵, Пирогов рекомендував адміністрації Київського університету розпочати педагогічні практичні заняття студентів уже з січня 1859 р., тобто з початком нового семестру²⁶. Керівництво закладу мало поінформувати вихованців, що право першочергового призначення на вчительські посади в гімназіях і дворянських повітових училищах отримують особи, підготовлені за оновленими правилами²⁷.

У відповідь з Київського університету поінформували попечителя, що проведення практичних занять зі студентами доручено авторитетним ученим: з російської мови і російської словесності (проф. Селін), з грецької мови (проф. Нейкірх), з латинської мови (проф. Делен), з математики (проф. Дьяченко), з історії (проф. Ставровський), з географії (проф. Шульгін).

Водночас, захоплений ідеєю ґрунтовної підготовки майбутніх учителів у проєктованій педагогічній гімназії²⁸, М.І. Пирогов переконував ректора університету в доцільності одразу розпочати реалізацію окреслених заходів. Зокрема, він пропонував перенести «практичні лекції професорів» із університетських аудиторій до класів двох київських гімназій²⁹. Ініціатива попечителя була оперативно реалізована: уже на початку січня 1859 р. при Другій київській гімназії розпочато обов'язкові практичні заняття з методики викладання географії для казеннокоштных студентів фізико-математичного факультету³⁰.

Таким чином, уже протягом перших ста днів перебування М.І. Пирогова на посаді попечителя Київського навчального округу проявилася висока результативність його управлінських рішень. Спираючись на власний авторитет, організаторські здібності і

професор Київського ун-ту по кафедрі грецької словесності; обирався проректором ун-ту, деканом історико-філологічного ф-ту, виконував обов'язки ректора ун-ту.

²⁰ ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 24. Спр. 322. Арк. 3 зв.

²¹ Там само. Арк. 26.

²² Позаштатні вчителі; нині — практиканти, стажери.

²³ Там само. Арк. 27.

²⁴ Там само. Арк. 29 зв.

²⁵ Ковалевський Євграф Петрович (1790–1867) — за фахом гірничий інженер, учений, державний діяч, міністр народної освіти (1858–1861). Уродженець Харківського повіту, із козацької старшини. Виконав перше наукове стратиграфічне і геологічне дослідження Донбасу.

²⁶ ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 24. Спр. 322. Арк. 30–30 зв.

²⁷ Там само. Арк. 31–33 зв.

²⁸ Відповідно до проєкту педагогічної семінарії випускників університету планували відряджати для практичних занять до гімназії на два роки.

²⁹ ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 24. Спр. 322. Арк. 38–39.

³⁰ Там само. Арк. 46–47.

системний контроль, він залучив до вдосконалення фахової підготовки майбутніх учителів провідну освітню інституцію регіону — вчену корпорацію Київського університету. У співпраці з університетом було розроблено проєкт педагогічної семінарії і впроваджено практичні заняття для студентів з методики викладання фахових дисциплін. Показово, що проєкт створення педагогічної семінарії для підготовки вчителів гімназій, повітових і парафіяльних училищ на основі практико-орієнтованого підходу було подано на розгляд Головного правління училищ в Санкт-Петербурзі³¹.

Додаткову впевненість у правильності обраної стратегії М.І. Пирогову надавала інформація, що надходила з Міністерства народної освіти. У грудні 1858 р. попечителя поінформували про рішення Головного правління училищ щодо реорганізації Головного педінституту, одним із ключових недоліків якого визнано відсутність належної практичної підготовки вихованців³². Було ухвалено ліквідувати інститут і створити спеціальні педагогічні курси для випускників університетів, котрі виявлять бажання присвятити себе викладацькій діяльності. Проєкт організації педагогічних курсів значною мірою відтворював положення, запропоновані Пироговим у концепції педагогічної семінарії: поєднання наукової і педагогічної підготовки, дворічний строк навчання, відкритість курсів для різних категорій слухачів, обов'язковість шестирічної служби для стипендіатів і зарахування часу навчання до педагогічного стажу (вслуги)³³.

Мотивом урядових рішень стало прагнення вдосконалити й розширити систему педагогічної освіти шляхом відмови від централізованої підготовки вчителів і створення педагогічних курсів при університетах держави³⁴. У цьому контексті Педінститут при Київському університеті підлягав реорганізації. Таким чином, вироблена з середини 1850-х рр. концепція про доцільність відокремлення педагогічної підготовки від університетської науки і перенесення її на постуніверситетський етап отримала нормативне закріплення.

Міністерство народної освіти одночасно поінформувало попечителя Київського навчального округу про попередні правила організації педагогічних курсів як окремої освітньої інституції, незалежної від університету³⁵. Курси з дворічним терміном навчання мали забезпечувати професійну підготовку випускників університету, які виявляли бажання працювати вчителями, з акцентом на методиках викладання фахової дисципліни. Оволодіти дидактичними методиками з предмету слухачам курсів допомагали б викладачі спеціально організованої педагогічної гімназії (найбільш досвідчені педагоги з правами професорів університету), де мали відбуватися практичні заняття. Директор гімназії — одночасно і головний начальник педагогічних курсів — підпорядковувався безпосередньо попечителю навчального округу³⁶.

Міністр Є.П. Ковалевський просив попечителя Київського округу подати міркування щодо можливих строків заміни педінституту при університеті педагогічними курсами, визначити оптимальну кількість стипендіатів і окреслити потенційні приміщення для нової інституції. Фінансування необхідно було узгодити з місцевими ресурсами, зокрема з можливістю покласти функції педагогічної гімназії на одну з київських гімназій³⁷.

У відповідь на доручення міністерства М.І. Пирогов повідомив (лист від 2 березня 1859 р.), що створив комітет із досвідчених педагогів, частина яких уже брала участь в організації педагогічної семінарії при Київському університеті³⁸. Попечитель фактично роз-

³¹ ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 25 Спр. 108. Арк. 1-1 зв.

³² ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 24. Спр. 460. Арк. 1.

³³ Там само. Арк. 2.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. Арк. 2зв.

³⁶ Там само. Арк. 3.

³⁷ Там само. Арк. 3 зв-4.

³⁸ Там само. Арк.16.

глядав започатковане практичне освоєння методик викладання, обраних студентами дисциплін, під керівництвом професорів, як діючий педагогічний семінарій³⁹.

Як педагог-практик М.І. Пирогов гостро відчував суспільні виклики доби реформ, зокрема конфлікт поколінь (батьки — діти), адже «нове покоління складно лагодить із віджилим»⁴⁰. У цих умовах провідна роль у процесах соціалізації молоді надавалася школі та вчителю, чия фаховість і моральний авторитет визначали результативність суспільних трансформацій. Для успішності реформування освітньої системи держави, зокрема і результативності проєктованої педагогічної гімназії, попечитель запропонував модернізувати кадрову політику: оновлювати вчительські кадри, підтримувати їхню професійну спроможність і попереджати професійне вигорання («не давати їм слабнути і дряхліти на педагогічній ниві»)⁴¹. Серед запропонованих заходів — скорочення терміну вислуги, що дає право на пенсію, з 20 до 12 років. Якщо вчитель із 12-річним стажем не продемонстрував результативності роботи, його доцільно замінити новим фахівцем, надавши звільненому половинну пенсію. Ця ідея отримала нову актуалізацію вже на початку ХХ ст.

Комітет під головуванням М.І. Пирогова розробив проєкт педагогічної гімназії для підготовки вчителів усіх навчальних дисциплін середніх навчальних закладів⁴². Саме цю інституцію попечитель Київського навчального округу у листі до міністра народної освіти вважав найбільш доцільною для заміни ліквідованого педінституту при університеті. Разом з тим він окреслив реальні терміни початку її функціонування — серпень 1860 р., тобто початок нового навчального року. Передбачалося, що педагогічна гімназія, яку планували відкрити в Києві, виконуватиме роль взірцевого спеціально-педагогічного закладу, що підтверджується її організаційними засадами. Зокрема, до компетенції педагогічної ради належало визначення строків і форм підготовки кожного здобувача (як студентів або практикантів) із урахуванням індивідуальних здібностей і рівня попередньої підготовки⁴³.

Проєкт також передбачав конкурсну процедуру добору професорсько-викладацького складу педагогічної гімназії. Чисельність стипендіатів (20–25 осіб) визначили як оптимальну для заміщення щорічної потреби у вчителях 11 гімназій Київського навчального округу. Для підвищення мотивації випускників університету до вступу в педагогічну гімназію пропонувалося вдвічі збільшити розмір стипендії (до 286 руб на рік) і чітко унормувати джерела її фінансування⁴⁴. Найбільш підходящою для розміщення педагогічної гімназії було визнано Першу київську гімназію.

Окремим напрямом діяльності попечителя М. І. Пирогова стала модернізація дидактичних підходів у закладах середньої освіти Київського навчального округу. Він наполягав на проведенні спеціальних засідань педагогічних рад, присвячених обговоренню дидактичних практик, і вимагав від директорів гімназій звітувати про їх результати⁴⁵. Його ініціативи були спрямовані не лише на усунення адміністративного суб'єктивізму, а й на утвердження професійного авторитету вчителя, формування його особистих переконань.

Другим важливим напрямом проєктів удосконалення педагогічної підготовки стало забезпечення фаховості вчителів для нижчої (початкової) школи. Навесні 1859 р. міністр народної освіти звернувся до попечителя Київського навчального округу М.І. Пирогова з проханням окреслити засади підготовки повітових і парафіяльних учителів для округу⁴⁶.

³⁹ Форма самостійної практичної підготовки університетських студентів, запроваджена з другої половини ХІХ ст. за прикладом німецьких університетів (праобраз сучасного семінарського заняття).

⁴⁰ ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 24. Спр. 460. Арк.21 зв.

⁴¹ Там само. Арк.22.

⁴² Там само. Арк.33.

⁴³ Там само. Арк.17 зв.

⁴⁴ Там само. Арк. 40-41.

⁴⁵ Див. детальн.: Драч О. Докорінна реорганізація...: ... С. 9. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.21>

⁴⁶ ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 25 Спр. 108. Арк. 1-1 зв.

Проведені обговорення з директорами київських гімназій (О.Л. Делленом⁴⁷, М.М. Гренковим⁴⁸) і спеціально створеним комітетом лягли в основу подання попечителя від 14 вересня 1859 р. до Міністерства народної освіти щодо організації підготовки кадрів для зазначених типів шкіл. Попечитель наголошував, що найбільш ефективним способом формування компетентних учителів повітових і парафіяльних училищ було б створення спеціальних нормальних шкіл із закритими при них закладами, однак визнавав, що обмеженість державних фінансів істотно ускладнює реалізацію такого проєкту⁴⁹.

З огляду на це М.І. Пирогов запропонував альтернативні заходи, що не потребували суттєвих витрат. По-перше, у разі відкриття педагогічної гімназії можна було б поєднати в ній і підготовку вчителів для повітових училищ. По-друге, доцільним видавалося обмежитися організацією виключно практичної (методичної) підготовки осіб, які вже мають належний рівень загальноосвітньої підготовки та виявляють бажання працювати у нижчій школі⁵⁰. Оскільки другий варіант видавався найбільш оптимальним у фінансовому аспекті, то попечитель деталізував умови його втілення.

Для фахової підготовки молодих осіб, бажаючих вчителювати в повітових училищах Київського навчального округу, пропонувалося при обох київських гімназіях організувати однорічні практичні курси в трьох нижчих класах, що мали охоплювати предмети повітових училищ (російська мова, математика, історія, географія). Перевагу при призначенні на посади в повітові училища пропонувалося надавати тим кандидатам, які задовільно опанували пропонований практичний курс; надалі навіть планувалося не приймати до вчителювання осіб без відповідного свідоцтва. До такий курс рекомендувалося зараховувати осіб, які склали кваліфікаційний іспит на повітового вчителя, а також випускників гімназій з атестатами; прийом відбувався за заявою на ім'я попечителя округу⁵¹.

Під час проходження практичного курсу кандидати мали ознайомлюватися з методикою викладання під керівництвом учителя-наставника, опановувати наочні методи навчання, слухати короткий курс педагогіки. Завершальним етапом передбачалося складання практичного іспиту з фахового предмета. Важливою мотиваційною складовою було зарахування терміну навчання на практичному курсі до педагогічного стажу при подальшому призначенні на посаду⁵².

Для підготовки вчителів парафіяльних училищ доцільним убачалося запровадження курсів за аналогічними принципами, що й у разі підготовки повітових учителів, при губернських гімназіях Київського навчального округу⁵³. На такі курси планували зараховувати осіб, які вже мали кваліфікаційне свідоцтво парафіяльного вчителя, а також випускників повітових училищ. Практична складова передбачала заняття кандидатів у міському парафіяльному училищі або в першому (підготовчому) класі губернської гімназії. Механізмом мотивації вважали надання випускникам, які успішно завершили курс, права на скорочення терміну вислуги для отримання першого класного чину.

⁴⁷ Деллен Олександр Карлович (Doellen; 1814–1882) — доктор римської словесності, заслужений професор Київського ун-ту. Уродженець Митава (нині — Єлгава, Латвія), з сім'ї педагога. Скінчив історико-філологічне відділення філософського ф-ту Дерптського ун-ту. Після захисту дисертації (1838) призначено на кафедру грецької і римської словесності Київського ун-ту; професор кафедри (1850), статський радник (1848). 1857–1862 обіймав посаду директора 1-ї Київської гімназії.

⁴⁸ Гренков Микола Михайлович (1810-?) — педагог, статський радник. Уродженець Тамбовської губ., з сім'ї священника. Скінчив фізико-математичний ф-т Головного педінституту в Санкт-Петербурзі. З 1836 — учитель математики і фізики 2-ї Київської гімназії; викладач алгебри й аналітичної геометрії в Київському ун-ті; інспектор; 1855–1861 — обіймав посаду директора 2-ї Київської гімназії.

⁴⁹ ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 25 Спр. 108. Арк.72.

⁵⁰ Там само. Арк.73.

⁵¹ Там само. Арк.74.

⁵² Там само. Арк.77-78.

⁵³ Там само. Арк.79.

У підсумку М.І. Пирогов наголошував, що в умовах обмежених фінансових можливостей саме організація практичних курсів є найбільш ефективним засобом подолання ключового недоліку підготовки вчителів — «цілковите незнання практичних педагогічних прийомів і способів викладання»⁵⁴. Він пропонував надати попечителю навчального округу право відкривати такі курси, щоб на основі дворічного досвіду їх функціонування доопрацювати організаційні засади та подати остаточні пропозиції до міністерства. Для заохочення вступу молоді до практичних курсів передбачалося запровадження стипендій: 100 руб сріблом для повітових учителів, 60 руб — для парафіяльних⁵⁵. Варто зазначити, що в подальшому ця модель організації педагогічних курсів при гімназіях і повітових училищах для підготовки вчителів була реалізована в різних регіонах імперії.

Реалізація: підготовка вчителів середньої школи

У контексті дослідження розглянемо втілення в життя проєктів підготовки учителів у Київському навчальному окрузі. Щонайперше, простежимо стан педагогічних курсів, що готували вчителів закладів середньої освіти. 20 березня 1860 р. було затверджено Положення про педагогічні курси при університетах, замість ліквідованих педагогічних інститутів. Керівництво курсами здійснювали створені педагогічні комітети. На курси без іспитів приймали випускників історико-філологічних і фізико-математичних факультетів університетів, які протягом двох років мали вдосконалювати знання з наукових і педагогічних основ предмету викладання. Опановувати дидактичні методики курсанти мали на базі чоловічих гімназій, де під керівництвом призначених учителів-наставників вони практикувалися у викладанні фахової дисципліни. Підсумком підготовки слухачів був кваліфікаційний іспит (захист наукової праці з фаху і педагогіки; пробна лекція). Випускники педагогічних курсів обіймали вчительські посади у середній школі⁵⁶.

Педагогічні курси для вчителів Київського та Одеського навчальних округів розпочали роботу в Києві 1860 р. Результати функціонування інституції узагальнено на засіданні педагогічного комітету його головою, помічником попечителя Київського навчального округу Й.Г. Михневичем⁵⁷. Відзначили, що протягом двох років діяльності педагогічних курсів намітилися позитивні зрушення. Зокрема, вдвічі зросла чисельність слухачів (1860 р. прийнято 5 осіб, 1861 р. — 10). Розширено предметні напрями підготовки курсантів: до фаху російська мова і література та церковнослов'янська мова; історія та політична географія; математика і фізика; природничі науки додали латинську мову⁵⁸.

Звіти про свої теоретичні і практичні заняття слухачі курсів представляли їхнім керівникам. Ними були професори Київського університету, які поглиблювали науково-теоретичну підготовку курсантів зі спеціальності. Практичного досвіду слухачі курсів набували під керівництвом учителів-наставників, викладаючи фахові предмети в IV–VI класах гімназій м. Києва. Окремі зі слухачів (Ромер), маючи належну дидактичну підготовку, викладали російську мову учням Першої київської чоловічої гімназії у зв'язку зі звільненням учителя-предметника⁵⁹. Окрім звичних форм навчальної діяльності — класних занять, домашньої роботи, індивідуальних консультацій зі своїми керівниками (професорами/вчителями) — слухачі курсів мали загальні педагогічні бесіди (на кшталт сучасних методичних

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само. Арк. 80.

⁵⁶ Об учреждении педагогических курсов и о преобразовании советов при попечителях учебных округов, 20 марта 1860 г. *Полное собрание законов Российской империи* (далі — *ПСЗРИ*). Собр. 2-е. Т. 35. № 35578. С. 256–263.

⁵⁷ ЦДІАУК. Ф. 707, Оп. 28. Спр. 62. Арк. 23.

⁵⁸ Там само. Арк. 26.

⁵⁹ Там само. Арк. 23.

конференцій) за участі членів педагогічного комітету, усіх керівників і педагогів. За два роки відбулося п'ять педагогічно-методичних обговорень⁶⁰.

Першими результатами діяльності педагогічних курсів стало опанування програми навчання двома слухачами (Єльський, Вульф), які були допущені до випускного іспиту. Захистивши наукову і педагогічну дисертації, провівши два лекційні заняття, здобувачі отримали атестат I-го розряду, що підтверджував кваліфікацію вчителя закладу середньої освіти певного предмету. На Київських педагогічних курсах працювала бібліотека з навчально-педагогічними виданнями⁶¹. Стипендія курсантів становила 300 руб на рік.

Досвід підготовки вчителів середньої школи у формі педагогічних курсів у навчальних округах за кілька років обговорили на рівні Міністерства народної освіти. У поданні Головного правління училищ констатувало, що мету організації педагогічних курсів так і не досягнуто⁶². Узагальнення думок попечителів щодо недостатньої результативності діяльності педкурсів виявило причинами: обмежену кількість державних стипендій; низький рівень стипендіального забезпечення, що не задовольняв матеріальні потреби кандидатів; поєднання на відділеннях курсів кількох предметів, що заважало освоєнню спеціалізації; недосконалість Положення про курси і контролю над заняттями слухачів. Пропозиції Головного правління училищ щодо покращення ситуації на педагогічних курсах у державі містили комплекс заходів. Передусім, скерували 150 стипендій, запроваджених у Московському, Казанському, Харківському університетах 1862 р., винятково для студентів історико-філологічного і фізико-математичного факультетів, які після випуску продовжать підготовку на педагогічних курсах. Прикметно, що стипендію освітнє відомство розглядало не як засіб забезпечення, а як допомогу, тому визнало їх розмір достатнім: 350 руб у столицях, 300 руб — у губернських містах⁶³. Щодо програми навчальних предметів на педагогічних курсах, наголосили, що попечителі і ради при них могли спеціалізувати дисципліни відділень, що обирали слухачі. Насамкінець, щодо недосконалості законодавства (Положення про курси) і способів контролю над заняттями стипендіатів, то освітні бюрократи визнали зарано вносити зміни в документ⁶⁴.

З плином часом стало очевидним, що педагогічні курси в масштабах держави не в повній мірі виконують покладені на них завдання. Не виправдалося очікування, що випускники університетів будуть свідомо вибирати педагогічну ниву. Стипендії в університетах призначали переважно тим студентам, які брали зобов'язання вступити на педагогічні курси. Отже, вибір здобувачі освіти робили не завжди за покликанням. Проблемності додавав і факт, що випускники педагогічних курсів не мали жодних переваг під час призначення на вчительські посади. Учителем гімназії міг стати будь-який випускник університету. Щоправда, Статут гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти 1864 р. обумовив право стати викладачем «схвальним атестатом університету і свідоцтвом спеціального педагогічного курсу»⁶⁵. Проте за постійної потреби у шкільних учителях примітка «про педагогічний курс» реального значення не мала.

У 1864 р. у Міністерстві народної освіти підготували проєкт організації спеціальних педагогічних семінарій при університетських кафедрах (за німецьким зразком) і розіслали для обговорення в навчальні округи. Проєкт не викликав особливого ентузіазму на місцях, оскільки був черговим паліативом. Обговорення міністерського проєкту затягнулося на два

⁶⁰ Там само. Арк. 32 зв.

⁶¹ Там само. Арк. 34.

⁶² О мерах к привлечению в педагогические курсы большего числа молодых людей и об изменении § 18 Положения о педагогических курсах. *Журнал министерства народного просвещения* (далі — ЖМНП). 1863. Т. СХІХ. С. 93-94.

⁶³ Там само. С. 94.

⁶⁴ Там само. С. 95.

⁶⁵ Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения. *ПСЗРИ. Собр. 2.* Т. 39. Отд. 2. № 41472. СПб., 1867. С. 170

роки. Підсумком стало «Положення про підготовку вчителів для гімназій і прогімназій», розроблене Вченим комітетом 1865 р. Основні положення документу зводилися до наступного: створення спеціального вищого педагогічного інституту визнали зайвим; підготовка до вчительської діяльності мала відбуватися одночасно з проходженням університетського курсу на історико-філологічному і фізико-математичному факультетах, основу її складали лекції з педагогіки; після скінчення університету кандидатів у вчителі прикріплювали на рік до гімназії для стажування, яким керували педагогічні ради закладів; стипендіати мали відпрацювати у середній школі не менше шести років. 18 березня 1866 р. міністр О.В. Головнин клопотав про запровадження «Положення», утім, його швидка відставка затримала справу. Новий міністр народної освіти Д.А. Толстой (1866–1880) домігся скасування «Положення», оскільки був прихильником спеціальних педагогічних навчальних закладів закритого типу.

Другий етап реорганізації системи вищої педагогічної освіти був безпосередньо пов'язаний із черговою реформою середньої школи. Д.А. Толстой виявився більш далекогляднішим попередніх очільників міністерства: до системи підготовчих заходів із впровадження класицизму він включив, насамперед, питання про створення освітніх закладів, які мали готувати вчителів для класичних гімназій. Перший такий навчальний заклад — Історико-філологічний інститут — відкрито в Санкт-Петербурзі в червні 1867 р., другий — аналогічний інститут у Ніжині — 1875 р.

На відміну від Головного педінституту, історико-філологічні інститути готували вчителів гімназій тільки з історико-філологічних предметів. Міністерство вважало, що фізико-математичні факультети університетів забезпечували гімназії достатнім числом учителів, до того ж спеціальна підготовка з математичних наук через точність їх змісту і визначеність методу викладання, менш необхідна, ніж із предметів історико-філологічного циклу. Навчальні плани історико-філологічних інститутів підпорядковували завданню підготовки вчителів стародавніх мов для класичних гімназій: кожен студент, незалежно від обраної спеціальності, мав готуватися до викладання грецької та латинської мови. Навчання в закладах тривало чотири роки, студенти перебували на державному забезпеченні.

Перший набір у Ніжинський історико-філологічний інститут виявив контингент вступників — 45 осіб, переважно семінаристів⁶⁶ з різних регіонів імперії. До закладу було зараховано 25 осіб, трьох студентів було переведено із Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту⁶⁷.

Поповнювати лави студентів Ніжинського історико-філологічного інституту планували за рахунок найкращих вихованців гімназії, яка діяла при інституті. Спеціальним розпорядженням міністра у старших класах гімназії (V–VIII) було організовано 30 стипендій для учнів, які після випуску мали вступати до інституту. На стипендіальні місця могли претендувати найкращі вихованці («відзначилися наполегливістю і здібностями») гімназій з усієї держави, яких директори закладів направляли на навчання до Ніжина. Отже, шляхом ретельного відбору на етапі старших класів середньої школи передбачалося формувати контингент майбутніх вчителів гуманітарних наук у Ніжинському історико-філологічному інституті.

Показово, що до 1882 р. прийому на історичне відділення Ніжинського інституту не було. Початково функціонувало тільки філологічне відділення з двома відділами — класичної та російської словесності. Відповідно до навчального плану дисципліни педагогічного циклу представлені «педагогікою і дидактикою», а також освітнім компонентом дисципліни «філософія», складовими якої були логіка, психологія, історія філософії⁶⁸.

⁶⁶ Так називали випускників духовних семінарій, які походили з родин духовництва і здобували середню освіту в навчальних закладах, підвідомчих Св. Синоду.

⁶⁷ Див. детальн.: Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М.В. Гоголя; ТОВ «Аспект_Поліграф», 2005. С.120-121.

⁶⁸ Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа... С. 123.

До майбутнього вчителювання студенти Ніжинського історико-філологічного інституту готувалися доволі інтенсивно. Окрім опанування курсів із історії педагогіки, дидактики та методики викладання фахових дисциплін, а також систематичного ознайомлення з науковою літературою, студенти останнього року навчання проходили педагогічну практику: проводили уроки в гімназії при інституті під керівництвом досвідчених наставників.

Водночас організація вивчення дисциплін педагогічного циклу в цих закладах мала істотні недоліки. Приміром, директор Ніжинського історико-філологічного інституту М.Є. Скворцов⁶⁹ тримався думки, що в педагогічній справі теорія не має значущості. Пояснення дій директора закладу в тому, що він за вказівками міністра народної освіти І.Д. Делянова намагався змінити навчальний план на користь класичної філології, що загрожувало ліквідацією слов'яно-російського й історичного відділів і перетворення на «Інститут класичної філології»⁷⁰.

Ситуацію критично оцінив Учений комітет Міністерства народної освіти, констатувавши фактичне нівелювання професійно-педагогічної підготовки: у Санкт-Петербурзькому інституті педагогіку не викладали протягом десятиліть, а в Ніжинському «вона становила другорядний предмет»; формування педагогічної компетентності в освітніх закладах «не мало належного значення в очах не тільки вихованців, але, вочевидь, і самих наставників, і начальників»⁷¹.

Таким чином, у Російській імперії організаційно втілили винятково вищу педагогічну освіту гуманітарного напрямку. У Наддніпрянській Україні її з 1875 р. забезпечував Історико-філологічний інститут у Ніжині, який випускав учителів гімназії гуманітарних дисциплін і давніх мов. Підготовку вчителів математики і природничих наук для середньої школи забезпечували університети, зокрема, Харківський, Київський, Одеський.

Учительські з'їзди в Києві —

навчально-методичні центри вдосконалення педагогів

Найважливішим підсумком служби М.І. Пирогова попечителем Київського навчального округу (1858–1861) стало пробудження потужного чиннику розвитку освітньої сфери — громадської діяльності та ініціативи⁷². Приміром, дворянство Київської губернії у серпні 1859 р. клопотало про допущення почесного попечителя київських гімназій у засіданнях попечительської ради з правом голосу⁷³. Активізація духовного ентузіазму учасників освітнього процесу різного рівня вивільнила творчий потенціал громадянства, спонукала до усвідомлення власної місії і відповідальності в епоху карколомних змін у державі і суспільстві. Більшість, знаних до нині форм громадсько-педагогічної діяльності просвітників, постали за підтримки попечителя-новатора М.І. Пирогова, заходи якого скеровувались на демократизацію шкільної справи.

Значний інтерес у суспільстві викликало запропоноване проектом освітніх реформ (1860) проведення вчительських з'їздів. Вони визнані бажаними і корисними для навчально-виховної справи, а також для педагогічної самосвідомості і дидактичної творчості вчителів. У роки ліберального курсу (1858–1866) Міністерство народної освіти високо оцінювало і підтримувало такі з'їзди. Вільний обмін думок на вчительських з'їздах сприяв з'ясуванню поглядів щодо методів викладання, дисциплінарних і адміністративних заходів та решти питань шкільної адміністрації, педагогіки і дидактики. Начальство округу прина-

⁶⁹ Скворцов Микола Єфремович (1836-1902) — історик філософії, педагог, доктор філософії. Уродженець Москви, з сім'ї священика. Скінчив історико-філологічний факультет Московського ун-ту. Викладав російську і латинську мови в навчальних закладах Москви. Після захисту дисертації (1868) доцент кафедри філософії Київського ун-ту. Здобув ступінь д-ра філософії (1871). Директор Харківської 2-ї гімназії (1872), пізніше — Історико-філологічного ін-ту у Ніжині (1882-1892).

⁷⁰ Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа... С. 157.

⁷¹ Російський державний історичний архів. Ф. 734. Спр. 183368. Т. 1. Арк. 38-40.

⁷² Драч О. Докорінна реорганізація...»: С. 11. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.21>

⁷³ Об определении прав почетного попечителя Киевских гимназий. *ЖМНП*. 1860. Т. CVIII. С. 66.

гідно мало безпосередні контакти з викладачами, директорами, отже і можливість особисто роз'яснити їм необхідність тих чи інших заходів, що було більш ефективно, ніж циркуляри і розпорядження. Нарешті, педагогічні з'їзди справляли благотворний вплив на вчителів. При віддаленості училищ, самий ревний учитель може піддатися рутині, якщо йому не надати можливості періодично знайомитися з поглядами і діяльністю других учителів, звіряти власний досвід із досвідом колег, оновлювати свої поняття в обговоренні з побратимами по праці⁷⁴. Представники прогресивної педагогіки сподівалися, що училищні ради і з'їзди поживлять педагогічну діяльність у регіонах і провінційній глибинці, де внаслідок відчутних станово-соціальних бар'єрів викладач перебував в обмеженому середовищі («жив вужьким, замкнутиим життєм»)⁷⁵.

Практику учительських з'їздів започатковано в червні 1861 р. у Києві в атмосфері суспільного піднесення, зумовленого скасування кріпосного права. Таким став Перший з'їзд викладачів природничих наук і природодослідників, ініційований професором Київського університету К.Ф. Кесслером⁷⁶ та енергійно підтриманий клопотаннями попечителя округу М.І. Пирогова⁷⁷. Міністр народної освіти зважив на переконливу аргументацію попечителя про доцільність з'їзду вчителів природничих наук гімназій Київського навчального округу для наукових і педагогічних обговорень, визнав цей захід корисним і дозволив його проведення в Києві⁷⁸.

З'їзд зібрав понад сорок учасників. У повному складі були представлені викладачі природничих дисциплін гімназій округу (відряджені на з'їзд коштом освітнього відомства), учителі природознавства і географії гімназій Києва, слухачі Київських педагогічних курсів, професори природничого відділення Університету, а також педагоги і дослідники з інших регіонів⁷⁹. Засідання з'їзду тривали протягом тижня — з 12 по 18 червня 1861 р. — і відбувалися щоденно в аванзалі бібліотеки університету. Роботу з'їзду відкрив керуючий Київським навчальним округом Й.Г. Михневич⁸⁰, який наголосив на особливій честі відкрити перший подібний захід у державі.

Основними завданнями роботи з'їзду було визначено, по-перше, вдосконалення викладання природничих наук у навчальних закладах, передусім гімназіях, а по-друге — активізацію наукової діяльності серед його учасників⁸¹. Відповідно до цього програма з'їзду передбачала проведення двох типів засідань — педагогічних і наукових. Предметом обговорення трьох педагогічних засідань стали питання мети й змісту освітнього компоненту природничих дисциплін у гімназіях і середніх навчальних закладах, методики та обсягів викладання, а також добору навчальної літератури з природничої історії⁸². Після завер-

⁷⁴ Обзор деятельности Министерства народного просвещения и подведомственных ему учреждений в 1862, 1863 и 1864 гг. СПб., 1865. С. 12.

⁷⁵ Водовозов В.И. Учительские советы и съезды. *Избранные педагогические произведения* / сост. В. С. Аранский. Москва: Педагогика, 1986. С. 105.

⁷⁶ Кесслер Карл Федорович (1815–1881) — зоолог, професор Київського, згодом Санкт-Петербурзького ун-тів, член-кореспондент Петербурзької АН (1874). Уродженець Пруссії; скінчив фізико-математичний ф-т Санкт-Петербурзького ун-ту. Професор (1842–1861) кафедри зоології, декан фізико-математичного ф-ту Київського ун-ту; засновник зоологічного кабінету, реорганізованого в музей ун-ту. Ініціатор проведення в Києві 2-х з'їздів природодослідників (1861, 1862). Професор (1861–1867), ректор Санкт-Петербурзького ун-ту (1867–1873), засновник Петербурзького тов-ва природодослідників (1868). Один із фундаторів української фауністики, підсумком стала серія монографій «Природнича історія губерній Київського навчального округу» (1850–1856, т. 1–6).

⁷⁷ Съезд естествоиспытателей и учителей естественных наук в г. Киеве. *ЖМНП*. 1861. Т. CXI. С. 62–68.

⁷⁸ О разрешении съезда в г. Киеве учителей естественных наук гимназий Киевского учебного округа, для научных и педагогических совещаний. *ЖМНП*. 1861. Т. CX. С. 119.

⁷⁹ Съезд естествоиспытателей ... С. 62.

⁸⁰ Михневич Йосип Григорович (1809–1885) — філософ, історик філософії, педагог, красзнавець. Уродженець Волинської губ., навчався у Київській духовній академії. Після захисту дисертації (1839) працював на кафедрі філософії Рішельєвського ліцею в Одесі; видавав «Новоросійський календар»; член Одеського товариства історії і старожитностей (1843). З 1859 р. — помічник попечителя Київського і Варшавського навчальних округів.

⁸¹ Съезд естествоиспытателей ... С. 63.

⁸² Там само. С. 64.

шення щоденних засідань для учасників організовували низку просвітницьких заходів — екскурсії, огляди природничих колекцій та ознайомлення з іноземною фаховою літературою з приватних зібрань. Підсумовуючи роботу з'їзду, делегати висловили побажання продовжити практику проведення подібних науково-педагогічних зібрань, що в подальшому було реалізовано.

Вже наступного року, 11–18 червня 1862 р., у Києві відбувся Другий з'їзд учителів і природодослідників, основною метою якого залишалося вдосконалення викладання природничих дисциплін у навчальних закладах, насамперед у гімназіях⁸³. Безпосередню участь у його роботі взяли викладачі природознавства гімназій Київського навчального округу. Оскільки освітнє відомство розглядало вчителів-предметників як основну цільову аудиторію цих форумів, виконувач обов'язків міністра народної освіти барон О.П. Ніколаї на поліг на збереженні раніше встановлених термінів проведення (наприкінці навчального року) замість запропонованого серпня⁸⁴. У підсумку вчителі становили 44% загального складу делегатів Другого з'їзду.

У вітальному слові до учасників керуючий Київським навчальним округом Й.Г. Михневич наголосив не лише на важливості подібних зібрань для розвитку науки й освіти, а й висловив сподівання, що такі форуми набудуть регулярного характеру та розширять коло обговорюваних питань за рахунок інших дисциплін загальноосвітнього циклу⁸⁵. Загальні настрої учасників з'їзду передав професор О.П. Вальтер, який підкреслив складність перехідної доби: «У всіх сферах державного ладу виявлено серйозні недоліки; у всіх прошарках суспільства постали нові запити. Відтак дороговказом усіх починань мав стати вільний, законний розвиток»⁸⁶.

Відповідно до усталеної практики, засідання Другого з'їзду поділялися на педагогічні і наукові. Під час педагогічних обговорювали навчально-методичні проблеми, зокрема питання формування природничо-історичних колекцій і забезпечення гімназій навчальними посібниками для викладання природничих дисциплін. Керівництво Другим з'їздом природознавців у Києві здійснював професор Н.Д. Борисяк⁸⁷, якому, до речі, належала сама ініціатива його скликання. Підсумовуючи роботу форуму, він звернувся до учасників із пропозицією визначити подальший формат таких зібрань: чи варто виокремити спеціалізовані з'їзди вчителів природничих дисциплін гімназій, чи доцільніше продовжити практику проведення загальних з'їздів природодослідників із включенням педагогічної секції. Більшість присутніх схвалила останній варіант, віддавши перевагу об'єднаному формату зібрань, що поєднував наукові та дидактичні аспекти діяльності⁸⁸.

Досвід проведення з'їздів викладачів природничих наук став підґрунтям для організації педагогічних зібрань учителів російської мови та літератури Київського навчального округу. Такий з'їзд відбувся 15–24 червня 1863 р. у Києві за участі 24 педагогів-словесників навчальних закладів регіону. Метою форуму було ознайомлення учасників із новітніми дидактичними підходами до викладання російської мови та літератури, а також обмін педагогічним досвідом задля активізації методичної діяльності вчителів. Ідею колегіального пошуку оптимальних шляхів навчання влучно передавав підзаголовок повідомлення про захід — «Розум добре, а два краще», який, за словами автора, уособлював його головну філософію⁸⁹.

⁸³ ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 28. Спр. 62. Арк. 126.

⁸⁴ Там само. Арк. 127.

⁸⁵ Там само. Арк. 127 зв.

⁸⁶ Там само. Арк. 129.

⁸⁷ Борисяк Никифор Дмитрович (1817–1882) — геолог, природознавець, професор Харківського ун-ту. Уроженець Полтавської губ., скінчив медичний ф-т Харківського ун-ту; після захисту дисертації професор кафедри мінералогії і геогнозії. Досліджував геологічну будову, корисні копалини, ґрунти України, описав геологію Харківського артезіанського басейну; обґрунтував ідею Великого Донбасу; засновник Харківської школи геологів.

⁸⁸ ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 28. Спр. 62. Арк. 159 зв.

⁸⁹ Добряков А. Педагогический съезд учителей русского языка и словесности Киевского учебного округа. *ЖМНП*. 1863. Т. СХІХ. С. 131.

В умовах модернізації освітньої системи зміна методів викладання російської мови нерідко спричиняла хаотичність у педагогічній практиці. Відсутність чітко окресленої методики та системного підходу до вивчення російської мови і літератури становили одну з головних дидактичних проблем шкільного навчання⁹⁰. Ситуацію ускладнювало й те, що для більшості учнів ця мова не була рідною: серед гімназистів Київського навчального округу переважали українці, поляки та євреї, які лише в освітньому середовищі вперше оволодівали російською⁹¹. Практичним результатом роботи зібрання стало виявлення основних недоліків викладання російської мови та літератури в середніх навчальних закладах і визначення шляхів їх усунення, що сприяло подальшому вдосконаленню методичної культури викладачів⁹².

Головування на педагогічному з'їзді здійснював професор О.І. Селін⁹³, який скерував обговорення вчителів на аналіз підходів до викладання граматики російської мови — практичні та теоретичні, а також на питання обсягів і методики класно-урочної роботи з дисципліни⁹⁴. Під час засідань викладачі презентували власні методичні розробки, обговорювали їх ефективність, формулювали узагальнені рекомендації та ухвалювали спільні рішення щодо вдосконалення дидактичних засад предмета.

Засідання, присвячене методиці викладання теорії прози і поезії, очолив доцент А.І. Линниченко⁹⁵. У своїй доповіді він наголосив, що викладання філологічних дисциплін у гімназії має відповідати загальноосвітнім завданням, серед яких провідними є розумовий, моральний і естетичний розвиток учнів на ґрунті наукових знань, а також їхня підготовка до навчання в університеті⁹⁶. Практичним підсумком роботи спеціального комітету, сформованого з учасників з'їзду, стало укладання детальної програми з викладання теорії прози і поезії, призначеної для методичного забезпечення вчителів. Цей документ було розглянуто й затверджено на одному із засідань.

Жваві дискусії серед учасників викликали питання щодо отримальності співвідношення рівня класу й обсягу вивчення російської літератури, а також організації перевірки письмових робіт учнів. Завершальним етапом педагогічного блоку з'їзду стало колективне обговорення проблеми естетичного саморозвитку викладачів російської літератури. За його підсумками ухвалено рішення про доцільність освітніх подорожей учителів до наукових і культурних центрів зарубіжжя, а також в столиці імперії — Санкт-Петербурга та Москви — з метою ознайомлення з передовими науковими, педагогічними й мистецькими практиками⁹⁷.

Отже, під час Першого з'їзду вчителів російської мови і літератури Київського навчального округу учасники представили власні підходи до викладання предмета, обговорення яких стало основою для формування спільних методичних орієнтирів. Результатом

⁹⁰ Там само. С. 132.

⁹¹ Детальніше про мовну ситуацію в Україні імперської доби див.: Шандра В.С. Мова як засіб формування національної ідентичності. *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання* / упор. Г. Боряк. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2015. С. XII–XXVIII.

⁹² ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 28. Спр. 62. Арк. 97зв.

⁹³ Селін Олександр Іванович (1816–1877) — філолог, доктор слов'яно-російської філології, заслужений професор і декан історико-філологічного ф-ту Київського ун-ту, дійсний статський радник. Походив із сім'ї тверського купця; скінчив Московський ун-т; з 1845 р. — ад'юнкт по кафедрі російської літератури в Київському ун-ті, захистив дисертацію (1847). Зробив значний внесок у розвиток славістики в Києві і Російській імперії; підтримував ідею відкриття вищих жіночих курсів у Києві.

⁹⁴ Добряков А. Педагогический съезд ... С. 133.

⁹⁵ Линниченко Іван Андрійович (1857–1926) — історик-славист, археограф, педагог. Народився в Києві у сім'ї директора Фундуклеївської жіночої гімназії. Випускник історико-філологічного ф-ту Київського ун-ту (1879), належить до історичної школи В. Антоновича. Після захисту дисертації приват-доцент Новоросійського (нині — Одеського) ун-ту; Московського ун-ту (1888). Від 1895 — екстраординарний, з 1898 — ординарний професор Новоросійського ун-ту. Викладав російську історію та історію слов'янства на Одеських вищих жіночих курсах (1906–1917). Член-кореспондент Петербурзької академії наук (1900) та Краківської АН (1901).

⁹⁶ Добряков А. Педагогический съезд... С. 144.

⁹⁷ Добряков А. Педагогический съезд... С. 148.

роботи педагогічних засідань стали: узагальнення висловлених пропозицій у збірці матеріалів, затвердження програми викладання та вироблення методичних рекомендацій, схвалених більшістю присутніх. Водночас було порушено питання системного фахового вдосконалення викладачів гімназій.

Другий з'їзд учителів російської мови і словесності відбувся в Києві 16–25 червня 1864 р. За розпорядженням попечителя Київського навчального округу до участі в його роботі було залучено всіх учителів-словесників підвідомчих навчальних закладів. Підставою для скликання форуму стало прагнення педагогів поділитися власними спостереженнями та досвідом упровадження дидактичних рекомендацій, вироблених на попередньому зібранні.

Програму Другого з'їзду уклав професор О.І. Селін спільно з викладачами київських гімназій. У ній перевагу віддано педагогічним засіданням (шість зібрань), після яких планувалося одне наукове обговорення. Засідання освітян-філологів відбувалися в залі урочистих зборів Київського університету, що надавало зібранню особливого академічного статусу.

Практичним результатом роботи Другого з'їзду передбачалося створення проекту навчальної програми з російської мови і літератури для гімназій імперії⁹⁸. Оскільки цей предмет посідав провідне місце серед дисциплін середньої школи, зібрання вчителів-словесників фактично виконувало функцію методичного центру Київського навчального округу. Водночас діяльність з'їзду мала певне політичне забарвлення: після придушення польського повстання його розглядали як засіб «зміцнення в західних регіонах держави істинно російських інтересів»⁹⁹.

Промови, виголошені на відкритті, дають змогу відтворити інтелектуальну атмосферу форуму. Професор О.І. Селін звернув увагу на те, що попередні гімназійні програми укладали не практикуючі викладачі, що нерідко обмежувало їхню професійну ініціативу і педагогічну самостійність¹⁰⁰. Залучення викладачів-предметників до розроблення нової програми російської мови і літератури мало на меті стимулювати їхню педагогічну творчість у навчальному процесі.

Помічник попечителя округу Й. Г. Михневич, постійний учасник подібних освітніх форумів, визначав головним завданням Другого з'їзду всебічне обговорення результатів педагогічної практики кожного учасника. На його думку, важливою умовою успіху мала стати відверта і щира професійна дискусія — оцінка того, наскільки вчителям вдалося реалізувати рекомендації попереднього зібрання, яких труднощів вони зазнали та які нові потреби постали в процесі роботи. Таким чином, від учасників очікували глибокого самоаналізу власної діяльності, своєрідного публічного звіту педагога-гімназійника, здійсненого за принципом «істина вище приязні»¹⁰¹.

Прикметно, що київська практика учительських зібрань швидко знайшла відгук у регіонах. Про її вплив свідчило клопотання попечителя Харківського навчального округу щодо запровадження аналогічних педагогічних форумів у підпорядкованих закладах¹⁰². Після десятиліть соціальної депривації можливість фахової самодіяльності та творчого обміну, яку відкривали такі з'їзди, істотно вплинула на професійну самооцінку та соціальні уявлення вчительства. Новий для освітянського середовища формат фахових зібрань засвідчив пробудження громадянської активності та професійної солідарності вчителів. Згодом практика учительських з'їздів поширилася державою, утвердившись як важливий осередок обміну досвідом, підвищення кваліфікації і консолідації педагогічної спільноти. Переконливим свідченням ефективності цих просвітницьких ініціатив стало запо-

⁹⁸ ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 30. Спр. 47. Арк. 97 зв.

⁹⁹ Там само. Арк. 98.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² О педагогических съездах учителей Харьковского учебного округа. *ЖМНП*. 1861. Т. СХ. С. 113.

чаткування у Києві педагогічного товариства, про що попечитель округу листом від 24 лютого 1872 р. поінформував Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора¹⁰³.

Слід зазначити, що практику з'їздів осіб, відповідальних за розвиток народної освіти, невдовзі перейняло й духовне відомство. У неземських губерніях України — Київській, Волинській і Подільській — у другій половині XIX — на початку XX ст. провідним типом початкових навчальних закладів стали церковнопарафіяльні школи. Їх поява була зумовлена суспільним піднесенням наприкінці 1850-х рр., коли гостро постало питання поширення початкової освіти. Св. Синод зобов'язав місцеве духовенство всіляко сприяти розвиткові цієї важливої державної справи. Київська духовна консисторія пропонувала негайно організовувати школи в селах і містечках епархії, використовуючи для цього церковні кошти й приміщення¹⁰⁴. У 1861 р. митрополит Арсеній видав указ про відкриття церковнопарафіяльних училищ у кожній парафії регіону. Результати були помітними: якщо на 1859 р. у Київській губернії функціонувало лише 15 таких закладів, то наприкінці того ж року їх налічували вже 151, де навчалось 3625 учнів¹⁰⁵. Держава всіляко підтримувала активність православного духовенства в поширенні освіти серед населення.

Для керівництва навчальними закладами при Київській духовній консисторії діяла постійна педагогічна рада, що підтверджують журнали її засідань, збережені у фондах Центрального державного історичного архіву України у Києві¹⁰⁶. Зокрема, постановою від 23 травня 1868 р., затвердженою митрополитом Арсенієм, визначено обов'язкову участь одного з членів консисторії в училищному з'їзді у Києві¹⁰⁷. 5 лютого 1869 р. педагогічна рада розглянула Указ Св. Синоду від 19 грудня 1868 р. № 3743, у якому йшлося про роль створеного при консисторії навчального комітету в організації та забезпеченні діяльності училищних з'їздів.

Поступово з'їзди духовенства з питань народної освіти стали регулярними. За неявку делегатів на такі наради передбачалися штрафні санкції, як це було в Бердичівському та Сквирському повітах у 1867 р.¹⁰⁸ Училищний з'їзд 1869 р. відбувся в Києві з участю представників від округів; наступного року аналогічне зібрання провели у Черкасах; у 1874 р. — у Києві, для Києво-Софійського училищного округу. Протягом 1880-х рр. діяльність окружних училищних з'їздів тривала¹⁰⁹. На цих форумах обговорювали актуальний стан парафіяльного шкільництва, визначали ключові проблеми та окреслювали шляхи їх розв'язання.

Таким чином, учительські з'їзди Київського навчального округу 1860-х рр. були не лише відповіддю на імперські модернізаційні імпульси, але й виявом локальної педагогічної ініціативи, яка в перспективі стала важливим чинником формування українського інтелектуального середовища. У сучасних деколонізаційних студіях їх можна розглядати як одну з ранніх форм самоорганізації освітян, що діяла в межах імперських структур.

Кадрове забезпечення народних училищ Київської, Подільської і Волинської губерній

Аналіз щорічних звітів міністра народної освіти засвідчує, що дефіцит кваліфікованих кадрів лишався однією з найгостріших проблем початкової школи Російської імперії. Протягом другої половини XIX ст. уряд наполегливо шукав механізми її подолання. Важливим

¹⁰³ ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 51. Спр.83. Арк. 1.

¹⁰⁴ Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра II. Казань, 1891. С. 8.

¹⁰⁵ Там само. С. 15.

¹⁰⁶ ЦДІАУК. Ф. 127. Оп. 998. Спр. 200.

¹⁰⁷ Там само. Спр. 137. Арк. 1.

¹⁰⁸ Там само. Спр. 116 (1867).

¹⁰⁹ Там само. Спр. 137 (1869); Спр. 142 (1870); Оп.1023. Спр. 307 (1874); Оп 998. Спр. 332 (1882).

кроком у цьому напрямі стало затвердження 26 травня 1869 р. «Положення про народні училища в губерніях Київській, Подільській і Волинській», яке унормувало організацію мережі державних однокласних і двокласних шкіл Міністерства народної освіти на Правобережжі. Водночас сільські церковнопарафіяльні заклади, засновані православним духовенством, залишалися поза юрисдикцією міністерства, зберігаючи власну систему управління.

На посади вчителів однокласних народних училищ призначали виключно осіб православного віросповідання, які успішно склали кваліфікаційний іспит на вчителя парафіяльної школи. Без випробування вчителювати допускали лише випускників гімназій та духовних семінарій. Відбір кандидатур і затвердження їх на посаді покладали на інспекторів народних училищ¹¹⁰.

Улітку 1869 р. у Києві розпочав роботу спеціальний екзаменаційний комітет для прийому кваліфікаційних іспитів у претендентів на вчителювання в новостворюваних школах регіону. З метою оцінки педагогічних здібностей і рівня загальної підготовки кандидатів (майбутніх учителів) інспектори народних училищ брали участь у засіданнях комітету та відвідували пробні уроки. Показово, що всі претенденти, незалежно від результатів іспиту, мали пройти певний період практичної підготовки під керівництвом інспектора Шульженка в народній школі при Першій київській гімназії¹¹¹. Від цього етапу не звільняли й випускників духовних семінарій, які формально могли претендувати на вчительські посади без складання теоретичного іспиту.

Отже, ініційована М. І. Пироговим практика організації педагогічних занять для майбутніх наставників парафіяльних училищ при Першій гімназії Києва набула системного характеру і, за оцінками сучасників, забезпечувала належний рівень їхньої професійної підготовки. Особи, які за підсумками іспитів і практики отримували право викладати, призначалися до народних училищ Київської губернії.

Проблематика підготовки учителів залишалася в центрі уваги Міністерства народної освіти. Зокрема, у 1869 р. розглядали можливість організації курсів для вчителів на базі сільських двокласних училищ, що мало стати наступним етапом у формуванні державної системи педагогічної освіти.

Вирішення проблеми кадрового забезпечення початкової школи урядові інституції пов'язували передусім із створенням системи фахової підготовки вчителів народних училищ. З цією метою було ухвалено рішення про фундацію в регіоні вчительську семінарію за зразком Молодечненської семінарії Віленського навчального округу¹¹². Питання вибору місця її розташування попечитель Київського навчального округу узгоджував із Київським, Подільським і Волинським генерал-губернатором, намагаючись знайти найприйнятніший варіант з огляду на завдання закладу, умови нагляду, побутові потреби викладачів і вихованців¹¹³.

Водночас для прискорення відкриття семінарії міністр народної освіти запропонував тимчасово розмістити її в Києві. Попечитель округу оперативно дав розпорядження щодо найму відповідного приміщення й організації роботи закладу. Особливої уваги потребувало внутрішнє упорядкування вчительської семінарії, оскільки її створення на Правобережжі орієнтувалося на модель, апробовану у Віленському окрузі. З цією метою новопризначений директор Київської вчительської семінарії І.Я. Посяда¹¹⁴ був відряджений до Мо-

¹¹⁰ Об устройстве училищной части в Киевской, Подольской и Волынской губерниях и о Положении для сих училищ, 26 мая 1869 г. *ПСЗРИ*. Собр.2-е. Т. 44. Ч. 1. № 47131. С. 515-516.

¹¹¹ Об устройстве училищной части в Юго-Западном крае. *ЖМНП*. 1869. Т. CXLXI. С. 64.

¹¹² Обозрение действий Министерства народного просвещения за 1869 г. *ЖМНП*. 1870. Т. XCLVII. С. 12.

¹¹³ Об устройстве училищной части... С. 69.

¹¹⁴ Посяда Іван Якович (1823–1894) — педагог, громадський діяч, член Кирило-Мефодіївського товариства. Уродженець м. Зіньків Полтавської губ. По скінченні Полтавської гімназії став студентом філософського ф-ту Київського ун-ту. За участь у Кирило-Мефодіївському товаристві (1847) ув'язнено і вислано до Казані. Скінчив філологічний ф-т Казанського ун-ту (1849). Звільнившись зі служби (1856), домашній учитель дітей

лодечненської семінарії, а також до аналогічної установи військового відомства в Москві для ознайомлення з досвідом їх роботи¹¹⁵.

Учительська семінарія в Києві розпочала підготовку слухачів 23 жовтня 1869 р. Із 61 претендента лише 36 успішно витримали вступні випробування й були зараховані на навчання; понад половину (58,3%) із них становили вихідці зі стану духівництва¹¹⁶. Навчальний процес забезпечували педагоги київських середніх навчальних закладів: Закон Божий викладав законовчитель Києво-Подільської прогімназії священник Брянцев; російську та слов'янську мови — понадштатний учитель Першої гімназії Михайлов; арифметику і геометрію — учитель Другої гімназії П'ясецький; історію та географію — викладач Київської прогімназії Васильєв; чистописання — учитель Першої гімназії Трепин; співи — Антон Данилевський¹¹⁷.

Розклад занять на I курсі вчительської семінарії в Києві, 1869–1870 н. р.¹¹⁸

Години	8 ³⁰ –9 ³⁰	9 ⁴⁵ –10 ⁴⁵	11 ⁰⁰ –12 ⁰⁰	12 ¹⁵ –13 ¹⁵	13 ³⁰ –14 ³⁰
Понеділок	Російська мова	Слов'янська мова	Закон Божий	Природнича історія	Арифметика
Вівторок	Арифметика	Геометрія	Російська мова	Російська мова	Закон Божий
Середа	Російська мова	Слов'янська мова	Історія	Співи	Природнича історія
Четвер	Чистописання	Чистописання	Геометрія	Арифметика	Закон Божий
П'ятниця	Російська мова	Географія	Історія	Природнича історія	
Субота		Співи	Географія	Закон Божий	Арифметика

У 1873 р. учительську семінарію було переведено з Києва до м. Коростишів (Житомирський повіт), де вона функціонувала тривалий час.

Підвищення кваліфікації вчител(ів)/жок початкової школи: педагогічні курси

Представники активної громадськості, занепокоєні станом народної освіти на місцях, послідовно відстоювали необхідність удосконалення педагогічної підготовки вчителів. Найбільшу ініціативу в цьому виявили земські губернії України¹¹⁹, де новостворені органи

цензора З. Бекетова, з родиною якого виїхав за кордон. Вивчав політичний лад Австрії, Швейцарії, Франції, Пруссії; відвідав Єнський, Лейпцизький, Берлінський, Галльський ун-ти; слухав лекції, брав участь у пед. конференціях, давав зразкові уроки в елементарній школі. Повернувшись до Росії (1863), перейшов на викладацьку роботу. Призначений директором Київської вчительської семінарії (1869), переведеної до Коростишева (1873). Директором народних училищ Воронежської (1880), Оренбурзької (1882) губерній. Після відставки повернувся в Україну (1891).

¹¹⁵ Об устройстве училищной части... С. 70.

¹¹⁶ Підраховано за: Об устройстве училищной части... С. 70.

¹¹⁷ Там само. С. 74.

¹¹⁸ Там само. С. 77.

¹¹⁹ За управлінською реформою (1864) в Російській імперії запроваджено місцеве (земське) самоврядування в губерніях і повітах. В Україні земську реформу було поширено на губернії Лівобережної, Слобідської і Південної України (Полтавську, Чернігівську, Харківську, Херсонську Катеринославську і Таврійську). На теренах Правобережної України (Київська, Подільська, Волинська губ.), де більшість поміщиків належали до польської шляхти і брали участь у Польському повстанні 1863–1864, земські установи було запроваджено значно пізніше — лише на початку XX ст.

місцевого самоврядування перебрали на себе опіку над сільським учительством. Уже в 1868–1872 рр. вони розгорнули значну роботу з підвищення фахового рівня народних учителів, організовуючи літні навчальні курси. У губерніях ця практика набувала власних організаційних форм. Як правило, короткострокові зібрання вчителів тривалістю до десяти днів мали на меті ознайомити педагогів із новітніми методами викладання та їх теоретичним обґрунтуванням.

Перші такі курси для народних учителів були започатковані у 1867 р. в Олександрівському повіті Катеринославської губернії завдяки громадському діячеві й педагогу М.О. Корфу¹²⁰. Запроваджений ним досвід швидко набув широкого розголосу, а до проведення занять дедалі частіше долучалися провідні теоретики і практики шкільної справи: Х.Д. Алчевська¹²¹, М.Ф. Бунаков, В.І. Водовозов, Б.Д. Грінченко¹²², Д.І. Тихомиров та інші. На курсах зустрічалися вчителі з різних губерній, зацікавлені у вдосконаленні своєї професійної майстерності¹²³. Поряд із літніми короткостроковими курсами діяли й дво- та трирічні програми систематичного навчання, орієнтовані на педагогів певного регіону. Показовою в цьому контексті є історія літніх учительських курсів у Змієві на Харківщині 1883 р., де доля поєднала Бориса Грінченка, який уже мав дворічний досвід роботи й був добре знайомим серед колег, з учителькою Марією Гладиліною — майбутньою дружиною та письменницею Марією Загірньою. Вона потрапила до групи з 5–6 осіб, якою керував «учитель із гарними очима» — саме так учасники згадували Б. Грінченка¹²⁴.

Ініційовану громадськістю й реально затребувану форму фахового вдосконалення вчителів — педагогічні курси — визнавало й освітнє відомство. У звіті міністра народної освіти за 1873 р. наголошувалося, що «за малої кількості вчительських семінарій та величезної потреби у вчителях міністерство змушене підтримувати й інші, менш досконалі способи їх підготовки, як-от педагогічні курси при деяких повітових училищах і дирекціях народних училищ»¹²⁵. Функцію підготовки народних учителів виконували також недільні школи, які у звітному році діяли при 36 духовних семінаріях і забезпечували семінаристам необхідну педагогічну практику для роботи в початковій школі.

Зміцненню вчительського корпусу, якість якого загалом визнавалася недостатньою, сприяли й учительські з'їзди, що проводили за дозволом міністра народної освіти на ра-

¹²⁰ Корф Микола Олександрович (1834–1883) — педагог, просвітник, методист; голова повітової училищної ради в Олександрівську (нині Запоріжжя), організатор народних училищ (початкових земських шкіл) і бібліотек при них, педагогічних курсів для вчителів повіту; послідовник педагогічних поглядів К.Д. Ушинського, почесний член Женевської АН, автор підручників для вчителів і учнів.

¹²¹ Алчевська Христина Данилівна (1841–1920) — діячка народної освіти, педагогиня. Уродженка м. Борзна Чернігівської губ.; батько — викладач міського училища; освіту здобула самотужки. Організувала й утримувала приватну недільну жіночу школу (1862–1919), де викладала з колективом сподвижників. Популяризувала українську мову, народну пісню, творчість Т. Шевченка. Авторка методичних статей з навчання дорослих, «Каталога книг» для недільних шкіл; учасниця педагогічних експозицій на всеросійських і міжнародних виставках, віце-президент Міжнародної ліги освіти.

¹²² Грінченко Борис Дмитрович (1863–1910) — письменник, педагог, мовознавець, етнограф, громадський діяч. Народився на х. Вільховий Яр, поблизу с. Руські Тишки (нині село Харківської обл.) у сім'ї відставного офіцера. Навчався у Харківському реальному училищі, виключений (1879) за розповсюдження нелегальної літератури. Екстерном (1881) склав іспити при Харківському ун-ті на кваліфікацію народного вчителя. 1881–1894 учителював у школах Харківщини, Сумщини, Катеринославщини. Один із фундаторів «Братерства тарасівців» (1892). 1894–1900 працював у Чернігівському земстві, активний член місцевої громади, організував видання українською мовою книжок для народу. Від 1902 мешкав у Києві, займався видавничою діяльністю, розвивав українську літературну мову; голова київського товариства «Просвіта».

¹²³ Бунаков Н. Школьное дело. Учебный материал, проработанный на учительских съездах и курсах за тридцать лет (1872–1902). СПб.: Изд. М.М. Гутзаца, 1906. 231 с.

¹²⁴ Драч О.О. Учителювання в народній школі: форма громадського служіння українських інтелектуалів. «Я йшов туди, де гуркіт праці чути...» (до 150-річчя від дня народження Бориса Грінченка): матер. Всеукр. на-ук.-практич. конф. (VI Грінченківські читання), 22 січня 2014 р., м. Київ / за заг. ред. В.О. Огнев'юка. Київ: Вид-во КУБГ, 2014. С. 129.

¹²⁵ Отчет г. министра народного просвещения за 1873 год. ЖМНП. 1875. Т. CLXXX. С. 171.

ніше визначених засадах¹²⁶. Ці зібрання організовували під керівництвом досвідчених наставників, призначених навчальною адміністрацією, і під наглядом інспекторів народних училищ; фінансове забезпечення переважно покладалося на земства. Практична користь таких форумів — учительських з'їздів, які знайомили педагогів із сучасними дидактичними підходами і навчальними посібниками, засвідчувалася їхньою дедалі зростаючою кількістю: якщо у 1872 р. у різних губерніях відбулося 47 з'їздів, то вже у 1873 р. — 63, не враховуючи засідань у Варшавському навчальному окрузі.

16 березня 1874 р. Міністерство народної освіти циркуляром рекомендувало попечителям навчальних округів організовувати вчительські з'їзди, або ж короткотермінові педагогічні курси при вчительських семінаріях, з метою підвищення професійного рівня педагогів початкової школи¹²⁷. Надавши санкцію на систематичні зібрання вчителів, відомство водночас ужило заходів для нормативної регламентації цієї практики. Так, 5 серпня 1875 р. були оприлюднені Правила про тимчасові педагогічні курси для вчителів і вчительок початкових народних училищ, затверджені міністром народної освіти¹²⁸.

Численні звернення училищних адміністрацій і земських установ до міністерства з проханням дозволити, поряд із курсами, проведення спеціальних з'їздів чи нарад народних учителів для обміну досвідом і обговорення навчально-методичних проблем початкової освіти, спричинили оприлюднення 31 липня 1881 р. нового циркуляру. Ним міністр запропонував попечителям навчальних округів процедуру організації з'їздів учителів народних училищ¹²⁹. Враховуючи, що спільні наради педагогів, їхні дискусії, колегіальне осмислення практичних питань щоденної роботи можуть суттєво сприяти самоосвіті і професійному зростанню, Міністерство народної освіти спільно з Міністерством внутрішніх справ визнало за можливе надати попечителям право дозволяти такі зібрання за дотримання низки умов, зокрема: не включати до програм обговорення питань, що виходять за межі навчально-виховного процесу; допускати до участі, за погодженням із місцевим інспектором народних училищ, лише тих учителів, для яких участь буде дійсно корисною; проводити з'їзди виключно у канікулярний період; покладати витрати на організаторів. Терміни проведення таких зібрань (учительських з'їздів) узгоджувалися окремо, а звіти про їхню діяльність надсилалися до Міністерства народної освіти за процедурою, встановленою для тимчасових педагогічних курсів¹³⁰.

Наступним кроком у забезпеченні професійної підготовки народних учителів Правобережної України стало затвердження 1886 р. міністром народної освіти Правил про літні курси церковного співу для вчителів і вчительок початкових народних училищ, започаткованих при Київському товаристві грамотності¹³¹. Уміння організувати церковний хор вважалося однією з ключових компетенцій шкільного педагога в сільській місцевості, тому до вчительок, які не володіли хоровими навичками, громади нерідко ставилися упереджено. Літні курси церковного співу й покликані були усунути цю прогалину в їхній підготовці.

Показово, що освітнє відомство підтримало проєкт не лише нормативно, а й фінансово, передбачивши щорічну субсидію в розмірі 600 руб. Київське товариство грамотності — ініціатор цих курсів — взяло на себе організаційне забезпечення і подбало про їхню сталу реалізацію, зокрема шляхом виділення коштів для частини учасників — малозабезпечених учител(ів)/ьок з метою вдосконалення їхньої музично-хорової підготовки.

¹²⁶ Там само. С. 172.

¹²⁷ Циркулярное предложение попечителям учебных округов. *ЖМНП*. 1874. Т. CLXXIII. С. 34–36.

¹²⁸ Правила о временных педагогических курсах для учителей и учительниц начальных народных училищ. *ЖМНП*. 1875. Т. CLXXXI. С. 166–172.

¹²⁹ Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов о порядке открытия съездов учителей народных училищ. *ЖМНП*. 1881. Т. CCXVII. С. 11–12.

¹³⁰ Там само. С. 12.

¹³¹ Правила о летних курсах церковного пения учителя и учительницы начальных народных училищ Юго-Западного края, учрежденные Киевским обществом грамотности. *ЖМНП*. 1886. Т. CCXLVIII. С. 10–13.

Активізація народницького руху і політичний терор 1870-х — початку 1880-х рр. сприяли посиленню позицій консервативних сил у вищих ешелонах влади Російської імперії. Одним із засобів стабілізації внутрішньої ситуації вони обрали освітню політику, зокрема розвиток церковних шкіл. Закони 1884, 1885, 1888, 1891 та 1896 рр., що стосувалися церковнопарафіяльних училищ і шкіл грамоти, створили розгалужену церковно-шкільну адміністрацію з розвиненою системою центральних і місцевих органів. Особливо помітним цей вектор просвітництва був у Київській губернії.

Станом на 1892 р. у Києві діяли 22 школи духовного відомства, а в Київському повіті — 154¹³². У зв'язку з цим Київська міська дума розпочала фінансову підтримку таких початкових навчальних закладів: зокрема, у 1887–1888 н. р. вона асигнувала 500 руб на утримання Києво-Вознесенської церковнопарафіяльної школи¹³³.

За умов урядової і громадської підтримки мережа парафіяльних училищ стрімко розширювалася: протягом десяти років (1884–1893) їх кількість у Київській губернії зросла в 1,5 рази. Уже 1894 р. Київський навчальний округ посів перше місце в імперії за кількісними показниками розвитку початкової народної школи — 12 001 шкіл із 466 025 учнями. На 1911 р. у Київській губернії функціонували 1695 початкових шкіл, підпорядкованих духовному відомству¹³⁴.

Функціонування значної мережі початкових шкіл спонукало духовне відомство до ґрунтовного аналізу ефективності їх діяльності та виявлення наявних проблем. На з'їзді представників училищних рад Південної та Західної Росії 1894 р. констатовано, що належне й стабільне матеріальне забезпечення церковнопарафіяльних закладів становило одну з ключових передумов їх подальшого розвитку¹³⁵. З'ясувалося, що сільські громади загалом недооцінювали інтелектуальну працю, вважаючи її «легкою» і такою, що не потребує високої оплати: річний заробіток народного учителя зазвичай становив 50–150 руб¹³⁶. За таких обставин більшість учительського складу становили малокваліфіковані особи. За умов, коли вибір учителя залежав від селянської громади, завідувачі церковнопарафіяльних шкіл, насамперед, звертали увагу на моральний авторитет кандидата, сподіваючись, що вади у фаховій підготовці згодом будуть компенсовані, зокрема завдяки відвідуванню педагогічних курсів¹³⁷.

Побутові і професійні умови, у яких опинялися вчителі церковнопарафіяльних шкіл, часто унеможливлювали систематичний саморозвиток і фахове вдосконалення. Працюючи у віддалених селах, відірваних від освітніх і культурних центрів, перевантажені значною кількістю учнів, а нерідко й клопотами власної родини, вони не мали належних фінансових ресурсів для придбання спеціальної літератури. Навіть за наявності коштів педагоги нерідко почувалися дезорієнтованими щодо вибору потрібних посібників і методичної літератури. За таких обставин учителі гостро потребували методичних рекомендацій компетентних осіб, добре обізнаних із навчальною літературою та сучасними педагогічними підходами.

З-поміж ключових проблем розвитку церковно-шкільної справи в Київській єпархії на межі XIX — XX ст. особливо гострим залишалося кадрове питання, насамперед значна

¹³² Извлечение из отчета Киевского епархиального училищного совета за 1892 г. Киев: Тип. Т.Г. Корчак-Новицкого, 1894. С. 3.

¹³³ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Киевской епархии в 1887/8 учебном году. Киев: Тип. Т.Г. Корчак-Новицкого, Б.г. С. 18.

¹³⁴ Підраховано за: Преображенский И. Отечественная церковь по статистическим данным с 1840-41 по 1890-91 гг. СПб., 1897. С. 115; Фармаковский В. Начальная школа министерства народного просвещения. — СПб., 1900. С. 92; Однодневная перепись начальных школ в империи, произведенная 18 января 1911 года. Пг., 1914. Вып. III. С. 2; Вып. IV. С. 2,5.

¹³⁵ Съезд в г. Киеве представителей епархиальных училищных советов Западного края и Южной России 15–25 июля 1894 г. К.: Тип. С.В. Кульженко, 1894. С. 22.

¹³⁶ Отчет о состоянии школ церковно-приходских и грамоты Киевской епархии за 1900-1901 учебный год. К.: Тип. Императорского ун-та, 1902. С. 38.

¹³⁷ Там само. С. 38.

частка так званих «неправоздатних» учителів, які не мали кваліфікаційного свідоцтва. У 1900–1901 н. р. їхня частка становила 69% загального числа педагогів церковнопарафіяльних шкіл єпархії¹³⁸. Показово, що в навчальних закладах духовного відомства міста Києва всі вчителі мали відповідну кваліфікацію, натомість у Київському повіті таких налічувалося лише 52,9%.

Значний контингент некваліфікованих кадрів у початкових школах духовного відомства Київської єпархії безпосередньо впливало на якість навчального процесу. За свідченнями повітових наглядачів, лише найпідготовленіші педагоги застосовували звуковий наочний метод навчання грамоти, тоді як більшість продовжувала користуватися застарілим буквоскладовим способом¹³⁹. Єпархіальна училищна адміністрація визнавала, що помітне покращення техніки читання учнів спостерігалось переважно у тих школах, вчителі яких відвідали педагогічні курси і прослухали спеціальні заняття з виразного читання¹⁴⁰.

З метою підвищення професійного рівня вчителів підвідомчих шкіл із 1887 р. єпархіальні адміністрації розпочали організацію короткострокових літніх педагогічних курсів. У 1900 р. Св. Синод виділив на їх проведення 200 тис. рублів. Училищна рада при Св. Синоді високо оцінила роль цих курсів у вдосконаленні фахової підготовки вчителів (наукового рівня і педагогічної майстерності) і на початку XX ст. ініціювала їх регулярне проведення в Київській єпархії. Тематика педагогічних курсів варіювалася залежно від потреб: на окремих курсах акцент робився на спеціальній підготовці по окремим галузям знань (природознавству, хімії, малюванню, ботаніці), на інших — на розширенні загальноосвітніх знань із літератури, історії та суміжних дисциплін. Так, у 1901 р. у Києві було організовано курси з природознавства для вчителів другокласних шкіл, де лекційний матеріал викладали фахівці Я.Г. Ковальський¹⁴¹, К.В. Дубровський¹⁴², В.М. Арциховський¹⁴³.

На початку XX ст. духовне відомство, організовуючи педагогічні курси, було змушене враховувати напрацьований упродовж попередніх десятиліть досвід громадсько-просвітницьких ініціатив у земських губерніях, а також позицію Міністерства народної освіти. Показовим у цьому контексті є циркуляр міністра народної освіти попечителям навчальних округів (1899) щодо порядку створення педагогічних музеїв¹⁴⁴. У ньому зазначалося, що такі установи покликані сприяти поліпшенню навчального процесу в народних училищах

¹³⁸ Там само. С. 38–39.

¹³⁹ Отчет о состоянии церковно-приходских школ в Киевской епархии в 1885–1886 учебном году. Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, б.г. С. 7.

¹⁴⁰ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Киевской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1905–1906 учебный год. Киев: Тип. Императорского ун-та, 1908. С. 6.

¹⁴¹ Ковальський Яків Ігнатович (1845–1917) — фізик, педагог-методист. Розробляв методику наочного викладання фізики за допомогою дослідів та спостережень. Уродженець Слов'яносербська Катеринославської губ., із сім'ї дрібного поміщика. Скінчив фізико-математичний ф-т Харківського ун-ту (1869), був асистентом професора А.П. Шимкова, лаборантом фізичного кабінету. Наприкінці 1860-х — на початку 1870-х брав участь у студентському русі у Харкові; перебував під наглядом поліції як «політично неблагонадійний». Після 1879 присвятив себе викладанню і роботі в Педагогічному музеї військово-навчальних закладів, Російському технічному та Російському фізико-хімічному товариствах. З 1885 — викладач фізики в Пажеському корпусі (Санкт-Петербург). Член Училищної ради при Св. Синоді (1904–1917).

¹⁴² Дубровський Костянтин Васильович (1848–1915) — фізик, педагог, завідувач Педагогічним музеєм військово-навчальних закладів, дійсний статський радник. Скінчив фізико-математичний факультет Санкт-Петербурзького ун-ту. З 1872 р. протягом сорока років викладав фізику і космографію в учительській семінарії. Був помічником наглядача церковно-парафіяльних шкіл (1903), завідувачем Педагогічним музеєм військово-навчальних закладів, інспектором шкіл Технічного товариства. Принципом викладання фізики вважав самостійність учнів у спостереженні та експериментуванні. Створив колекцію саморобних фізичних приладів, що експонувалася на виставках; підготував методичні рекомендації для вчителів. Лектор на педагогічних курсах у багатьох містах.

¹⁴³ Арциховський Володимир Мартинович (1876–1931) — ботанік, фізіолог рослин, професор. Уродженець Житомира, з сім'ї поштового службовця. Скінчив фізико-математичний ф-т Санкт-Петербурзького ун-ту (1900). Працював на кафедрі ботаніки ун-ту; потім — Жіночого медичного ін-ту; займався морфологією рослин. Лектор на літніх учительських курсах. Після захисту дисертації (1906) професор фізіології рослин і мікробіології Донського політехнічного ін-ту; ректор Вищих жіночих природничих курсів у Новочеркаську (1910).

¹⁴⁴ Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов о порядке открытия педагогических музеев. *ЖМНП*. 1899. Т. XXXVII. С.98–99.

і розширенню фахової підготовки вчителів, доповнюючи знання, набуті в учительських семінаріях, ознайомленням із новітніми педагогічними працями, навчальною та виховною наочністю. Передбачалося, що відкриття цих інституцій фінансуватиметься за рахунків Міністерства народної освіти, приватної благодійності і добровільних внесків осіб, пов'язаних із народною освітою. Міністр отримував повноваження затверджувати статути педагогічних музеїв і надавати дозвіл на їх відкриття.

26 листопада 1899 р. були оприлюднені Тимчасові правила про з'їзди вчителів початкових народних училищ, які визначали порядок проведення таких зібрань, окреслювали компетенції відповідальних осіб — попечителя навчального округу, місцевого губернатора, директора й інспектора народних училищ — а також регламентували перелік питань, дозволених для обговорення¹⁴⁵. Однак оприлюднені правила викликали критику з боку прогресивних діячів місцевого самоврядування, педагогів і просвітників, які вважали їх надмірно обмежувальними¹⁴⁶. Резолюція з'їзду представників Товариств допомоги учителям 1903 р. містила чітко сформульовану вимогу усунути перешкоди з боку уряду щодо організації не лише педагогічних курсів і з'їздів, а й приватних учительських зібрань — засідань при земських управах, гуртків сільських учителів, а також міських учительських клубів і бібліотек¹⁴⁷.

Громадські діячі, земства і педагоги-практики поступово переосмислювали потреби вчительства, його запити щодо самовдосконалення і професійного зростання. Практика проведення педагогічних курсів засвідчувала, що їхня результативність не завжди відповідала фінансовим витратам місцевого самоврядування (які сягали кількох тисяч рублів) і значному психологічному навантаженню як на організаторів, так і на слухачів. Учителі та вчительки початкових шкіл, які приїздили на фахові курси, присвячували їм майже місяць літнього канікулярного часу, працюючи фактично щоденно від ранку до пізнього вечора.

Задля підвищення ефективності такої форми підготовки педагоги-методисти пропонували орієнтуватися на німецький досвід організації загальноосвітніх учительських курсів¹⁴⁸. Підкреслювалося, що усвідомлення громадської місії вчительської праці на індивідуально-особистісному рівні може бути сформовано апріорі тільки в педагогів із широкою загальнокультурною базою, розвиненою професійною свідомістю і гуманістичним світоглядом. Важливим чинником успішної роботи курсів було також належне матеріально-побутове забезпечення слухачів — умови проживання і харчування, які мали гарантувати організатори. Педагогічна преса фіксувала випадки незадовільного побутового облаштування (зокрема, під час учительського з'їзду у Вологді в серпні 1900 р.)¹⁴⁹.

На початку XX ст. у Києві простежувалося помітне поживавлення просвітницької діяльності. У місті активно функціонувало Київське товариство грамотності; 1902 р. засновано «Товариство сприяння початковій освіті», покликане підтримувати шкільну справу в Києві та навколишніх місцевостях¹⁵⁰. Того ж року в Києві відкрито Народний будинок із народною бібліотекою. Крім того, Київське товариство грамотності мало пересувний педагогічний музей, матеріали якого надавалися школам безкоштовно, а приватним особам — за символічну плату.

¹⁴⁵ Правительственные распоряжения: (26 ноября 1899 г.) Временные правила о съездах учащих в начальных народных училищах. *ЖМНП*. 1881. Т. XXXVII. С. 101-102.

¹⁴⁶ Абрамов Я. Хроника народного образования. *Русская школа*. 1900. № 12. С. 48.

¹⁴⁷ Арепьев Н. Съезд представителей Обществ вспомоществования лицам учительского звания в Москве. *Русская школа*. 1903. № 3.152.

¹⁴⁸ Бунаков Н. О желательном характере временных курсов для народных учителей и учительниц (По поводу педагогических курсов в Одессе 1 — 21 августа 1900 г.). *Русская школа*. 1900. №. 12. С. 209.

¹⁴⁹ Бунаков А. О желательном характере... С. 208.

¹⁵⁰ Педагогическая хроника. *Русская школа*. 1903. № 2. С. 40.

В умовах зростання уваги державних і громадських структур до розвитку народної освіти Київська єпархіальна училищна рада на початку XX ст. продовжила заходи з підвищення професійного рівня шкільних учителів. Найефективнішою і випробуваною формою такої роботи визнавали щорічні літні педагогічні курси, що проводилися в різних містах єпархії. На цих курсах учителі отримували від своїх наставників — спеціалістів із певних галузей знань кваліфіковані відповіді на питання, які накопичувалися протягом тривалої освітньої практики, знайомилися з новими досягненнями педагогічної науки. Важливою функцією педагогічних курсів був і обмін досвідом між учителями — засвоєння ефективних методичних прийомів, дидактичних спостережень, вироблених у щоденній навчальній практиці. Крім того, особи, які не мали свідоцтва на право вчителювання, використовували курси як підготовчий етап до складання кваліфікаційного іспиту¹⁵¹.

Загальні рекомендації та інституційні підходи, вироблені упродовж понад сорокарічного функціонування мережі народних училищ у регіоні, у перші роки XX ст. були враховані й у діяльності новоствореного Київського губерньського земства.

Київське губерньське земство і вдосконалення фаховості вчител(ів)/ьок

До 1904 р., тобто до запровадження в Київській губернії перших земських установ, питання народної освіти та підвищення професійної підготовки народних учителів перебували у віданні Міністерства народної освіти і Св. Синоду. На початку діяльності земські інституції здійснили ґрунтовний аналіз стану шкільництва в губернії, який засвідчив, що 47,9% педагогів однокласних церковнопарафіяльних училищ не мали необхідної кваліфікації для виконання професійних обов'язків¹⁵². Враховуючи, що такі училища становили 80% мережі сільських початкових училищ і на них припадало 72% усього вчительського контингенту, було зроблено висновок про вкрай незадовільний рівень організації навчально-виховного процесу в основній масі закладів народної освіти регіону¹⁵³.

На перших щорічних зборах губерньського комітету у справах земського господарства (вересень 1904 р.) ухвалено рішення про необхідність розбудови власної шкільної мережі, поліпшення матеріального становища народних учителів та організації педагогічних курсів¹⁵⁴. Для цього Київський губерньський комітет виділив 3000 руб із земських коштів, за умови співфінансування з боку духовного відомства. Після отримання відповідних асигнувань від Св. Синоду у 1905 р. педагогічні курси були проведені¹⁵⁵.

Представники органів місцевого самоврядування Київщини наголошували, що ефективність шкільної справи, особливо в навчально-виховному аспекті, визначається рівнем загальної освіти і фахової підготовки вчительства сільських шкіл, оскільки саме педагог є «душею школи»¹⁵⁶. У цей період утверджується поширене переконання, що методика навчання й особистісні якості народного учителя мають вирішальний вплив на результативність початкової освіти¹⁵⁷.

¹⁵¹ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Киевской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1903-1904 учебный год. Киев: Тип. Императорского ун-та, 1905. С. 91.

¹⁵² Обзор начального народного образования в Киевской губернии за 1904 год. Киев: Печатня С.П. Яковлева, 1907. С. 29.

¹⁵³ Там само. С. 29-30.

¹⁵⁴ Краткий очерк деятельности Киевского губернского земства по народному образованию (1905-1917). Киев: Тип. Губернского земства, 1918. С. 3.

¹⁵⁵ Курсы для учителей начальных школ Киевской губернии. *Киевлянин*. 9 июня 1906. № 157. С. 3.

¹⁵⁶ Обзор начального народного образования... С. 30.

¹⁵⁷ Начальные одноклассные и двухклассные народные училища [Извлечение из протоколов заседаний школьной комиссии в Москве 1907 — 1908 гг.] / под ред. В.А. Истомина. Москва: Тип. Русская печатня, 1908. С. XVI.

Нагальним було і питання розбудови шкільної мережі органів місцевого самоврядування. Київський губернський комітет у справах земського господарства на загальних зборах 2 жовтня 1905 р. ухвалив рішення про відкриття в губернії, за рахунок земських коштів, 36 однокласних і 12 двокласних народних училищ із ремісничими класами. Водночас комітет наголосив на необхідності забезпечити новостворені і наявні народні школи вчительським персоналом, обізнаним із сучасною методикою викладання та вимогами ефективної організації шкільної справи¹⁵⁸. З цією метою було асигновано 3000 руб на відкриття у Києві педагогічних курсів для народних учител(ів)/ьок Київської губернії, за умови виділення аналогічної суми Міністерством народної освіти.

Перші загальногубернські педагогічні курси, організовані Київським губернським земством, розпочали роботу 5 червня 1906 р. у приміщенні міського училища імені М. Гоголя. Після урочистого молебню попечитель Київського навчального округу, у присутності представників земства та слухачів, офіційно відкрив курси. Керівництво роботою педагогічних курсів було покладено на директора народних училищ Київської губернії Т.Г. Лубенця¹⁵⁹.

З метою ознайомлення слухачів із навчально-методичними матеріалами при курсах було організовано спеціальну педагогічну виставку. Її експозиція включала широкий спектр наочних посібників для початкової школи: картини, мапи, таблиці, колекції приладів, серії тематичних малюнків для викладання Закону Божого, історії, географії, природознавства та сільського господарства. Окрему групу становило навчальне приладдя для опанування грамоти, пояснювального читання, арифметики, малювання, співів та інших предметів. На виставці були представлені всі підручники й рекомендована література для початкових народних училищ — від букварів і читанок до методичних посібників і дитячих книжок для позакласного читання, згрупованих у серійні бібліотеки вартістю від 5 до 50 руб¹⁶⁰. Організацію виставки навчально-методичної літератури здійснив член Київської повітової земської управи, завідувач Лук'янівського народного будинку М.П. Петровський, що засвідчує активну участь місцевих громадських діячів у фаховій підготовці вчительства.

Важливою складовою педагогічної виставки стала спеціальна експозиція зарубіжного досвіду початкової освіти, у межах якої демонстрували забезпечення французьких і американських шкіл. Ці матеріали були придбані та частково виготовлені вчителем Жуком на паризькій виставці, що дало змогу курсантам ознайомитися з міжнародними тенденціями у шкільній наочності та навчальному приладді. Також за клопотанням Київського товариства шовківництва на виставці було розміщено картини, прилади й колекції, які ілюстрували технологію виробництва шовку. У сукупності ці розділи формували змістовну й пізнавальну експозицію, доступну не лише слухачам курсів, а й членам епархіальної училищної ради, представникам земств інших губерній і численним учителям-екскурсантам, які відвідували Київ у канікулярний період.

Водночас проведення педагогічних курсів опинилося під загрозою зриву через запізнє надходження офіційного дозволу від Міністерства народної освіти — фактично напередодні відкриття, як повідомляла місцева преса¹⁶¹. Це спричинило значні ускладнення під час добору викладачів і оформлення слухачам відряджень. Із попередньо узгоджено-

¹⁵⁸ Краткий отчет о первых педагогических курсах для народных учителей и учительниц Киевской губернии в 1906 году. Киев, 1907. С. 3.

¹⁵⁹ Лубенець Тимофій Григорович (1855–1936) — освітянин, педагог, громадський діяч. Уродженець м. Кролевець Чернігівської губ., скінчив Чернігівську земську вчительську семінарію (1873); викладач Першої Київської гімназії, інспектор, директор народних училищ Київської губернії; викладач Київських вищих жіночих курсів. Голова Київського міського комітету піклування про народну тверезість; займався справою організації українсько-го шкільництва; створював підручники, книги, посібники для початкової школи й освіти дорослих.

¹⁶⁰ Краткий отчет о первых ... С. 4.

¹⁶¹ Курсы для учителей начальных школ... С. 3.

го переліку лекторів підтвердили участь лише професори Київського і Харківського університетів І.О. Сікорський¹⁶² (педагогічна психологія) та І.П. Скворцов¹⁶³ (шкільна гігієна). Решта відмовилися, мотивуючи це браком часу для підготовки і побоюваннями щодо можливих непорозумінь у зв'язку з політичними подіями доби — першою російською революцією 1905–1907 рр.¹⁶⁴

За цих умов значна частина організаційного навантаження лягла на директора народних училищ Київської губернії Т.Г. Лубенця, який доклав суттєвих зусиль для забезпечення належного рівня роботи педагогічних курсів. До викладацького складу вдалося залучити низку авторитетних фахівців у галузі педагогіки. Серед них — Ц.П. Балталон¹⁶⁵ (російська мова), знаний методист початкового навчання і російської літератури, а також І.І. Полянський¹⁶⁶ — фахівець із природознавства, автор популярного підручника «Про три царства природи» для початкової школи.

Оскільки Ц.П. Балталон відмовився проводити навчальні заняття в організованій при курсах початковій школі, то практичну методичну підготовку слухачів з освоєння грамоти, читання і письма особисто здійснював Т.Г. Лубенець. Наприкінці роботи педагогічних курсів Тимофій Григорович також прочитав дві доповіді з методики викладання арифметики і провів показовий урок у трьох відділеннях школи при курсах, продемонструвавши ефективні підходи до навчання початкової ланки¹⁶⁷. Початкову (практичну) школу, що функціонувала при педагогічних курсах, очолювали досвідчені педагоги — вчителька міського початкового училища С.М. Вержбицька й учитель початкової школи Я.С. Боцяновський, забезпечуючи методичний супровід і організацію навчально-виховної роботи на зразковому рівні.

Чисельність слухачів перших Київських загальногубернських курсів була визначена у 200 осіб, серед яких 170 учителів і 30 кандидатів на вчительські посади. З огляду на клопотання інспекторів народних училищ сусідніх губерній, до участі у заняттях (без доступу до практичної школи) було додатково допущено 54 педагоги. Вікова структура курсантів

¹⁶² Сікорський Іван Олексійович (1842–1919) — психіатр, психолог, публіцист, громадський діяч, професор Київського ун-ту, дійсний статський радник. Уродженець Сквирського повіту Київської губ., із сім'ї священника. Скінчив Київську духовну семінарію, медичний ф-т Київського ун-ту. Після захисту дисертації (1872) працював приват-доцентом у клініці психічних хвороб у Санкт-Петербурзі; з 1885 — повернувся до Києва у зв'язку зі створенням кафедри психічних і нервових хвороб в ун-ті. Організатор Лікарсько-педагогічного ін-ту для розумово-відсталих дітей та Інституту дитячої психопатології; часопису «Питання нервово-психічної медицини і психології»; засновник низки наукових товариств і громадських організацій Києва. Мав українофобські погляди (прихильник концепції «єдиної російської нації»); тримався монархічних і антисемітських поглядів; почесний член Київського клубу російських націоналістів. Батько видатного авіаконструктора І. Сікорського.

¹⁶³ Скворцов Іринарх Поліхронійович (1847–1921) — лікар, педагог, доктор медицини, професор гігієни Харківського ун-ту. Уродженець Самарської губ., із сім'ї священника. Скінчив Самарську духовну семінарію, потім — Медико-хірургічну академію в Санкт-Петербурзі. Працював лікарем самарських земств. Після захисту дисертації (1874) продовжив наукову діяльність як медик-гігієніст. З 1882 у Варшавському ун-ті, 1885 — завідувач кафедри гігієни Харківського ун-ту; викладав курс фабричної гігієни в Харківському технологічному ін-ті (1898–1906).

¹⁶⁴ Краткий отчет о первых ... С. 5.

¹⁶⁵ Балталон Цезар Павлович (1855–1913) — викладач, педагог-методист, публіцист, громадський діяч. Уродженець м. Миколаїв. Викладач російської мови і літератури у жіночих гімназіях та реальних училищах (Баку, Владикавказ), потім — у різних закладах освіти Москви. Займався проблемами дошкільного виховання як фундаменту освіти; методики початкового навчання. Одним із перших провів експериментально-психологічне дослідження. Розробив систему літературних бесід з питаннями для позакласного вивчення творів російської і зарубіжної літ-ри.

¹⁶⁶ Полянський Іван Іванович (1872–1930) — педагог, природознавець, організатор Слуцької екскурсійної станції, популяризатор наукових знань, автор підручників з природознавства початку ХХ ст. Уродженець Рязанської губ. із сім'ї священника. Скінчив Рязанську духовну семінарію, потім — Санкт-Петербурзьку духовну академію. Під час студентства працював у Біологічній лабораторії проф. П.Ф. Лесгафта; був вільним слухачем природного відділення Санкт-Петербурзького ун-ту, займався зоологією у професора В.М. Шимкевича. Викладав у Павловську в «Літньому практичному інституті природознавства» у 1910–1912. Зробив внесок у розвиток природознавчої освіти, займався організацією позакласної роботи (освітні екскурсії).

¹⁶⁷ Це було зумовлено хворобою І.Г. Гутновського, запрошеного викладачем-методистом з арифметики на курси.

засвідчувала їхню відносну молодість: особи віком від 20 до 30 років у групі вчителів становили 70%, а серед учительок — 73%, що вказувало на наявність значного резерву для формування професійно зрілого вчительства в регіоні¹⁶⁸.

Проведення перших загальних педагогічних курсів Київської губернії збіглося з політично напруженим періодом революційних подій 1905–1907 рр., що вимагало від організаторів врахування загального піднесення суспільної активності, демократизації громадського і національного життя, політизації і радикалізації настроїв. З початком занять слухачів офіційно поінформували, що підтримання порядку покладається на них самих, а у разі порушень курсам могло загрожувати негайне закриття. У відповідь на ці вимоги курсанти ініціювали створення господарського комітету у складі 12 осіб, який мав забезпечувати організаційно-побутовий аспект функціонування педагогічних курсів: налагодження роботи їдальні, дотримання внутрішнього розпорядку, а також розміщення слухачів у приміщеннях міських училищ, що надавали їм безоплатне житло¹⁶⁹. Така самоорганізація засвідчувала не лише відповідальність учасників, а й поступове утвердження елементів нової громадянської культури в освітньому середовищі Київської губернії.

Педагогічна рада курсів, зважаючи на політичну напруженість часу, різновіковий склад слухачів та специфіку великого міста, вжила комплекс заходів, покликаних забезпечити їхню зосередженість на навчальній роботі. З цією метою було ретельно продумано програму дозвілля, що включала огляд визначних пам'яток Києва, відвідування навчальних кабінетів, музеїв та виїзні екскурсії. Т.Г. Лубенець, відповідальний за організацію курсів, домігся для слухачів пільгового проїзду міським трамваем і права безкоштовного відвідування купецького саду, де щовечора виступав симфонічний оркестр. Навчальні заняття на курсах відбувалися в будні дні з 9-00 до 14-00 та з 18-00 до 20-00, а інколи тривали до 22:00. Вихідні та святкові дні відводилися для екскурсій відповідно до програми. Паралельно курсанти готували домашні завдання, укладали реферати, ретельно конспектували лекції, що згодом стали основою змістовного звіту про роботу курсів¹⁷⁰.

Особливу увагу на курсах привертала зарубіжні методичні інновації. Т.Г. Лубенець ознайомив слухачів із практиками викладання арифметики в американських школах, спираючись на матеріали паризької виставки та дослідження К.М. Янжул¹⁷¹. Учителька Суворова продемонструвала один із методів навчання арифметики, що практикували в американських школах. Ширший спектр іноземних методик слухачі могли розглянути за матеріалами вчителя Жука, який представив колекцію зразків учнівських робіт американських шкіл із фондів педагогічного музею Київського навчального округу, навчальних малюнків, креслень, таблиць і наочності, зібраних ним особисто у Франції¹⁷². Він також прочитав кілька доповідей про педагогічні підходи у французькій та американській школах.

Поряд із ознайомленням із зарубіжним досвідом, на курсах постали й актуальні національні питання, пов'язані з практикою початкового навчання в Київській губернії. Зокрема, учитель Ромоданов виступив із доповіддю у відповідь на звернення частини слухачів щодо можливості використання української мови в навчальному процесі народних училищ¹⁷³. Така реакція свідчила про зростання інтересу вчительства до мовно-освітньої проблематики, що віддзеркалювала ширші суспільні тенденції початку ХХ ст.

¹⁶⁸ Краткий отчет о первых... С. 6.

¹⁶⁹ Там само.

¹⁷⁰ Там само. С. 7.

¹⁷¹ Янжул Катерина Миколаївна (1855 — не раніше 1927) — діячка народної освіти, журналістка, перекладачка. Дружина і співробітниця І.І. Янжула. Член Ученого комітету МНО з відділення технічної та професійної освіти. Була прихильницею запровадження ручної праці, зокрема рукоділля, як предмета загальноосвітньої школи. Авторка праць з історії розвитку школи і педагогіки в Західній Європі та Америці.

¹⁷² Краткий отчет о первых... С. 30.

¹⁷³ Там само. С. 32.

Заплановану культурно-освітню програму для слухачів педагогічних курсів було повністю реалізовано. Курсисти відвідали музей Київської духовної академії, де для них провів екскурсію його блюститель (зберігач), професор М.І. Петров¹⁷⁴, спеціально прибулий до Києва. Огляд експозиції Міського музею старожитностей і мистецтв здійснено під керівництвом директора установи М.Ф. Біляшівського.

Варто наголосити, що влітку 1906 р. Київ фактично перетворився на своєрідний центр освітньо-методичних заходів («педагогічну Мекку»). Невдовзі після завершення перших загальногубернських курсів для народних учител(ів)/ьок, організованих Київським земством, у місті розпочали роботу аналогічні фахові курси, підпорядковані відомству Св. Синоду. Така концентрація педагогічних заходів засвідчувала підвищений інтерес громадськості і державних інституцій до модернізації початкової освіти і професійного зростання вчителства.

Курси для вчителів церковнопарафіяльних шкіл Південно-Західного краю відбувалися в Києві протягом 3 липня — 8 серпня 1906 р. і мали міжрегіональний характер. Окрім педагогів із Київської, Волинської та Подільської губерній, до участі долучилися представники Катеринославської, Харківської, Херсонської, Полтавської, Бессарабської та Курської губерній — загалом понад 200 осіб. Усі слухачі були забезпечені гуртожитком, безкоштовним харчуванням і необхідним навчальним приладдям. Відкриття курсів відбулося урочистим молебнем у Києво-Печерській лаврі, який звершив митрополит Київський і Галицький Флавіан¹⁷⁵.

Програма занять була диференційована відповідно до типу шкіл, які представляли прибулі педагоги. Для вчителів двокласних і другокласних шкіл передбачалися лекції з природознавства на базі церковно-учительської школи на Лук'янівці, тоді як учителі однокласних шкіл слухали курс загальноосвітніх дисциплін в аудиторіях Києво-Софійського духовного училища. Вступну лекцію природничого циклу прочитав викладач Пажеського корпусу Я.Г. Ковальський, акцентувавши увагу на складнощах викладання фізики в умовах відсутності спеціально обладнаних кабінетів у початкових школах, і продемонстрував методи і можливості навчання учнів фізичним явищам за допомогою використання саморобних наочних приладів. Загальноосвітній курс для вчителів однокласних шкіл Київської єпархії відкрив професор І.О. Сікорський лекцією з педагогічної психології. Учений ознайомив слухачів із найновішими підходами до вивчення психічних процесів особистості¹⁷⁶. Культурно-просвітницький супровід курсів підвищення професійної кваліфікації вчителів церковнопарафіяльних шкіл включав наукові екскурсії Києвом і його околицями, а також літературно-вокальні вечори, що сприяли розширенню світогляду педагогів та їхніх мистецьких уподобань.

Накопичений досвід проведення подібних заходів у попередні роки сприяв подальшому вдосконаленню програм підвищення фаховості вчителів народних училищ. Так, структура Київських короткострокових педагогічних курсів 1910 р. для вчителів церковнопарафіяльних шкіл, які працювали з 14 червня до 16 липня, охоплювала як теоретичну складову — лекції з історії педагогіки, теорії співів, так і практичну — заняття з методики

¹⁷⁴ Петров Микола Іванович (1840–1921) — літературознавець, історик, археолог, етнограф, краєзнавець, музейний і громадський діяч. Уродженець Костромської губ., із сім'ї священнослужителя. Скінчив Костромську духовну семінарію, Київську духовну академію (1865). Не бажаючи прийняти духовний сан, викладав словесність у Волинській духовній семінарії. Доктор богослов'я (1875), професор Київської духовної академії по кафедрі теорії словесності, історії російської літератури; доктор російської мови і словесності Харківського ун-ту (1904). З 1872 — секретар Церковно-археологічного товариства при Київ. духовній академії; очолював створений т-вом Церковно-археологічний музей. З 1916 — член-кореспондент Петроградської АН. Дійсний член УАН (1918). Досліджував українську літературу, археологію, етнографію, образотворче мистецтво.

¹⁷⁵ Открытие педагогических курсов для учителей церковно-приходских школ в Киеве. *Киевлянин*. 6 июля 1906. № 184. С. 3

¹⁷⁶ Там само.

з російської та церковнослов'янської мов, арифметики, чистописання й виразного читання, організації шкільного хору і військової гімнастики¹⁷⁷. Додатково для курсантів було прочитано цикл лекцій із медичної гігієни, зосереджений на найбільш поширених серед сільських дітей інфекційних захворюваннях шкіри. Цей блок представив професор Варшавського університету, доктор медицини П.В. Нікольський¹⁷⁸, підкресливши практичну важливість медико-санітарних знань для педагогів початкових шкіл.

Керівництво педагогічними курсами здійснював Київський єпархіальний наглядач церковнопарафіяльних шкіл М. А. Білогорський, інспектором був Київський повітовий наглядач священик П. Головков. Запрошеними викладачами на курсах були провідні фахівці: професор Київської духовної академії М. Гроссу (історія педагогіки), Г. І. Матковський (виразне читання), І. І. Апполонов (церковні співи), А. Д. Львов (теорія співів і хоролий спів), Звенигородський повітовий наглядач священик М. Безвенгліньський (методика арифметики), П. Головков (методика російської та церковнослов'янської мов), а також відставний полковник Висоцький (військова гімнастика). При курсах функціонувала зразкова початкова школа з трьома відділеннями, у якій навчалося 25 дітей обох статей під керівництвом учителя Борисо-Глібської двокласної церковнопарафіяльної школи Подласова. Вона забезпечувала курсистам можливість опанувати практичні аспекти шкільної роботи і спостерігати методичний досвід колег.

Фінансування Київських педагогічних курсів учителів церковнопарафіяльних шкіл становило окремий важливий організаційний блок. Загальний бюджет у розмірі 3785 руб, виділений Училищною радою при Св. Синоді, покривав проживання 100 педагогів у гуртожитку, оплату їхнього проїзду в обидва напрями, винагороду інспектора курсів і його двох помічників, заробітну плату викладачам, закупівлю навчального приладдя, улаштування бібліотеки та забезпечення наочності¹⁷⁹. Такий фінансовий масштаб засвідчував прагнення духовного відомства підвищити якість підготовки шкільних кадрів у регіоні.

На Київські педагогічні курси 1910 р. було офіційно запрошено 100 учителів однокласних церковних шкіл губернії. Проте потреба в підвищенні кваліфікації виявилася значно ширшою. До початку роботи курсів надійшла значна кількість заяв від учител(ів)ок не лише Київської, а також Харківської, Катеринославської і Волинської губерній щодо їхнього зарахування. Через обмеженість місць більшості претендентів довелося відмовити. Водночас на відкриття курсів прибуло близько 40 добровільних слухачів із Київської губернії, серед яких — 15 учительок церковнопарафіяльних шкіл¹⁸⁰. Такий особистий інтерес свідчив про високий запит на фахове вдосконалення серед педагогів і про зростання усвідомлення ними своєї професійної місії.

З огляду на виявлене прибулими педагогами прагнення поглибити фахову підготовку та усвідомлюючи актуальність підвищення професійного рівня вчителів церковнопарафіяльних шкіл Київської єпархії, адміністрація курсів дозволила відвідувати заняття всім охочим. Ба більше, єпископ Чигиринський, голова Київської училищної ради владика Павло надав учителькам місце для проживання в монастирському готелі Михайлівського монастиря. У підсумку на момент відкриття курсів кількість слухачів становила 143 особи, серед яких 17 учительок та 126 учителів. Із них 101 педагог був скерований на навчання коштом держави, решта — прибула за власні кошти. Окрім того, виявили бажання долучи-

¹⁷⁷ Киевские краткосрочные педагогические курсы для учителей церковно-приходских школ в 1910 году с 14 июня по 16 июля. Киев: Тип. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1911. С. 5.

¹⁷⁸ Нікольський Петро Васильович (1858–1940) — дерматолог, доктор медицини, професор. Уродженець Тамбовської губ., із сім'ї священика. Скінчив медичний факультет Київського ун-ту (1884). Працював у клініці шкірних і венеричних хвороб медичного факультету Київського ун-ту (1884–1899); професор Варшавського ун-ту (1899–1915); завідувач клініки шкірних і венеричних хвороб університету в Ростові-на-Дону (1915–1930).

¹⁷⁹ Киевские краткосрочные педагогические... С. 8.

¹⁸⁰ Там само. С. 6.

тися до занять дев'ятеро випускників дяківського класу при Михайлівському монастирі, більшість із яких уже мали кваліфікацію вчителя церковнопарафіяльної школи і певний досвід педагогічної діяльності.

Організатори курсів також здійснили попереднє обстеження цільової аудиторії. За тривалістю педагогічної роботи в народних училищах слухачі розподілялися так: 98 осіб мали стаж до п'яти років, 45 — понад п'ять¹⁸¹. Отже, основний масив (68,5%) становили вчителі з порівняно невеликим досвідом. Для них особливо важливими були опанування дидактичних методик, ознайомлення з новими підходами до викладання і професійне спілкування з колегами й наставниками.

Слід зазначити, що серед учителів церковнопарафіяльних шкіл Київської єпархії зберігалася значна частка осіб без системної педагогічної освіти: чимало з них отримували кваліфікацію вчителя через складення скороченого іспиту¹⁸². Опанувавши шкільну справу переважно практичним шляхом, вони недостатньо володіли сучасними методами навчання в початковій школі і не мали належних уявлень з історію розвитку педагогічних ідей. За таких умов підвищення фахової підготовки було для них вкрай необхідним.

Загалом, упродовж місяця роботи Київських педагогічних курсів учителі прослухали 204 теоретичні та практичні заняття відповідно до затвердженої програми і провели по три–чотири пробні уроки з кожного навчального предмета¹⁸³.

Перехід до реалізації загальнодержавного плану запровадження загальної початкової освіти (1908) зумовив зростання потреби у кваліфікованих педагогічних кадрах. Це стало поштовхом до посилення суспільної уваги до вчительських курсів, які поступово перетворювалися на вагомий складову просвітницької діяльності громадських інституцій. Як один із важливих напрямів популяризації наукових знань і новітніх педагогічних концепцій, ці курси розглядали як ефективний засіб удосконалення шкільної організації і підвищення якості навчально-виховної роботи¹⁸⁴.

У 1908 р. Київське губернське земство, діючи відповідно до загальнодержавної освітньої політики, розробило мережу початкових навчальних закладів губернії. Для забезпечення системи необхідними кадрами земство фінансувало 66 стипендій для вихованців учительських семінарій і організовувало літні повторювальні курси для працюючих педагогів¹⁸⁵.

Важливу роль у впровадженні загальної початкової освіти відігравали також органи міського самоврядування. Київська міська управа подала до Міністерства народної освіти проєкт розвитку початкової шкільної мережі з детальним фінансовим планом, розрахованим на 12 років (1909–1920). На той час поза школою в Києві перебувало 12 165 дітей — майже половина (49%) молоді шкільного віку. Для забезпечення доступності освіти передбачалося щороку відкривати приблизно 20 нових класо-комплектів¹⁸⁶. Паралельно міське самоврядування Києва розробило окремий план шкільного будівництва, який передбачав щорічне зведення приміщень для 32–52 класо-комплектів.

Показовими в цьому контексті є і гендерні параметри вчителів початкових шкіл регіону як сільських, так і міських. Загальною тенденцією модерної доби стала позитивна динаміка зростання вчительок у всіх типах початкових училищ. Якщо наприкінці XIX ст. у початкових школах¹⁸⁷ дев'яти губерній Наддніпрянщини працювало 9144 вчителі, де частка жінок дорівнювала 42,2%, то у 1914 р. у закладах початкової освіти загальна чисельність учителів становила 20353 особи, серед яких жінки складали 62,4%. У Київському навчаль-

¹⁸¹ Там само. С. 8.

¹⁸² Там само. С. 3.

¹⁸³ Там само. С. 9.

¹⁸⁴ Звягинцев Е. Летние учительские курсы. *Вестник воспитания*. 1912. № 3. С. 128.

¹⁸⁵ Краткий очерк деятельности Киевского губернского... С. 5.

¹⁸⁶ Подготовительные работы по введению всеобщего обучения. Спб., 1908. Вып. 2. С. 27.

¹⁸⁷ Йдеться тільки про заклади початкової освіти, підпорядковані Міністерству народної освіти.

ному окрузі зростання чисельності вчительок у сільських школах з 1880 по 1911 рр. ще помітніше: у Волинській губернії — з 6 до 25,5%, у Подільській — з 4,2 до 40,3%, у Київській — з 2,8 до 30,1%, у Полтавській — з 24,6 до 61,2%, у Чернігівській — з 29,2 до 57%¹⁸⁸. Протягом 1907–1911 рр. чисельність учительок у земських школах Київській губернії зросла з 30 до 41%.

Київське губернське земство наголошувало, що відвідування вчителями літніх курсів є не лише корисною підтримкою, а й необхідною умовою збереження належного рівня їхньої професійної підготовки¹⁸⁹. Визнавалося, що слухання загальноосвітніх і спеціальних лекцій сприяє глибшому розумінню сучасних педагогічних завдань та інтелектуальних викликів епохи, а розширення світогляду позитивно впливає на якість повсякденної роботи вчителя. Підкреслювалося, що шкільна справа не може розвиватися без постійної самоосвіти педагогів, а систематичне підвищення кваліфікації є необхідною умовою удосконалення навчального процесу¹⁹⁰.

У 1911 р. з ініціативи Київського фребелівського товариства після п'ятирічної перерви в Києві знову було організовано загальноосвітні курси для вчителів. Їх метою було ширше, ніж раніше, сприяти професійному вдосконаленню педагогів земських шкіл. Однак обмеженість бюджетних асигнувань на відрядження та матеріальну допомогу педагогам дала змогу задовольнити менше половини поданих заяв. Із 138 осіб, які виявили бажання підвищити кваліфікацію, оплатили відрядження лише 47,8%¹⁹¹. Фінансування включало компенсацію проїзду (10–40 руб) та 10 руб за участь у курсах. Загалом у роботі курсів узяли участь 520 педагогів.

Паралельно органи місцевого самоврядування запроваджували систематичний моніторинг кадрового складу народних учителів. Так, Київське губернське земство у 1911 р. встановило, що серед 429 педагогів земських шкіл 32,4% хоча б раз відвідували фахові курси. Показово, що серед учителів цей показник становив 40,4%, тоді як серед учительок — лише 21,2%¹⁹². На 1913 р. контингент народних учителів Київської губернії налічував 3323 особи¹⁹³. Дослідження їхнього освітнього рівня зафіксувало дані щодо 2554 педагогів: 51,9% із них мали недостатню фахову підготовку. Понад чверть (28,3%, або 724 особи) протягом 1908–1912 рр. проходили курси підвищення кваліфікації, причому 77,3% із них навчалися саме на фахових курсах у Києві¹⁹⁴.

Питання фаховості вчителів на з'їздах із питань освіти початку XX ст.

Проблему недостатньої підготовленості вчителів на Київщині порушували і на Першому загальноземському з'їзді з питань народної освіти (16–30 серпня 1911 р.). Серед причин такої ситуації називали обмежену кількість педагогічних навчальних закладів у регіоні: у 1909 р. у Київській губернії діяла лише вчительська семінарія у Коростишеві та дворічні педагогічні курси при міських училищах в Умані та Василькові. На 1911 р. передбачалося відкриття в Києві жіночої вчительської семінарії імені К.Д. Ушинського, на утримання якої земство планувало виділяти 3000 руб щорічної субсидії та 4500 руб на стипендії вихованкам¹⁹⁵. При цьому інформація щодо організації літніх учительських курсів і педагогічних з'їздів у регіоні залишалася обмеженою для широкого загалу.

¹⁸⁸ Драч О.О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2001. С. 105–106.

¹⁸⁹ Отчет о земских школах и земских внешкольных просветительных мероприятиях в Киевской губернии за 1911 год. Киев: Тип. университета, 1913. С. 24.

¹⁹⁰ Звягинцев Е. Летние учительские курсы. ... С. 72.

¹⁹¹ Підраховано за: Отчет о земских школах и земских внешкольных ... С. 25.

¹⁹² Там само.

¹⁹³ Обзор начального народного образования в Киевской губернии за 1912 год. Киев: Тип. Круглянского, 1914. С. 50.

¹⁹⁴ Там само. С. 54.

¹⁹⁵ Народное образование в Юго-Западном крае. Заключительный том трудов съезда по народному образованию. Москва: Печатня С.П. Яковлева, 1912. С. 288.

Перший загальноземський з'їзд висловив підтримку запровадженню загального обов'язкового навчання, утвердженню загальноосвітнього напрямку школи і праву викладання рідною мовою в місцевостях із багатомовним неросійським населенням. На з'їзді ухвалено низку постанов, що стосувалися змісту та методики викладання окремих предметів, застосування наочних засобів, а також матеріального становища і професійної підготовки вчителів.

Запровадження в державі загальної початкової освіти та відповідне зростання потреби у фахово підготовленому вчительському персоналі зумовили те, що питання підготовки педагогічних кадрів і підвищення кваліфікації вже працюючих учителів стало одним із найважливіших завдань земств у сфері просвітницької діяльності¹⁹⁶. У численних доповідях, представлених на засіданнях загальноземського з'їзду, наголошувалося на необхідності планомірної та широкомасштабної діяльності земств у цій галузі. Одним із ключових положень став заклик до створення, поряд з учительськими семінаріями, спеціальних педагогічних курсів для осіб, які мали загальну середню освіту та прагнули працювати у народній школі. Водночас підкреслювалося, що підготовку вчителів не можна обмежувати окремими заходами; натомість потрібно розробити цілісний освітній план і забезпечити його систематичне здійснення. Таке завдання, на думку учасників з'їзду, слід було доручити губернським земствам.

З'їзд окреслив також основні вимоги до народного вчителя. Серед них — наявність повної загальної середньої освіти, теоретична та практична педагогічна підготовка, сформована професійна самостійність, прагнення до самоосвіти й удосконалення методів навчання, чутливість до суспільних потреб, повага як до розумової, так і до фізичної праці, любов до природи, а також володіння навичками малювання, співу, музики й ручної праці¹⁹⁷.

Учасники першого загальноземського зібрання одностайно вважали, що для осіб із середньою освітою, які бажали присвятити себе роботі в початковій школі, найбільш доцільним є створення спеціальних педагогічних курсів. Ці курси визнавалися єдиним типом освітньої інституції, здатної за відносно короткий термін забезпечити значну кількість кваліфікованих учителів¹⁹⁸. Разом із тим підкреслювалося, що серйозною перешкодою для якісної організації таких курсів є недостатня кількість фахових викладачів і відсутність дієвих механізмів їх підготовки.

У цьому контексті бажаним вважалося створення кожним губернським земством місцевого педагогічного центру в складі вчительської семінарії і педагогічних курсів¹⁹⁹. Спільна діяльність цих закладів мала забезпечити розроблення теоретичних засад підготовки народних учителів, а також сприяти земствам в організації короткострокових курсів і інших форм підвищення кваліфікації.

У питаннях організації постійних педагогічних курсів для підготовки вчителів з'їзд визнав за доцільне відкривати як жіночі, так і змішані курси з нормативною тривалістю навчання два роки²⁰⁰. До них пропонувалося зараховувати: без іспитів — осіб, які скінчили середній навчальний заклад; за загальним іспитом — претендентів без повної середньої освіти; за спеціальним іспитом — учителів народних училищ без середньої освіти, але зі стажем роботи не менше трьох років.

Для осіб із середньою освітою і педагогічним стажем понад три роки передбачалася можливість навчання за скороченою річною програмою. У навчальних планах курсів поряд із спеціально-педагогічними предметами пропонувалося включати низку загально-

¹⁹⁶ Чарнолуский В.И. Вопросы народного образования на Первом общеземском съезде. СПб.: Знание, 1912. С. 98.

¹⁹⁷ Там само. С. 99.

¹⁹⁸ Там само. С. 100.

¹⁹⁹ Там само. С. 101.

²⁰⁰ Там само. С. 103.

освітніх дисциплін, водночас уникаючи надмірної багатопредметності. За своїм спрямуванням курси мали готувати вчителів для народних шкіл із чотири- та шестирічним терміном навчання²⁰¹.

Підсумком роботи Першого загальноземського з'їзду з питань народної освіти стало ухвалення низки постанов щодо підготовки викладацького персоналу для вчительських семінарій і педагогічних курсів. Наголошувалося, що педагоги цих установ повинні мати вищу освіту за відповідною спеціальністю. Для забезпечення якісної підготовки такого персоналу пропонувалося: по-перше, створити при університетах повноправні кафедри педагогіки й організувати при них педагогічні семінарії; по-друге, заснувати вищі педагогічні інститути, призначені для спеціально-педагогічної підготовки осіб з вищою освітою.

Для розширення професійних знань працюючих учителів передбачалося сформувати комплексну систему заходів. Серед них: регулярні порайонні та повітові наради педагогів; щорічні загальноповітові зібрання тривалістю один тиждень за участю представників місцевого самоврядування та фахівців-педагогів; повітові педагогічні курси; губернські й повітові загальноосвітні курси; створення в кожній губернії спеціальної інституції, до складу якої входили б представники земств, місцеві вчителі й науковці та яка відповідала б за організацію зазначених курсів; а також проведення столичних і центральних літніх учительських курсів із наданням учителям земської допомоги на їх відвідування²⁰².

У зв'язку зі зростанням кількості різновидів фахових курсів для вчителів було започатковано видання спеціального періодичного органу — «Відомості постійної комісії з організації курсів для вчителів» («Известия постоянной комиссии по устройству курсов для учителей») під редакцією Я.І. Душечкіна.

Учасники загальноземського з'їзду з народної освіти дійшли висновку, що чинне на той час законодавство про педагогічні курси — передусім Правила про педагогічні курси (1875) і застосування до них положень Закону від 4 березня 1906 р. — більше не відповідало вимогам сучасного освітнього розвитку. У зв'язку з цим було рекомендовано розпочати підготовку нового положення про педагогічні та загальноосвітні курси для вчителів²⁰³. Прогресивна громадськість наполягала на необхідності перегляду чинних нормативних актів, зокрема відмови від принципу «цілковитої обов'язковості» занять для «вчителів, учительок і учительських кандидатів» (п. 15 Правил 1875 р.). Натомість пропонувалося надати процесу навчання на курсах більш вільний, зацікавлений характер, який би стимулював природну мотивацію слухачів²⁰⁴.

Відповідно до Правил 1875 р., педагогічні курси призначалися передусім для «малопідготовлених учителів і учительок народних училищ». Проте на початку ХХ ст. до складу слухачів дедалі частіше входили особи з повною середньою освітою, чий загальноосвітній рівень інколи перевищував підготовку випускників учительських семінарій. Ця нова категорія курсистів потребувала ґрунтовніших предметних лекцій, що, своєю чергою, вимагало залучення до роботи курсів провідних фахівців з окремих галузей науки²⁰⁵.

Показовим є досвід курсів Київського фребелівського товариства, на яких працювали спеціалісти з педагогіки та педагогічної психології, історії російської літератури, методики російської мови, арифметики, природознавства, а також фахівці з методики викладання історії та інших дисциплін. На основі аналізу діяльності тогочасних курсів були вироблені узагальнені рекомендації щодо їх удосконалення. Серед них — посилення практичної підготовки вчителів шляхом організації поряд із лекціями: лабораторних занять з при-

²⁰¹ Там само.

²⁰² Там само. С. 104.

²⁰³ Там само.

²⁰⁴ Афанасьев П.О. К пересмотру «правил о временно-педагогических курсах для народных учителей и учительниц народных училищ». *Вестник воспитания*. 1915. № 8. С. 217.

²⁰⁵ Там само. С. 215.

родознавства, фізики та хімії; показових екскурсій у природні ландшафти, до історичних пам'яток, виробничих підприємств і майстерень; практичних занять для ознайомлення з дитячою, навчальною та народною літературою, а також з наочними посібниками з різних галузей шкільного знання; бесід керівників курсів зі слухачами щодо методики художнього й історичного читання; занять, спрямованих на вивчення природи та особливостей місцевого життя. Такі підходи мали забезпечити поєднання теоретичної й практичної складової підготовки та відповідність курсів потребам народної школи початку XX ст.

Статус Києва як університетського центру значно полегшував залучення висококваліфікованого науково-педагогічного персоналу для читання лекцій на вчительських курсах. Завдяки фінансовій та організаційній підтримці Київського губернського земства стало можливим систематичне запрошення фахівців-керівників, що забезпечувало належний рівень викладання. Ілюстративним прикладом земської діяльності може слугувати кошторис останнього передвоєнного року. На грудневій сесії 1913 р. Київське губернське земство, у межах фінансування народної освіти, ухвалило такі асигнування на підвищення кваліфікації педагогів:

- 3000 руб. — учительській жіночій семінарії імені К.Д. Ушинського в Києві (на оренду приміщення);
- 900 руб. — на утримання Уманських педагогічних курсів;
- 2000 руб. — на організацію педагогічних курсів у Києві;
- 4800 руб. — на допомогу вчителям і вчителькам земських шкіл, відрядженим на курси (зокрема і на курси при Коростишівській учительській семінарії). Училищна комісія супроводила це рішення приміткою: просити повітові земства витратити відпущені кошти за призначенням, «оскільки відомі випадки, коли вчителі на курси не їздили»;
- 900 руб. — на утримання педагогічних курсів при Білоцерківському міському чотирикласному училищі.

До цих бюджетних призначень училищна комісія Київського губернського земства додала загальне застереження, що у зв'язку з планованим урядом відкриттям учительських семінарій фінансова підтримка педагогічних курсів з боку земства матиме тимчасовий характер і надаватиметься лише до початку роботи семінарій²⁰⁶. Очікувалося, що систематична земська підтримка сприятиме формуванню постійного складу компетентних лекторів, забезпеченню педагогічних курсів необхідними навчально-методичними засобами і розвитку змісту фахового вдосконалення відповідно до реальних потреб народних учителів, рівня їхньої підготовки та специфіки місцевих умов.

Останнім масштабним представницьким форумом освітян регіону в добу пізньої імперії став Київський педагогічний з'їзд, що відбувся 12–19 квітня 1916 р. У його роботі взяли участь 260 делегатів. Серед учасників були представники всіх навчальних закладів Київського навчального округу (по одному від кожної інституції), законовчителі гімназій, шкільні лікарі, члени попечительської ради, директори гімназій, реальних і технічних училищ, завідувачі пансіонів-притулків, голови педагогічних рад, начальниці та делегати від рад жіночих гімназій, а також керівники батьківських комітетів²⁰⁷. Таким чином, з'їзд охопив широкую професійну аудиторію, що представляла основні ланки середньої освіти регіону.

Програмою з'їзду передбачено обговорення комплексу питань, пов'язаних із виховною функцією школи: взаємодія сім'ї та навчального закладу; роль педагогічного персоналу у формуванні особистості; розвиток волі та характеру як пріоритетне завдання виховання; релігійно-моральний вплив школи; виховна роль навчання; фізичне виховання у зв'язку з морально-етичною підготовкою. Загалом було подано 100 доповідей, із яких безпосередньо заслухано та обговорено 38.

²⁰⁶ Журналы и протоколы комиссий Губернского земского собрания очередной сессии 1913 г. (12–17 декабря). Киев: Тип. К. Круглянского, 1914. С. 20.

²⁰⁷ Киевский педагогический съезд 12 — 19 апреля 1916 г. *Вестник воспитания*. 1916. № 6. С. 103

У вступному слові попечитель Київського навчального округу І.А. Базанов окреслив стратегічне завдання зібрання — виробити засади реформування середньої школи, яка має виховувати молоді покоління, «міцні тілом і духом». Професор В.В. Зеньковський²⁰⁸, продовжуючи дискусію, звернув увагу на системні хиби шкільної справи. На його переконання, школа надмірно зосереджена на навчанні як передачі знань і недостатньо — на вихованні особистості. Педагог підкреслив, що освітня практика нерідко ґрунтується на застарілих і формалізованих уявленнях, які стримують розвиток самостійності й ініціативності школярів²⁰⁹. Навчання ж, на його думку, має приносити «радість творчості», адже мета учіння полягає не (с)тільки в його результатах і накопиченні знань, а у формуванні внутрішнього інтелектуального зростання здобувачів.

Обмірковуючи напрями реформування шкільництва, учасники з'їзду не оминули в дискусіях і головного суб'єкта навчально-виховного процесу — вчителя, його ролі і становища. Делегати наголошували на необхідності «розкріпачення вчителя», послаблення адміністративного тиску й надання школярам і педагогічному колективу ширшої автономії в організації шкільного життя²¹⁰. У контексті пошуку нової моделі освіти пропонувалося відмовитися від знаннево-репродуктивних підходів і спрямувати виховання на формування активного громадянина, здатного до практичної діяльності. Як підсумував один із виступів, «школа має готувати не ерудита, а суспільно корисного діяча»²¹¹.

Відомий педагог В.П. Науменко²¹² акцентував, що успішність будь-якої реформи залежить від авторитету школи і довіри до неї з боку громади. Він вважав необхідним розширити повноваження педагогічних рад закладів освіти, зокрема у питаннях добору директорів і вчителів²¹³. Такий підхід, на його думку, мав сприяти підвищенню професійного рівня вчительства і зміцненню морального клімату в навчальних закладах.

Учасники з'їзду ґрунтовно міркували над фаховою підготовкою вчителів для нової реформованої школи. У доповіді «Учитель як вихователь, його правове становище» М.В. Сімашкевич акцентував, що університетська підготовка не забезпечує достатньої професійної зрілості майбутніх учителів, тому випускники мали б проходити додаткове навчання у спеціальних педагогічних інституціях²¹⁴.

Він обстоював необхідність дворічної практики при школі, як умови затвердження на посаді вчителя, і наголошував на важливості підвищення фаховості викладачів закладів

²⁰⁸ Зеньковський Василь Васильович (1881–1962) — релігійний філософ, богослов, психолог, педагог, церковний і громадський діяч. Уродженець Проскурова, із сім'ї священника. Навчався на фізико-математичному ф-ті, потім — історико-філологічному ф-ті Київського ун-ту. Читав курс загальної і дитячої психології в Київському ун-ті (1910); викладав вступ до філософії та дитячу психологію на Київських ВЖК. Директор Інституту дошкільного виховання (1912), при якому відкрив український відділ (1917); директор Київського Фребелівського педагогічного ін-ту (1914). Після захисту дисертації (1915) професор кафедри філософії Київського ун-ту. Міністр віросповідань в уряді П. Скоропадського. Емігрував до Югославії (1919), викладав у Белграді; потім — до Франції, працював у Паризькому богословському інституті (1926), прийняв сан священника (1942).

²⁰⁹ Киевский педагогический съезд 12 — 19 апреля 1916 г. *Вестник воспитания*. 1916. № 6. С. 104.

²¹⁰ Там само. С. 106.

²¹¹ Там само. С. 108.

²¹² Науменко Володимир Павлович (1852–1919) — педагог, філолог, громадський діяч, журналіст. Уродженець м. Новгород-Сіверський, батько — директор місцевої гімназії. Скінчив історико-філологічний ф-т Київського ун-ту (1873). Працював гімназійним учителем, викладачем словесності Другої київської гімназії, колеґії Павла Галагана, кадетському корпусі, жіночих гімназіях. Як досвідчений учитель-практик і методист-новатор, постійно вів заняття на літніх учительських курсах. Заснував приватну чоловічу гімназію (1905). Активний учасник українського національного життя і громадського руху в Києві; член київської «Старої громади», Південно-Західного відділу Російського географічного товариства; київської «Просвіти»; редактор часопису «Київська старовина» (1893–1906). Тимчасовий очільник УЦР (березень 1917); міністр освіти в останньому уряді гетьмана П. Скоропадського.

²¹³ Киевский педагогический съезд 12 — 19 апреля 1916 г... С. 111.

²¹⁴ Там само. С. 112.

середньої освіти у формі закордонних науково-педагогічних стажувань, участі в курсах і з'їздах. З метою підтримання професійного й фізичного ресурсу педагогів він пропонував надавати викладачам після 12–15 років служби оплачувану тривалу відпустку. Показово, що подібну ідею — вберегти вчителя від професійного вигорання — висловлено попечителем Київського навчального округу М.І. Пироговим ще в 1858 р.

У виступі «Педагогічна підготовка вчителя» І.І. Семенов констатував, що університетська освіта зорієнтована переважно на формування навичок наукової праці, однак не забезпечує методичної підготовки до роботи з учнівською молоддю²¹⁵. Він обґрунтував потребу створення спеціальних педагогічних установ з окремими курсами — анатомії, фізіології, гігієни, предметних методик. При цих інституціях, за задумом доповідача, мали діяти зразкові середні школи, де найкращі педагоги забезпечували б практичне навчання студентів. Майбутні вчителі повинні були не лише проводити пробні уроки й обговорювати їх у колі колег, а й опановувати новітні методики навчання і виховання. Для викладачів із досвідом передбачалися повторювальні курси, а для підвищення ефективності педагогічної праці — об'єднання у професійні товариства, створення спеціалізованих періодичних видань і організація науково-методичних форумів (курсів і з'їздів)²¹⁶.

У доповіді В.М. Артоболевського «Природничо-наукові екскурсії в системі середньої освіти і виховання» було представлено екскурсійний план Київського навчального округу, укладений комісією вчителів природознавства, географії, фізики і хімії для шкіл Києва²¹⁷. Педагог пропонував централізувати керівництво екскурсійною діяльністю в Києві з метою підвищення її організованості й ефективності.

Підсумком діяльності Київського педагогічного з'їзду 1916 р. стала ухвалена резолюція, у якій визначено ключові напрями реформування середньої освіти в державі. Зокрема, пункт 27 передбачав розширення складу педагогічних рад за рахунок представників батьківських комітетів, земств і міських самоврядувань та надання їм права обирати кандидатів на вакантні викладацькі посади (із подальшим затвердженням адміністрацією округу). Пункт 29 фіксував вимогу обов'язкової спеціальної педагогічної підготовки для всіх, хто прагнув присвятити себе викладацькій діяльності у середній школі²¹⁸.

На 1917 р. училищний відділ Київського губернського земства окреслив низку заходів, спрямованих на підвищення кваліфікації педагогів: організацію літніх курсів із позашкільної освіти, проведення повторювальних занять для вчителів народних шкіл, облаштування майстерні з виготовлення наочних посібників та книжкового складу. Однак революційні події лютого — березня 1917 р. істотно коригували ці плани: пріоритетом стала підготовка курсів українознавства й забезпечення навчальних закладів посібниками українською мовою²¹⁹. У травні того ж року замість запланованих повторювальних курсів для народних учителів «Українське товариство шкільної освіти» організувало підготовчі заняття для лекторів, які мали працювати на вчительських курсах при повітових земствах²²⁰.

Важливим напрямом діяльності стала організація спеціалізованої педагогічної бібліотеки, роботу над якою розпочато ще восени 1916 р. Її фонди призначалися для вчителів початкових шкіл губернії і мали забезпечити доступ до сучасної навчально-методичної літератури. Крім того, у 1917 р. земство планувало видати оновлений каталог просвітницької літератури з урахуванням новітніх напрацювань педагогічної науки²²¹.

²¹⁵ Там само.

²¹⁶ Там само. С.113.

²¹⁷ Там само. С.119.

²¹⁸ Там само. С.130.

²¹⁹ Краткий очерк деятельности Киевского губернского ... С. 8.

²²⁰ Там само. С. 9.

²²¹ Там само. С. 11.

* * *

Досвід взаємодії громадськості і державних інституцій, накопичений у Києві протягом другої половини XIX — початку XX ст., сприяв формуванню розгалуженої системи підготовки і вдосконалення педагогічних кадрів для закладів середньої та початкової освіти, які почасти функціонують в Україні до нині. Стрижневим вектором, заданим попечителем Київського навчального округу М. І. Пироговим на зорі освітніх реформ, стало послідовне утвердження практико-педагогічної складової підготовки майбутніх і вже працюючих учителів. Об'єднаними зусиллями місцевої і центральної влади, освітнього і духовного відомства, просвітницьких товариств, небайдужої громадськості і багатотисячної когорти рядових педагогів було витворено ефективні форми фахового зростання учителів — від з'їздів, курсів, конференцій і нарад до виставок та екскурсій.

В умовах імперської ієрархії саме периферія — зокрема Київський навчальний округ — став простором активного громадського опору пасивності державних структур: місцеві ініціативи компенсували кадровий дефіцит, низьку кваліфікацію педагогів і брак навчально-методичного забезпечення. Освітні практики Київського навчального округу віддзеркалювали постколоніальну асиметрію між метрополією і регіоном: з одного боку, регулятивні обмеження (правила про курси, цензуру тем з'їздів, контроль з боку інспекторів) конструювали залежність учительства від імперської адміністрації; з другого — саме на рівні місцевих спільнот, громадських об'єднань і міських/земських самоврядувань формувалася альтернативний освітній дискурс, зорієнтований на модернізацію початкової школи та підвищення соціального статусу народного вчителя. Запровадження педагогічних курсів, учительських з'їздів, педагогічних музеїв і виставок шкільної наочності засвідчувало формування локальної освітньої агентивності в Україні, що відбувалася попри бюрократичні обмеження імперських органів влади — Міністерства народної освіти і Св. Синоду. Київське земство і громадські інституції фактично виступили альтернативним центром освітньої політики з формування модерної професійної культури вчителя, започаткувавши механізми горизонтальної взаємодії педагогів, обміну досвідом та інтеграції міжнародних методичних інновацій.

Значущим чинником вивищення суспільного авторитету народного вчителя стали цілеспрямовані зусилля з удосконалення освітньо-кваліфікаційного рівня і престижності педагогічної праці у початковій школі. Практика довела результативність щорічних педагогічних курсів, які не лише поглиблювали фахові знання, а й сприяли розвитку методичної майстерності, підтримували інтерес учителів до обраної професії. Заходи з підвищення кваліфікації вчителів із локацій фахового зростання перетворювалися на простір культурної й інтелектуальної суб'єктності педагогів, що забезпечило формування стабільного підґрунтя для модернізації шкільництва і зміцнення авторитету педагогічної корпорації в регіоні. Участь учительок у фахових курсах, стрімке зростання жіночої присутності в початковій школі, становлення професійної ідентичності народного вчителя й інтерес до національного питання (зокрема — української мови) засвідчують розширення соціальних практик, які виходили за межі імперських нормативів. Реформаційні процеси аналізованого періоду визначили засадничі напрями професіоналізації вчителя, започаткували поступове формування автономного національного шкільного дискурсу, який у майбутньому стане одним з ключових елементів постколоніального переосмислення освітнього розвитку в Україні.

Богдан Безпалько
Київський столичний університет
імені Бориса Грінченка

ВІДОБРАЖЕННЯ ПРОСТОРОВОЇ ВІЗІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У РАДЯНСЬКИХ ПІДРУЧНИКАХ СУСПІЛЬНО-ГУМАНІТАРНОГО БЛОКУ 1920–1930 рр.

Розглядаючи проблематику радянської пропаганди науковці здебільшого концентрують-ся на політичних, культурних та релігійних аспектах. Дійсно, саме у цих площинах інформаційна політика більшовиків проявляється якнайкраще. Бажання створити єдине радянське суспільство змушувало їх розмивати ідентичності цілих народів. Одночасно необхідно було сконструювати спільну лояльність, тобто речі, які б сприймалися однаково позитивно чи негативно. Звідси вихваляння комуністичної партії, творення пантеону радянських героїв, переписування історії, боротьба проти церкви і тому подібне. Проте, малодослідженим залишається аспект візії регіональної історії. Хоч вона не так яскраво проявляється у загальному вирі засобів та методів пропаганди, проте, значення її від цього не зменшується.

Любов до власної батьківщини є невід’ємним елементом будь якого суспільства. Без цього компоненту неможливе існування жодної держави. Оскільки більшовики прагнули відродити імперію але у іншій формі, їм необхідно було переконати населення, яке вони контролювали, у тому, що «справжньою батьківщиною» є Радянський Союз. Успіх зазначеного процесу гарантував можливість існування СРСР. Саме тому, візія регіональної історії була такою важливою для радянської влади. Щоб сформувати її більшовики активно використовували шкільну освітню систему. Учні, вивчаючи предмети суспільно-гуманітарного блоку повинні були засвоїти необхідний для влади погляд на регіональну історію. Дослідивши запропоновану проблематику, ми зможемо краще розуміти особливості радянської пропаганди, яка мала на меті легітимізувати саме існування СРСР. Наша увага буде з концентрована на 1920–1930-х рр., адже, саме у той період формувалась основа візії радянської регіональної історії, яка переживала еволюцію відповідно до загальної політичної ситуації.

Історіографія. Проблематика радянської пропаганди та її впливу на суспільство набула актуальності після відновлення Україною незалежності. Дослідники, намагалися усвідомити, які засоби та методи були найбільш дієвими в інформаційному впливі на тогочасне населення СРСР загалом, та УРСР — зокрема. Вагомий вклад у зазначену проблематику зробив український науковець, доктор історичних наук Станіслав Кульчицький. Аналізу-

ючи процес встановлення більшовицької влади, він неодноразово звертався до значення радянської пропаганди (Кульчицький. 2013. с. 504). Вплив пропаганди на формування радянського суспільства розкрив Юрій Каганов у своїй монографії «Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія». Незважаючи на те, що автор розглядав пізніший період, все ж, його робота є цінною для нас, адже, розкриває основні підходи у процесі використання радянської інформаційної політики (Каганов. 2019. с. 68–90). Ближчою до нашої тематики є робота Л. Нагорної «Історична свідомість у регіональному вимірі: українські реалії». У ній дослідниця побіжно торкається питання візії регіональної історії та підкреслює її важливість в радянській інформаційній політиці (Нагорна. 2011. С. 67–70).

Серед іноземних дослідників тематика Радянського Союзу користується широкою популярністю, особливо, якщо мовиться про його інформаційну політику. Проте, візія регіональної історії в освітньому процесі не є основним лейтмотивом їхніх досліджень. Серед вагомих доробків, які торкаються нашої проблематики, ми хочемо виділити роботу «Soviet empire, Childhood, and Education». Її автори Івета Сілова та Гаріне Паланджян зосередилися на вивченні радянської пропаганди в освітній сфері (2018). Необхідно також виокремити дослідження Джона Лайтло *Soviet Education Policy 1917–1935: From Ideology to Bureaucratic Control* (2014). Ще ближчим до нашої проблеми є дослідження відомого американського історика Джеймса Мейса «Комунізм та дилеми національного визволення. Національний комунізм у радянській Україні, 1918–1933». Автор досліджує питання націоналізму підкреслює намагання СРСР нівелювати місцеві національні ідентичності на користь єдиної радянської (Мейс 2018, 29–75).

Таким чином, можемо констатувати, що тематика радянської пропаганди в області освіти знаходиться у полі зацікавлень українських та іноземних дослідників. Проте, процес творення візії регіональної історії є малодослідженим, особливо, коли мовиться про аналіз шкільних підручників, котрі дають можливість ширше розглянути запропоновану проблематику. Відповідно, метою роботи є розкриття особливостей процесу формування візії регіональної історії у радянських підручниках суспільно-гуманітарного блоку 1920–1930 рр. У цьому контексті, важливими завданнями є: відобразити еволюцію історичної візії від «республіканської» до «загальносоюзної»; простежити політичні зміни, що впливали на зазначений процес і його відображення у підручниках гуманітарного блоку середньої школи; визначити головні регіони, яким приділялася увага, та яким чином вони вписувалися у загальний радянський наратив.

Виклад основного матеріалу. Перша світова війна привела до руйнування Російської імперії. Народи, що її населяли отримали шанс на побудову власних національних держав. Українці не були виключенням, вони створили власні органи управління та порівняно швидко перейшли від ідеї автономії в складі федеративної Росії до власної незалежності. Проте, їхнім планам не судилося здійснитися. Росіяни відкинули можливість створення національної держави на користь інших проєктів: білогвардійці боролись за відновлення імперії, а їхні конкуренти більшовики — прагнули створити союз радянських держав. (Кульчицький 2012, 155–186).

У результаті революційних подій та збройної боротьби упродовж 1917–1921 рр. перемогу здобули більшовики. Вони силою зброї та пропаганди підкорили сусідні народи, зокрема й українців, які на той момент вже мали власну національну державу. Відтак, 6 січня 1919 р. на території українських земель було проголошено утворення Української Соціалістичної Радянської Республіки. Декларативно вона вважалась незалежною, проте, в реальності радянська влада приступила до її цілковитого поглинання (Кульчицький 2013, 444–486).

Упродовж 1920-х рр. влада більшовиків в УСРР ще не була абсолютною. Для того щоб полегшити інкорпорацію захоплених територій до складу СРСР вони швидше

застосовували пропаганду аніж грубу силу. В УРСР це проявлялося завдяки політиці українізації, коли з одного боку дозволялось використання української мови, а з іншого — вона перетворилась на інструмент донесення радянської пропаганди (Даниленко 1991, 250–269).

Шкільна система цього періоду була нестабільною. Більшовики прагнули позбутися всього імперського, в тому числі й системи шкільної освіти. Особливу увагу влада приділяла предмету історія, і це не дивно, адже саме він є концептуальним в аспекті державотворення (Борисов 2003, 190). Імперські підручники заборонили, проте власних ще не було. З огляду на ситуацію більшовики дозволили використовувати *Коротку історію України*, автором якої був Матвій Іванович Яворський. Його робота характеризувалась класовим підходом до історичного процесу та марксистською ідеологією, проте тут було збережено акцент на подіях, пов'язаних перш за все з українськими землями, завдяки чому можна простежити початок формування візії регіональної історії²²².

Сама назва підручника «*Коротка історія України*» дає читачу розуміння, що робота присвячена конкретному регіону, історія якого постає окремо від всього Радянського Союзу. Зважаючи на тогочасну політичну ситуацію, зазначений стан речей не є дивним. Адже, підручник був написаний у 1923 р., передруковувався майже без змін декілька років. Станом на 1926 р., коли було вже п'яте видання, в УРСР тривала політика українізації. Вона давала можливість виділяти історію і культуру українців, як окремого народу, але виключно у радянському розумінні. «Завдяки новому, марксистському освітленню фактів та подій історії українського народу, читач бачить, що історія України не є виключенням із загальних історичних законів...» — зазначив у вступі тодішній керівник УРСР Християн Раковський²²³. Таким чином, вже на самому початку в учнів формувалось розуміння, що українські землі є окремим регіоном, який входить до радянського культурного простору. Територіальна відмінність залишалася, на противагу ментальній, яка почала розвиватися.

Осердям візії регіональної історії було місто Київ. Воно виходить на передній план з перших розділів підручника. Автор розглядає його як центр державотворчих процесів східних слов'ян. Про важливість зазначеної території свідчить назва другого підрозділу: «Київська Русь». Через те, що навколо Києва було зконцентровано найголовніші політичні та економічні процеси, регіон Подніпров'я, де розташовується місто, також набирав особливої ваги: «з'являється на Подніпров'ю і книжне письмо... з'являється й особлива книжна мова, що нею писано церковні книги»²²⁴.

Фактично під час розгляду доби Середньовіччя у «*Короткій історії України*», Київська земля якісно виділялася супроти інших регіонів, про яких автор майже не згадував. Лише коли мова дійшла про XII ст. М. Яворський відзначив упадок Русі, і піднесення на противагу Києву трьох інших регіонів: Новгородська земля, Суздальське князівство та Галицьке королівство²²⁵. Незважаючи на те, що зазначені землі характеризувались як рівнозначні спадкоємці Русі, все ж історія про Новгород і Суздаль у підручнику не описувалась. Акцент зміщувався на Галицьке королівство з його політичним центром м. Галич.

На перший погляд зазначена ситуація є дивною. Проте, поглянувши уважніше ми побачимо, що для автора Галицьке королівство мало одну дуже важливу перевагу над іншими регіонами — за правління Романа Мстиславовича воно взяло під свій контроль територію Подніпров'я. Таким чином місто Київ було під владою галицьких князів і саме його

²²² Яворський М. *Коротка історія України*. Електронна бібліотека «Культура України» [online: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=8079>].

²²³ Яворський М. *Коротка історія України*. З передм. Х. Раковського. Вид. 5-те стер. Харків. Держ. вид-во України. 1926. С. 5-6.

²²⁴ Там само. С. 20–23.

²²⁵ Яворський М. *Коротка історія України*. З передм. Х. Раковського. Вид. 5-те стер. Харків. Держ. вид-во України. 1926. С. 28.

важливість легітимізувала провідну роль Галицько-Волинського королівства²²⁶. Таким чином, візія регіональної історії хоч зміщувалась на захід України, проте все одно тяжіла і була пов'язана із київською землею.

Така логіка історичної регіональної візії характеризувала й Литовський період, а підсилювалась, коли у підручнику описувались події XVI ст. Подніпров'я, як регіональний центр знову перебирає на себе провідні позиції, адже, саме у цьому регіоні, за твердженням автора, зародилося козацтво. З ним пов'язана діяльність одного з найвизначніших українських гетьманів Богданом Хмельницьким. Оцінюючи його діяльність М. Яворський ще більше зміщує акцент на Київ. Це місто, зберігаючи історичну вагу стає одним із центрів революційних подій 1948-1957 рр. Навіть після того, як козацька держава розкололася, саме землі Подніпров'я стають основною ареною бойових дій²²⁷. Єдиний регіон, який ще згадується у вирі подій XVII-XVIII ст. це Галичина та Закарпаття. Вони потрапили у поле зацікавлення автора завдяки тому, що там діяли загони опришків, які воювали проти панів²²⁸.

Зазначені регіони і надалі почасти з'являлися поряд з київськими землями, але не було якоїсь особливої акцентуації на них збоку автора. Говорячи про Галичину, Закарпаття, рідше Волинь, М. Яворський не розкривав історію цих регіонів, не було інформації про розвиток міст та селищ. Їх розглядали лише у загальному контексті тогочасних політичних перепитів. Початок зміщення акцентів із заходу на схід відбувався коли у підручнику розкривався матеріал який стосувався початку XX ст. Особливо це стає помітним під час виходу на політичну арену більшовиків.

У підручнику детально та емоційно описані події 1917-1921 рр. а саме протиборство перших з українськими національними силами. З точки зору регіональної візії, важливою стає Слобожанщина з центром у місті Харків. Зазначений регіон більшовики використовували як плацдарм для наступу на українські землі тому він частіше ніж інші з'являється у матеріалі підручника. Проте, варто відзначити, що харківський лейтмотив не переважав київського. Основні бойові дії велися все ж таки навколо столиці УНР, вона як і раніше сприймалася як головний чинник легітимності влади. Південь України з точки зору візії регіональної історії порівняно з попереднім матеріалом постає активніше, це було пов'язано з боями проти білогвардійців та їх розгрому²²⁹. Загалом «Коротка історія України» легітимізувала радянську владу на території України, яка поставала окремим регіоном в історичній візії більшовиків.

У другій половині 1920-х рр. політична ситуація в Радянському Союзі загалом та УРСР зокрема, почала кардинально змінюватись. Зміцнивши свою владу більшовики почали зміщувати акценти від національних ідентичностей до загальної радянської. Такі дії не могли оминати шкільну систему, в тому числі й візію регіональної історії. Ще на початку 1920-х рр. радянська влада відмовилась від окремих шкільних предметів гуманітарного блоку на користь єдиного інтегрованого курсу під назвою «Суспільствознавство». Ми вже зазначали, що існувала проблема у підручниках для викладання нового предмету, тому дозволяли використовувати «Коротку історію України». Проте, у другій половині десятиліття вже з'явилися підручники, які задовольняли тогочасну владу і були допущені для використання у школах. Вони отримали назву аналогічну шкільному предмету інформація якого вміщувалась у них. Одним з найпопулярніших підручників такого типу було «Суспільствознавство» для початкової та середньої школи, автори якого М. Овсяннікова, Б. Левітан, А. Александров та С. Ушаков перевидавали свою працю аж до 1933 р. Це свідчить про репрезентативність зазначеної роботи.

²²⁶ Яворський М. Коротка історія України. З передм. Х. Раковського. Вид. 5-те стер. Харків. Держ. вид-во України. 1926. С. 29.

²²⁷ Там само. С. 46–64.

²²⁸ Там само. С. 66

²²⁹ Там само. С. 122–140.

Так, у зазначеному підручнику, вже не було такого визначення як історія України. У вступі учням нав'язується ідея радянської спільності без чітко визначених регіональних особливостей. «У нашій країні влада належить робітникам та селянам. Під керівництвом робітничого класу і його комуністичної партії трудящі нашої країни перебудовують життя по новому» — такими словами розпочинається звернення авторів М. Овсяннікової, Б. Левітана та ін. до учнів²³⁰. Не даючи чіткого територіального означення, радянська влада намагалася розмити в учнів лояльність до власних національних республік на користь СРСР. Це був наступний щабель на шляху до формування єдиного радянського суспільства.

Перший пункт підручника, який розпочинається словами: «До 1861 року в Росії існувало кріпацтво», одразу дає зрозуміти, що події минулого будуть подаватися крізь призму російської історії²³¹. Боротьба класів, протистояння бідних та багатих, більше не стосувалися українського простору. Минуле, яке описувалося у суспільствознавстві виводило на перший план російських поміщиків та селян.

Вперше слово Україна, з'являється лише на 15 сторінці, коли мова йшла про козаків. Інформація щодо формування зазначеного стану, повстання Б. Хмельницького та М. Запорожця займало лише дві з половиною сторінки, а далі подавалась історія російських селянських повстань під проводом Степана Разіна, Ємеяна Пугачова та ін. Розповідаючи про козаків, автори підручника не відділяли жодного регіону на українських землях. Більше того, сама Україна вписувалась у російську регіональну візію²³².

В подальшому увага підручничового матеріалу концентрується на Петербурзі, як столиці Російської імперії і лише розглядаючи початок ХХ ст. на 51 ст., знову з'являється інформація про українські землі: «У середині жовтня 1905 р. на Харківському паровозобудівному заводі відбувався мітинг»²³³. Зазначеній події було присвячено декілька абзаців після чого основна увага знову переміщалася на російські регіони. Лише події 1917–1921 рр. змусили перевести більше увагу в сторону Києва, адже саме за нього точилися основні бойові дії між більшовиками та українськими національними силами. Проте, якщо М. Яворський відвів для опису цих подій ¼ свого підручника, то у суспільствознавстві це зайняло до десяти сторінок, причому інформація про події на українських землях часто перемішувалась із подіями, які відбувались у російських регіонах²³⁴.

Нівелювання української історії на користь загальної радянської у 1930–х роках лише поглибилося. Саме тоді Й. Сталін остаточно перебрав на себе керівництво комуністичною партією. Вона, на відмінно від попереднього десятиліття, отримала абсолютну владу у кожній із республік СРСР. Нова парадигма більшовиків спрямовувалась на побудову єдиного радянського суспільства (Кульчицький, 2017, с. 237–245). Якщо, в 1920–х рр. влада дозволяла проводити експерименти в сфері шкільної освіти, змінювати зміст навчання, використовувати різні матеріали на уроках, то у наступне десятиліття відбувались процеси спрямовані на уніфікацію вищезгаданих елементів. Нова політична візія зумовила відновлення історії як окремого уроку, через, що виникла необхідність розробити нові підручники (Калакура, 2016, с. 179–188). Їхній зміст увібрав найважливіші штампи, які більшовики намагалися насадити дітям для творення їхньої соціалістичної свідомості, в тому числі й розуміння історичної регіональної візії, яка продовжувала свою генезу.

Поворотним у зазначеному контексті був 1934 р. Саме тоді вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про викладання громадянської історії в школах СРСР». Документ констатував, що та фор-

²³⁰ Овсяннікова О., Левітан Б., Александров А., Ушаков С. Суспільствознавство. Підручник для початкової та середньої школи. Частина І. Київ. Радянська освіта. 1933. С. 3.

²³¹ Там само. С. 5

²³² Овсяннікова О., Левітан Б., Александров А., Ушаков С. Суспільствознавство. Підручник для початкової та середньої школи. Частина І. Київ. Радянська освіта. 1933. С. 15–18.

²³³ Там само. С. 51.

²³⁴ Там само. С. 83–96.

ма вивчення історії, яка існує в школах СРСР є незадовільною. Відзначався схематичний характер викладання предмету і такий же при складанні підручників. Як наслідок таких дій, було незадовільний рівень знань учнів²³⁵. Після публікації зазначеного розпорядження розпочався процес підготовки підручників. Особлива увага приділялась питанням, які стосувались історії СРСР. На початок серпня вже з'явилися перші розробки майбутньої концепції викладання історії. Про рівень уваги до зазначеної проблематики свідчить реакція на перші конспекти Й. Сталіна, А. Жданова і С. Кірова. У своєму зверненні «Зауваження щодо конспекту підручника історії СРСР» (8 серпня 1934 р.) вони розкритикували нову концепцію історії, яка на їх думку була під впливом імперської парадигми. Сталін критикував авторів за те, що вони розробляють історію Росії замість Радянського Союзу²³⁶.

Таким чином продовжувався процес роботи над новими підручниками, які мали на меті замінити «Суспільствознавство». Так з'явилась «Історія СРСР» авторами якої були К. Базилевич, С. Бахрушин, Г. Панкратова та Л. Фохт. Оскільки посібник використовували протягом 1941 р. можна констатувати, що він задовольняв вимоги тодішньої влади і є репрезентативним для другої половини 1930-х років, коли власне й формувались нові погляди на історію.

В «Історії СРСР» матеріал починається з XVII ст. Але, що цікаво, головними дійовими особами через які репрезентується історія були правителі Російської імперії. Таким чином, учні відкриваючи підручник під назвою «Історія СРСР» усвідомлювали, що у її фундаменті розташовується минуле російського народу. Відповідно й географічно акцент зміщувався на схід, до Петербургу та Москви²³⁷. Як бачимо, хоч Й. Сталін говорив про те, що необхідно створити загальну історію СРСР та все ж, у її фундаменті залишились події саме російського минулого.

Україна, як регіон з'являється на 19 сторінці і лише в контексті боротьби Петра I супроти шведів. У зазначеній версії історії вже не було козаків та Гетьманщини. Не зустрічались такі особистості як Б. Хмельницький, С. Палій та інші відомі діячі козацької доби. Відповідно була відсутня українська візія регіональної історії. Подніпров'я повністю втрачає означення основного регіону українських земель, тому що саме місто Київ майже не фігурувало, як один із політичних центрів. Натомість вперше з'являється інформація про такий регіон як Середня Азія. Підручник повідомляє, що невід'ємною частиною історії СРСР є Бухарське та Хівинське ханства²³⁸.

Серед українських регіонів автори «Історії СРСР» найбільше виділяють лише один — Східна Україна. Саме так називається один з параграфів підручника. Взагалі міняється погляд на розуміння історичних регіонів українських земель. Радянська влада намагалась переконати учнів у тому, що є дві основні частини — Східна та Західна Україна: «До поділів Польщі Україна поділялась на східну (з Києвом), що входила до складу Росії, і західну, або правобережну, що лишилася під владою Польщі»²³⁹. Таким чином зникають назви історичної регіоналістики притаманні українським землям. А ті, що подаються у підручнику, представляються як невід'ємна частина радянського простору. Адже після короткої інформації щодо історії України одразу акцент зміщується на російську.

Загалом, візія регіональної історії, представлена у зазначеному підручнику, концентрується навколо Петербурга та Москви. Порівняно із суспільствознавством, «Історія

²³⁵ О преподавании гражданской истории в школах СССР. Исторические материалы URL: <http://istmat.info/node/40824>.

²³⁶ Сталин И., Жданов А., Киров С. Замечания по поводу конспекта учебника по истории СССР. Сочинения. Т. 14. Москва, Издательство «Писатель». 1997 г. С. 40.

²³⁷ К. Базилевич, С. Бахрушин, Г. Панкратова, Л. Фохт. Історія СРСР. Підручник для IX класу середньої школи. Київ. Радянська освіта. 1941. С. 3–14.

²³⁸ К. Базилевич, С. Бахрушин, Г. Панкратова, Л. Фохт. Історія СРСР. Підручник для IX класу середньої школи. Київ. Радянська освіта. 1941. С. 46–47.

²³⁹ Там само. С. 66

СРСР» розширює східні простори радянської держави. Учням пропонується дізнатись про народи Кавказу, населення Середньої Азії та Казахстану. Порівняно з попередніми варіантами підручників з історії тут була представлена все таки загальна концепція минулого СРСР, хоча й вона базувалась перш за все на російському народі. Відповідно, це відображає прагнення влади до творення єдиного радянського суспільства із спільною історією, тому й місцеві регіональні наративи нівелювалися.

Отже, у процесі становлення радянської влади важливу роль відігравала інформаційна політика, ключовим аспектом якої була пропаганда у сфері шкільної освіти. Саме її більшовики використовували для впливу на молоде, підростаюче покоління, яке повинно було стати справжніми громадянами СРСР. Для зазначеної мети, активно використовували підручники, особливо суспільно-гуманітарного спрямування, завдяки яким, здебільшого і відбувалось формування світоглядних процесів у дітей. Одним із найважливіших завдань радянської пропаганди було творення спільної історії, яка власне і повинна була легітимізувати існування Радянського Союзу. Саме це й приводило до все більшого ігнорування минулого тих народів, які входили до СРСР.

Зазначений процес розпочався одразу з моменту приходу більшовиків до влади на початку 1920-х рр. Учні тих років опрацьовуючи підручники з історії формували бачення українських земель, як окремого історичного регіону, який входив до радянського простору. Найважливішу роль у ньому відігравало Подніпров'я, центром якого було місто Київ. Саме він був політичним та культурним центром, навколо якого відбувались державотворчі процеси. Також, нерідко з'являлися регіони заходу України, такі як Галичина, Волинь і Закарпаття. Східний вектор був доволі слабким, він виявлявся лише Слобожанщиною з центром у місті Харків. Проте, вже в кінці двадцятих на початку 1930-х років ситуація починає кардинально мінятися. Візія регіональної історії все більше переходить на східні простори російських земель. Саме їх радянська влада прагнула зробити центром державотворчих процесів і таким чином легітимізувати месіанську роль росіян в СРСР. Українські діти читаючи підручники по суспільствознавству більше не знаходили чіткого обрису власної держави. Її називали соціалістичною, робітничою але без конкретних географічних та регіональних означень. Все більшу вагу починають відігравати Петербург та Москва, а ось Київ, як і все Подніпров'я, були вписані у контекст історичних процесів російських земель.

В середині 1930-х рр. радянська влада довершує бачення спільної радянської історії. Хоч вона ґрунтувалася на фундаменті російських земель, все ж представляла загальну концепцію минулого СРСР. У ній українські землі були представлені двома новими регіонами: Східна та Західна Україна. Причому, перший з них, на думку авторів, мав важливішу роль, оскільки до нього входило м. Київ, яке опинилося в складі Російської імперії а потім і СРСР. Відтак регіональна візія зміщувалась все більше на схід. Учням пропонувалося нарівні з українськими регіонами познайомитись із просторами далекого Кавказу, Казахстану та Середньої Азії. Таким чином, радянська влада творячи візію регіональної історії формувала в учнів усвідомлення, що їхньою батьківщиною є не лише національна республіка а весь Радянський Союз. Просторове бачення невпинно переміщалося від Києва до Москви і далі на схід.

Підсумовуючи варто відзначити, що загалом регіональна історія у підручниках суспільно-гуманітарного блоку була представлена доволі слабо. Розкривалося значення лише декількох найбільших регіонів, але без деталізації. Не було інформації яка б розкривала роль містечок і районів. Села взагалі не фігурували у регіональній концепції. Зазначений підхід був не випадковий. Радянська влада намагалася розмивати місцеві національні ідентичності, формуючи візію СРСР, як спільної батьківщини для радянських громадян, серед який «рівнішими за інших» були росіяни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Borysov, V. (2003). Stanovlennia ta rozvytok zahalnoosvitnoi shkoly v Ukraini 1920–1933 rr.. dys. ... kandydata ist. nauk: 07.00.01. Dnipropetrovsk. (In Ukrainian)
2. Danylenko, V., Kasianov, H., Kulchytskyi S. (1991). Stalinizm na Ukraini: 20–30-ti roky, Kyiv. Lybid. 344. (In Ukrainian)
3. Kahanov, Yu. (2019). Konstruiuvannia «radianskoi liudyny» (1953–1991): ukrainska versiia. Zaporizhzhia: Inter-M. 432. (In Ukrainian)
4. Kalakura, Ya. (2016). Konstruiuvannia obrazu voroha yak tekhnolohiia manipuliatsii rosiiskoi istoriohrafii ta propahandy. Ukraina–levropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istorii, mizhnarodni vidnosyny, (18). Ternopil: Vydavnytstvo TNPU im. V.Hnatiuka. 179–188. (In Ukrainian)
5. Kulchytskyi, S. (2012). Natsionalna polityka Kremlia shchodo USRR (1919–1922), in: Natsionalne pytannia v Ukraini KhKh — pochatku KhKhI st.: istorychni narysy, Kyiv. Nika-Tsentr. 155–186. (In Ukrainian)
6. Kulchytskyi, S. (2013). Chervonyi vyklyk. Istorii komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli. Knyha 1. Kyiv. Tempora, 504 (In Ukrainian)
7. Kulchytskyi, S. (2017). Chervonyi vyklyk. Istorii komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli. Knyha 2. K. Tempora. 628. (In Ukrainian)
8. Lauglo 2014: Lauglo, J. Soviet Education Policy 1917-1935: From Ideology to Bureaucratic Control. Oxford Review of Education, 2014, 14 (3), 285–299. [online: <http://www.jstor.org/stable/1050073>].
9. Meis, D. (2018) Komunizm ta dylemy natsionalnoho vyzvolennia. Natsionalnyi komunizm u radianskii Ukraini, 1918–1933. Kyiv. Komora. 496. (In Ukrainian)
10. Nahorna, L. (2011). Istorychna svidomist' u rehionalnomu vymiri: ukrayinski realiyi. Rehional'na istoriya Ukrayiny, 5, 61–74 (In Ukrainian).
11. Silova, I., & Palandjian, G. (2018). Imperio soviético, infancia y educación. Revista Española De Educación Comparad, (31). 147–171. <https://doi.org/10.5944/reec.31.2018.21592>

Роман Подать, Віталій Андрєєв, Світлана Андрєєва
Київський столичний університет
імені Бориса Грінченка

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ФАРМАЦЕВТИЧНОЇ ІНДУСТРІЇ У 1950–1960-ті роки ХХ ст.

Традиції української медицини 17–18 ст. пов'язані перш за все із лікуванням народними методами, у тому числі і інфекційних хвороб²⁴⁰. З кінця 19 ст. на науковому ґрунті цей напрям розвивався завдяки зусиллям плеяди вітчизняних дослідників і практиків, серед яких треба відмітити Данила Кириловича Заболотного (1866–1829), президента ВУАН (1928–1929), засновника Інституту мікробіології та епідеміології у Києві.

Модель централізованої державної системи охорони здоров'я, що була розроблена в СРСР під керівництвом М. Семашка²⁴¹, передбачала фінансовану з бюджету медичну допомогу для всіх, доступність і уніфікацію надання послуг з акцентом на профілактику (відомо як «система Семашка»). Вона на десятиліття визначила розвиток радянської медицини та її організаційних засад.

Серед успіхів радянської системи медицини в повоєнний період особливе місце посідає розгортання інфраструктури. Населення СРСР поступово оговтувалося від страшної війни і врешті отримало повноцінно масову доступ до базової державної медичної підтримки. Це призвело до стрімкого зростання тривалості життя. Лише за 1950-ті роки середня тривалість життя в Союзі зросла на 13 років. У 1965 році цей показник відставав лише на 1–3 роки від провідних медичних систем світу — Японії, США чи Фінляндії. Головним чинником стали значні успіхи в подоланні інфекційних хвороб²⁴², що, зокрема, призвело до відчутного скорочення дитячої смертності.

Ключовими інструментами боротьби з інфекціями стали вакцинація та масове виробництво базових медикаментів, передусім антибіотиків. Саме повоєнний час став періодом

²⁴⁰ Tadeusz Srogosz Dzuma Ujarzmiona? Walka z czarna smiercia za Stanislaw Augusta. Wroclaw: Wydawnictwo Arboretum, 1997. Р. 14–16; Кавецкий Р.Е., Балицкий К. П. У истоков отечественной медицины. К.: Из-во АН УССР, 1954; Акты Южной и Западной России. К., 1878. Т.Х. 7. С. 44; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х т. М., 1953. Т.III. С. 53–531; Верхратський С.А., Заблудовський П.Ю. Історія медицини. К.: Вища школа, 1991; Андрєєва С. С. Впровадження карантинів на південних кордонах Вольностей в часи Нової Січі (1734–1775 рр.) *Україна крізь віки*: [зб. наук. праць на пошану академіка НАН України проф. В.Смоля / ред. О. Онищенко]. Інститут історії України НАН України. К., 2010. С. 608–623 та ін.

²⁴¹ Семашко Микола Олександрович (1874–1949), Академік Академії медичних наук РРФСР (з 1944 р.), наркома охорони здоров'я РРФСР (1918–1930).

²⁴² Shkolnikov V. M., Andreev E. M., Leon D. A., McKee M., Meslé F., Vallin J. *Mortality reversal in Russia: The story so far*, *Demographic Research*, vol. 29, art. 4 (2013), P. 30–33. DOI: 10.4054/DemRes.2013.29.4.

формування для СРСР повноцінної фармацевтичної індустрії. Тому успіхи в медичному забезпеченні населення у цей період, а також подальша стабілізація значною мірою пов'язані саме з розвитком фармацевтичної галузі.

На жаль, сучасна українська історична наука приділяє замало уваги проблематиці української фармацевтичної індустрії. Дослідження історії фармації переважно виконують фахівці з профільною освітою — насамперед це роботи Богатирьової Р. В.²⁴³ та Сятині М. Л.²⁴⁴. Вони активно використовують архівні матеріали українських хіміко-фармакологічних заводів (далі — ХФЗ) і МОЗ, фокусуючись на висвітленні ключових подій історії галузі та описі основних спеціалізацій виробництва. Такий підхід дає уявлення про вигляд індустрії УРСР, але йому бракує ширшого аналітичного та історичного контексту.

Проблематика характеру радянської фармацевтичної індустрії привертає увагу й західних дослідників. Розвинена, альтернативна західній, фармацевтична індустрія є для них цінною точкою порівняння для кращого розуміння еволюції власних медичних систем. Відтак їхній погляд насамперед сфокусований на структурних особливостях радянської фармацевтики, здатних пояснити її повоєнні успіхи та причини стагнації з 1970-х років. Так, Конрой М. С.²⁴⁵ вказує, що зростання індустрії в перші повоєнні роки стримувалося сталінськими вимогами «раціоналізаторства», які гальмували інвестиції в розвиток, тож справжній поступ почався вже після його смерті. А Капоччі М.²⁴⁶ на прикладі розгортання виробництва пеніциліну в СРСР демонструє здатність Союзу мобілізувати ресурси для швидкого розв'язання нагальних медичних викликів. Але залежність СРСР від західних досліджень і технологій зрештою не дозволила побудувати самодостатню фармакологічну індустрію.

Україна займала особливе місце в системі радянської фармацевтики. В 1950–1960-ті роки УРСР розгорнула мережу з десятка провідних хіміко-фармацевтичних заводів, будучи, по суті, єдиною (після центральної РСФРР) республікою з потужною індустріальною базою.

Трансформація території України у модерний урбаністичний простір у повоєнний період тісно пов'язана зі становленням загальної медичної системи. Перемога над масовими епідеміями дозволила інтенсивну урбанізацію. Значною мірою це досягнення спиралося на потужності вітчизняних фармацевтичних підприємств. Відтак питання фармацевтичної промисловості є важливим для розуміння характеру соціально-економічних перетворень в Україні у 1950–1960-ті роки.

У цій роботі автори зосереджуються на структурних особливостях фармацевтичної індустрії УРСР у 1950–1960-ті роки, приділяючи більше уваги чинникам, що впливали на її формування. Такий підхід дозволяє повніше зрозуміти масштаби досягнень галузі в означений період, а також її вразливі місця, які перетворилися на хронічні проблеми в наступні десятиліття.

Історичний матеріал про ХФЗ, представлений у працях Богатирьової Р. В. та Сятині М. Л. та інших українських дослідників, є достатнім для аналізу особливостей української індустрії в контексті загально радянських тенденцій, відображених у працях західних авторів. Єдиним значним джерельним доповненням у цій публікації стали архівні матеріали Дарницького ХФЗ. Через типовість продуктової лінійки це підприємство зазвичай оминали увагою, однак воно починало як філія Інституту²⁴⁷ на початку 1950-х, а вже в середині 1970-х отримало в управління кілька інших виробництв, сформувавши концерн

²⁴³ Богатирьова Р. В. та ін. *Історія фармації України*. Харків: Прапор; Вид-во УкрФА, 1999.

²⁴⁴ Сятиня М. Л. *Історія фармації* відп. ред. О. П. Реєнт. Львів: [б. в.], 2002.

²⁴⁵ Conroy M. S. *The Soviet pharmaceutical industry and dispensing, 1945–1953, Europe-Asia Studies*, vol. 56, no. 7 (2004), pp. 963–991. DOI: 10.1080/1465342042000294329

²⁴⁶ Capocci M. *Cold drugs: circulation, production and intelligence of antibiotics in post-WWII years, Medicina nei secoli: Arte e Scienza*, vol. 26, no. 2 (2014). P. 401–422.

²⁴⁷ Науково-дослідного фізико-хімічного інституту (зараз — Науково-дослідний фізико-хімічний інститут мені Льва Карпова), Хрків.

«Дарниця» — один із найбільших в УРСР. Його розвиток, пов'язаний з загальними тенденціями еволюції фармацевтичної індустрії України.

Медицина займала особливе місце в радянській системі. Декларуючи соціалістичні ідеали, комуністична влада була відповідальна за забезпечення доступної медицини для всього населення держави. Однак радянська реальність — технологічна й інфраструктурна відсталість, ізолюваність від західних ринків і проблеми планової економіки — істотно обмежувала ці наміри.

Ключовою ознакою концепції «радянської соціалістичної медицини» була практичність: за умов обмежених ресурсів акцент робили на доступних заходах, що давали швидкий ефект (гігієна, спорт, вакцинація). Із розвитком економіки практичність трансформувалася у функціональність, спрямовану на масове базове медичне забезпечення, потрібне для підтримання продуктивності господарства²⁴⁸.

Медицина перебувала у повній компетенції держави, зокрема Міністерства охорони здоров'я. Плановий характер економіки давав доступ до промислової бази й бюрократичної інфраструктури, що дозволяло проводити уніфіковану політику на всій території республіки та швидко мобілізувати ресурси для розв'язання нагальних проблем. Водночас система залишалася заручником бюрократичного апарату, медичні чиновники часто лише формально були лікарями з мінімальним практичним медичним досвідом²⁴⁹. Економічні чи політичні чинники нерідко переважали у формуванні медичної політики, відсуваючи суспільне здоров'я на другий план.

Формально кожен громадянин мав право на безоплатну медичну допомогу, проте реальний обсяг цієї допомоги варіювався: держава забезпечувала основні послуги, тоді як значна частина медикаментів залишалася платною. СРСР робив ставку на превентивну медицину. Пропаганда здорового способу життя, масова вакцинація та регулярні медогляди сприяли зростанню тривалості життя й ліквідації масових епідемій до 1950-х років²⁵⁰.

Головною слабкістю системи була недостатньо розвинена технологічна та наукова бази. Через «холодну війну» СРСР був відрізаний від багатьох досягнень колективного Заходу, а власна наукова політика, орієнтована на швидкий практичний результат, залишала фундаментальні дослідження нефінансованими. Лікарі в СРСР були прикладними спеціалістами і в ієрархії радянської системи поважилися бюрократією менше ніж науковці²⁵¹. У підсумку СРСР не отримав жодної Нобелівської премії з фізіології чи медицини²⁵² й відставав у низці галузей на десятиліття.

Фармацевтична промисловість Радянського Союзу загалом виявляла ті самі риси, що й система охорони здоров'я, повністю відповідаючи принципів функціональності. Фармацевти посідали ще нижчий щабель у радянській бюрократичній ієрархії, ніж лікарі, і зазвичай мали мінімальний вплив на формування галузевої політики²⁵³.

Загально хімічна промисловість була одним із найслабших сегментів радянської індустріальної бази. Попри її критичне значення, обсяги виробництва залишалися далекими від потреб економіки. Ключова проблема полягала у технологічних викликах, передусім у дефіциті сучасного промислового обладнання, що робило СРСР залежним від доступу до західних ринків протягом усього його існування²⁵⁴.

²⁴⁸ Field Mark G. «Soviet Medicine» in *Medicine in the Twentieth Century* / ed. Roger Cooter and John Pickstone. Amsterdam, New York: Harwood Academic Publishers, 2000. P. 54.

²⁴⁹ Conroy M. *The Soviet pharmaceutical industry and dispensing, 1945–1953*. P. 964.

²⁵⁰ Field Mark G. «Soviet Medicine». P. 56.

²⁵¹ Conroy M. *The Soviet pharmaceutical industry and dispensing, 1945–1953*. P. 964–965.

²⁵² «All Nobel Laureates in Physiology or Medicine» *NobelPrize.org* (Nobel Prize Outreach), 2025. доступ: <https://www.nobelprize.org/prizes/lists/all-nobel-laureates-in-physiology-or-medicine/>

²⁵³ Conroy M. *The Soviet pharmaceutical industry and dispensing, 1945–1953*. P. 965.

²⁵⁴ Office of Technology Assessment (U.S.), *Western Technology in the Soviet Union*, in *Technology and East-West Trade*, Part 12 of 14. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1979. P. 227.

Обмежений доступ до сучасних технологій зумовив одну з ключових особливостей радянської фармакології, на яку звертає увагу більшість дослідників²⁵⁵ — домінування ботанічного напрямку. Лікарські засоби рослинного, а також тваринного походження мали для СРСР низку переваг. По-перше, ці препарати були відомі людству впродовж тисячоліть, тож радянські фахівці володіли значним досвідом їх розроблення та застосування. По-друге, на відміну від синтетичних медикаментів, більшість рослинних і тваринних продуктів не потребувала глибоких технологічних досліджень і складного обладнання. Додатковою перевагою базових органічних препаратів була ресурсна автономність і простота логістики: сировину часто можна було отримати безпосередньо поруч із підприємством, наприклад на місцевому м'ясокомбінаті. Це мало особливе значення в умовах радянської системи з хронічними дефіцитами й бюрократичними бар'єрами в постачанні. Так, у 1945 році 35% радянських фармакологічних досліджень були зосереджені на рослинній сировині, тоді як у США — менше 10%. Хоча з часом ця орієнтація послабшала, вона повністю не зникла аж до розпаду СРСР.

Ці особливості загально радянської системи проявлялися в розвитку української її частини. Українська фармацевтика, що лише починала формуватися, практично зійшла нанівець після приходу до влади більшовиків, які націоналізували аптечну мережу. За умов тотального дефіциту ресурсів у ранні радянські роки республіканська медична система була фактично покинута напризволяще. Катастрофічним став брак навіть найпростіших медикаментів; складніші препарати для лікування туберкульозу чи онкології взагалі були відсутні. Особливо гостро проблема проявилася у 1932–1933 рр., коли штучний голод спричинив спалахи інфекційних та шлунково-кишкових захворювань²⁵⁶. Пусті аптеки лише підсилювали смертність, спричинену голодом, і поглиблювали колапс медичної системи.

Без підтримки з центру перші елементи повноцінної медичної промисловості почали виникати органічно як невеликі місцеві підприємства. З кінця 1920-х до початку 1940-х років у різних регіонах УРСР з'явилися спеціалізовані хіміко-фармацевтичні виробництва (Рис. 1). Станом на 1940 р. їх налічувалося 25²⁵⁷, не рахуючи десятків суміжних підприємств і філій, що випускали дотичну продукцію. Усі ці заводи були невеликими (по кілька десятків працівників) і зосереджувалися на найпростішому асортименті.

Загальна виробнича спроможність української фармацевтичної промисловості залишалася далекою від потреб населення. На 1939 р. частка місцевої продукції становила лише 21% товарообігу УРСР²⁵⁸, тоді як загальний дефіцит медикаментів залишався значним навіть з урахуванням поставок з інших республік (переважно з РСФРР).

З початком німецько-радянської війни та нацистською окупацією України більшу частину українських фармацевтичних підприємств евакуювали за Урал і до Середньої Азії. Так, Харківський хіміко-фармацевтичний завод «Здоров'я трудящих» перевезли до Кара-Балти (Киргизька РСР), а Київський хіміко-фармацевтичний завод ім. Свердлова — до Чимкента (Казахська РСР). Менш важливі заводи й обладнання знищили.

Нацистська окупаційна влада намагалася відновити виробництво хлоралгідрату на Київському хіміко-фармацевтичному заводі ім. Ломоносова, однак безуспішно²⁵⁹. У результаті в роки окупації українська фармацевтична промисловість фактично припинила існування.

²⁵⁵ Conroy M. *The Soviet pharmaceutical industry and dispensing, 1945–1953*, P. 978; Сапосці М. *Cold drugs*, P. 415; Барковська О. Я. *Науково-практичні підходи до удосконалення організації практичної підготовки магістрів фармації*: дис. ... канд. фарм. наук, спец. 15.00.01 — технологія ліків, організація фармацевтичної справи та судова фармація. Харків: Національний фармацевтичний університет, 2021. С. 38.

²⁵⁶ Голяченко О., Ганіткевич Я. *Історія медицини*. Тернопіль: Лілея, 2004. С. 214–215.

²⁵⁷ Богатирьова Р. В. та ін. *Історія фармації України*. С. 624.

²⁵⁸ Сятиня М. Л. *Історія фармації*. С. 152.

²⁵⁹ Богатирьова Р. В. та ін. *Історія фармації України*. С. 626.

Рис. 1 Київський хіміко-фармацевтичний завод ім. М. Ломоносова
(нині — Farmak), 1925 рік²⁶⁰

Після Другої світової війни радянська фармацевтична індустрія зіткнулася зі складним викликом: і без того малорозвинена, вона зазнала значних руйнувань і виснаження ресурсної бази. Відчувався дефіцит навіть найпростіших продуктів — аспірину, йоду, мила. Крім того, зміна пріоритетів із військових потреб на загально соціальне забезпечення виявилася для системи непростою.

Особливо тяжкою була ситуація в Україні. Після повернення території під радянський контроль влада зіткнулася зі складним завданням відновлення повністю зруйнованої місцевої фармацевтичної індустрії. У перші повоєнні роки УРСР цілком залежала від поставок медикаментів із РСФРР, які покривали лише 15–30% потреб²⁶¹. Через гострий дефіцит ліків розбудова аптечної мережі втратила сенс: станом на 1946 р. у республіці працювало лише 1 876 аптек²⁶² — незначне зростання порівняно з 1 067 аптеками у 1913 р. і приблизно вдесятеро менше від актуальної потреби.

Сталінський режим в повоєнний період залишився в межах командно-адміністративної моделі з екстенсивним зростанням та масовою мобілізацією ресурсів. Усе стратегічне управління здійснював центр, який надсилав заводам численні плани й накази, лишаючи їм самостійно шукати способи реалізації.

²⁶⁰ «100 років Farmak: як колишнє радянське підприємство на Подолі трансформується у глобального гравця фармацевтичного ринку». *Farmak.ua*, 27 серпня 2025 р., доступ: <https://farmak.ua/publication/100-rokiv-farmak-yak-kolishne-radyanske-pidpriemstvo-na-podoli-transformuetsya-u-globalnogo-gravczya-farmaczevtichnogo-rinku/>

²⁶¹ Сятиня М. Л. *Історія фармації*. С. 196.

²⁶² Голяченко О., Ганіткевич Я. *Історія медицини*. С. 212–218.

Підприємства опинилися в ситуації, коли отримували надмір розпоряджень від центру, що у «ручному» режимі намагався керувати їхньою діяльністю без належної інформації з місць. Їхні можливості виконувати ці вимоги були вкрай обмежені через дисбаланс логістичних ланцюгів. Оскільки центр монополізував управлінські функції, між заводами виникла своєрідна «велика стіна», що унеможливлювала кооперацію; директорам доводилося звертатися до Москви навіть із дрібних постачальних питань.

Особливо проблемною була ситуація з базовими ресурсами та матеріалами. Фармакологічний департамент (його назва й структура змінювалися майже щороку) управляв понад сорока медичними виробництвами, але не контролював немедичні підприємства, потрібні для профільного виробництва. Через слабку координацію між відомствами не вдавалося досягти синергії у налаштуванні комплексних виробничих ланцюжків. Показовим є дефіцит скла у другій половині 1940-х — першій половині 1950-х років, що спричинив зрив виробництва низки важливих лікарських препаратів²⁶³.

Також повній централізації підлягали фармакологічні дослідження. 1923 року було створено Фармакологічну комісію²⁶⁴, яка отримала монополію на проведення медичних досліджень і впровадження нових лікарських засобів на всій території СРСР. Місцеві дослідницькі центри не могли застосовувати жодних нових фармацевтичних рішень без схвалення комісії. Сама комісія визначала майданчики для клінічних випробувань, тож переважна їх частина відбувалася у Москві та Ленінграді. Варто зазначити, що комісія залишалася одним із небагатьох осередків у радянській фармацевтичній ієрархії, де до початку 1970-х років засідали саме фахівці з науковим досвідом; із часом експертів поступово витіснила бюрократія.

Ще однією суперечливою ініціативою сталінської фармацевтичної стратегії були премії за «раціоналізаторські пропозиції»²⁶⁵. Центральна влада стимулювала підприємства шукати способів оптимізації ресурсів, однак це нерідко мало небажані наслідки. Попри значні державні інвестиції в будівництво й модернізацію виробництв, директори заводів часто уникали повного освоєння коштів, адже між мінімізацією витрат (задля «раціоналізації») та потребою у капітальних вкладеннях існував конфлікт інтересів. У підсумку державні інвестиції давали лише частковий позитивний ефект на збільшення обсягів випуску лікарських засобів. Особливо через раціоналізацію погіршувалися умови праці, бо вкладення в безпеку та поліпшення побуту робітників підвищували витрати й не забезпечували помітного приросту продукції.

Попри те, що сталінська модель фармакологічної індустрії передбачала ультра централізацію управління, у самому центрі панувала майже хаотична ситуація. За 1945–1953 роки систему фармакологічного управління реформували чотири рази²⁶⁶. У 1946 році Головхімфармпром було виведено з військового підпорядкування й перетворено на Міністерство медичної промисловості СРСР. Через два роки міністерство розформували, а замість нього створили Головне управління медичної промисловості (Главмедпром) у складі Міністерства охорони здоров'я. До 1952 року Главмедпром також ліквідували, натомість при МОЗ утворили десять департаментів, які в наступні роки знову об'єднували, посиляючись на боротьбу з «паралелізмом».

Водночас сталінська політика щодо фармацевтичної індустрії у 1945–1954 роках мали й позитивні наслідки. Попри незадовільні результати за низкою напрямів, мобілізація значних ресурсів дала змогу вже у 1950-ті роки забезпечити аптеки більшістю базових медикаментів. Додатковим успіхом було зростання кількості медичних фахівців на 6% у 1950 році порівняно з довоєнним періодом, тоді як чисельність населення водночас скоротилася на 8%²⁶⁷.

²⁶³ Conroy M. *The Soviet pharmaceutical industry and dispensing, 1945–1953*. P. 972.

²⁶⁴ Vasilyev P. A., Petrenko V. Tayukina, *Soviet pharmaceutical regulation (1918–1990.)* P. E1894.

²⁶⁵ Conroy M. *The Soviet pharmaceutical industry and dispensing, 1945–1953*. P. 967.

²⁶⁶ Conroy M. *The Soviet pharmaceutical industry and dispensing, 1945–1953*. P. 969–970.

²⁶⁷ Ibid. P. 985.

Одним із головних здобутків радянської фармацевтики цього періоду стало розгортання власного виробництва пеніциліну. Один із перших синтезованих антибіотиків здійснив революцію в лікуванні інфекцій у міжвоєнний час, що надало йому величезного стратегічного значення. Під час Другої світової війни СРСР міг виготовляти пеніцилін лише в лабораторних умовах і в незначних кількостях, повністю залежачи від поставок союзників.

Після війни, на тлі швидкого погіршення відносин із Заходом, США запровадили ембарго на постачання технологій для промислового виробництва пеніциліну в СРСР²⁶⁸. Усвідомлюючи критичну важливість антибіотика, радянська влада мобілізувала значні ресурси, щоб налагодити його масовий випуск. Наприкінці 1940-х років у кількох містах, зокрема в Києві, було створено дослідницькі центри, які незалежно один від одного шляхом зворотного проектування розробляли методи промислового виробництва пеніциліну. До роботи залучили навіть розвідку: за 35 000 фунтів стерлінгів був завербований британський біохімік німецького походження Ернст Чейн, лауреат Нобелівської премії за дослідження пеніциліну, який підготував 100-сторінковий меморандум із детальною інструкцією щодо технології виробництва²⁶⁹.

Рис. 2. Іван Михайлович Танченко

УРСР прийняла активну участь в розробці радянського пеніциліну. В республіці існувало кілька майданчиків, де пеніцилін виготовляли лише лабораторно, тож залишався виклик промислового виробництва антибіотика. Київський пеніциліновий завод, утворений у жовтні 1947 року, став одним із небагатьох центрів у СРСР, де паралельно намагалися налагодити його промисловий випуск²⁷⁰. Ключову роль у проекті відіграв головний інженер Іван Танченко (Рис. 2), який стажувався у США та Канаді. Завод одним із перших досяг стабільної промислової технології у 1949 році, яка в наступні роки поширилася на інші фармацевтичні підприємства Києва — ХФЗ ім. М. Ломоносова та Дарницький ХФЗ.

Завдяки цим координаційним і фінансовим зусиллям уже до середини 1950-х років СРСР повністю забезпечив себе пеніциліном, що стало однією з найпомітніших історій успіху сталінської фармацевтики.

Крім розгортання виробництва пеніциліну, загальна фармацевтична індустрія демонструвала і інші успіхи в повоєнні роки. Завдяки мобілізаційному досвіду радянської бюрократії евакуйовані підприємства швидко повернули до УРСР і відновили їхню роботу. Ба більше, було інвестовано значні ресурси у розширення потужностей та запуск виробництва 170 нових препаратів. Унаслідок цього фармацевтична промисловість республіки до 1950 року не лише досягла довоєнного рівня, а й збільшила випуск у 2,2 рази порівняно з 1940 р.²⁷¹

Розвиток фармацевтичної промисловості у другій половині 1940-х — 1950-х років відбувався шляхом розбудови вже існуючих підприємств, зокрема їхніх філій, які поступово

²⁶⁸ Capocci M. *Cold drugs*. P. 413-415.

²⁶⁹ Ibid. P. 401-422.

²⁷⁰ Сур С. Т. Три ювілеї пеніциліну: бізнес-кейс світового впровадження. *Щотижневик «Аптека»*, № 37 (1208), 30 вересня 2019 р., доступ: <https://www.apteka.ua/article/516244>

²⁷¹ Богатирьова Р. В. та ін *Історія фармації України*. С. 632.

набували автономії. Так, Дарницький хіміко-фармацевтичний завод став повноцінним самостійним підприємством у 1954 р.²⁷². Основними напрямками роботи в цей період стало освоєння виробництва вітамінів і антибіотиків. Стратегія їхнього запровадження передбачала модернізацію цехів інших спеціалізацій.

Хоча фармакологічна інфраструктура охоплювала всю територію УРСР, особливо вирізнялися два міста. Перший — Харків, де містилася навчальна та наукова база республіки. Тут розташовувався Харківський фармацевтичний інститут (тепер Національний фармацевтичний університет) — на той час один із трьох профільних інститутів у всьому СРСР (інші два були в Москві та Ленінграді)²⁷³. У місті також діяв Український інститут експериментальної ендокринології — загальносоюзний центр досліджень препаратів тваринного походження. Саме він у 1930-х роках почав відкривати філії в Донецьку, Одесі, Чернівцях і Києві²⁷⁴ (остання згодом перетворилася на Дарницький хіміко-фармацевтичний завод). У 1930-х — 1950-х роках Харків був одним із головних центрів медичних досліджень СРСР, зокрема у виробництві вітаміну D₂ та в дослідженнях фарфорових зубних протезів.

Не менш важливим містом для фармацевтичної індустрії УРСР став Київ. Якщо Харків виконував функції наукового центру, то Київ — промислового. У 1920–1950-х роках у столиці заснували низку стратегічно важливих підприємств: хіміко-фармацевтичний завод ім. М. В. Ломоносова (Рис. 3), хіміко-фармацевтичний завод ім. Я. М. Свердлова, вітамінний завод, пеніциліновий завод, Борщагівський завод і Дарницький хіміко-фармацевтичний завод. Завдяки такій концентрації виробництв місто поступово стало забезпечувати більшу частину загального випуску лікарських препаратів в Україні²⁷⁵.

Рис. 3 Цех Київського хіміко-фармацевтичного заводу ім. М. Ломоносова у 1950-ті роки²⁷⁶

²⁷² Державний архів міста Києва (далі — ДАК). ф. Р-1125, оп. 1, спр. 93, арк. 1–73.

²⁷³ Conroy M. *The Soviet pharmaceutical industry and dispensing, 1945–1953*. Р. 969.

²⁷⁴ Богатирьова Р. В. та ін. *Історія фармації України*. С. 620–621.

²⁷⁵ Ілляшенко І. О. Історія розвитку та сучасний стан медичної промисловості Києва. *Глобальні та національні проблеми економіки*. Вип. 10 (2016). С. 591.

²⁷⁶ Історія довжиною в життя. «Фармак» відзначає 90-річчя. *Щотижневик «Аптека»*, № 50 (1021), 28 грудня 2015 р., доступ: <https://www.apteka.ua/article/355322>

Попри помітні успіхи у нарощуванні випуску медикаментів і окремі координаційні проекти з позитивним ефектом, післявоєнна фармацевтична політика СРСР залишалася переважно екстенсивною. У більшості випадків удалося налагодити виробництво лише базових препаратів. Технологічна база відставала від західних країн на десятиліття, панував ручний труд з мінімальною автоматизацією. Оскільки випуск формували за планом, а не за реальним попитом, до аптек надходили надмірні партії одних медикаментів, які нерідко псувалися на складах, тоді як інших, критично важливих, хронічно бракувало. Зосереджуючись на виконанні планових показників, директори часто ігнорували питання якості, що зумовлювало високий рівень браку. Крім того, через «раціоналізаторство» та загальну недбалість умови праці на фармпідприємствах були незадовільними: постійні проблеми з вентиляцією, санітарією, зберіганням небезпечних хімікатів і дотриманням техніки безпеки²⁷⁷.

Так, на Дарницькому ХФЗ упродовж майже всіх 1950-х років у більшості цехів не було вентиляції. Міністерство відмовлялося фінансувати поліпшення, безпосередньо не пов'язані з продуктивністю. Проблема вдалося розв'язати лише на початку 1960-х із переїздом на новий, більший майданчик, збудований з нуля. Санвузли для робочих на заводі з'явилися лише 1957 року²⁷⁸.

Після смерті Й. Сталіна й приходу до влади М. Хрущова з 1954 року підходи до політики у сфері фармацевтичної промисловості істотно змінилися. Офіційно програму розвитку галузі було зафіксовано в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 14 січня 1960 року «Про заходи щодо подальшого поліпшення медичного обслуговування та охорони здоров'я населення СРСР»²⁷⁹. Проте практичні зрушення почали впроваджуватися ще раніше, паралельно із загальноекономічною стратегією хрущовського періоду. Головною метою реформ стало підвищення якості життя шляхом розвитку медичної інфраструктури, що передбачало істотне розширення мережі лікувальних закладів, радикальне збільшення обсягів фармацевтичного виробництва й зміцнення наукової бази.

Важливою новацією були структурні зміни у вертикалі управління. Значну частину планових функцій передали регіонам, які отримали контроль над власними медичними підприємствами, а також, на нетривалий час, над медичними дослідженнями²⁸⁰. Підприємства, що раніше підпорядковувалися єдиній центральній структурі, було розподілено між численними місцевими органами за галузевою належністю. Хоча цей поділ проходив досить хаотично й окремі заводи потрапляли до відомств без медичного досвіду, реформи надали виробництвам більшої автономії. Це дозволило місцевому керівництву самостійно розв'язувати хронічні проблеми радянської системи та поліпшило логістичні ланцюжки завдяки налагодженню горизонтальної комунікації.

Після приходу до влади Микити Хрущова український фармацевтичний сектор пережив новий етап розвитку, зумовлений загальнорадянською економічною трансформацією. Поступово було налагоджено механізми імпорту медикаментів для покриття критичних потреб із дружніх республік — насамперед Китаю, Чехословаччини та Угорщини — хоча сама процедура залишалася складною й бюрократизованою. Не менш важливим став розвиток механізмів залучення іноземного обладнання. Наприкінці 1950-х у Києві почали регулярно проводити міжнародні виставки медичного устаткування. Провідну роль у цьому відіграла угорська сторона: 1959 року представники Угорщини організували

²⁷⁷ Conroy M. *The Soviet pharmaceutical industry and dispensing, 1945–1953*. P. 978.

²⁷⁸ ДАК. ф. Р-1125, оп. 1, спр. 125, арк. 1–88.

²⁷⁹ Богатирьова Р. В. та ін. *Історія фармації України*. С. 634.

²⁸⁰ Vasilyev P. A., Petrenko V. *Soviet pharmaceutical regulation (1918–1990)*. P. E1894.

виставку власного медичного обладнання та приладобудування, яку відкрив в. о. міністра охорони здоров'я УРСР С. С. Лаврик²⁸¹.

Децентралізаційна політика М. Хрущова проявилася й у реформі вертикалі управління фармацевтичною промисловістю. Компетенцію керівництва підприємствами передали на місця, насамперед територіальним органам — раднаргоспам. Це спричинило проблеми, адже профільні заводи іноді потрапляли під контроль непрофільних структур: так, Львівський хіміко-фармацевтичний завод опинився в управлінні комбінату «Укрзахіддугілля»²⁸². Попри ці обмеження, децентралізація позитивно вплинула на розвиток українських фармацевтичних підприємств, забезпечивши їм певний рівень автономії.

Попри докладені зусилля, до кінця 1950-х років республіці вдалося лише забезпечити себе стратегічними препаратами; про самодостатність іще не йшлося. У постанові Ради Міністрів УРСР № 910 від 16 червня 1959 року зазначалося, що медична промисловість не задовольняла зростаючі потреби республіки²⁸³. Хоча після війни фармацевтичні підприємства стали самостійними профільними виробництвами, здатними випускати сотні нових препаратів, вони залишалися невеликими (декілька сотень працівників) і спиралися здебільшого на ручну працю. Центральна, ще сталінська, модель управління зберігала високу залежність від нестабільних поставок сировини, тому заводи обмежувалися тією продукцією, для якої могли знайти ресурси покладаючись на місцевих постачальників.

Отже, республіка залежала від зовнішніх поставок медикаментів, насамперед із РСФРР. Потенційно ситуацію міг би поліпшити імпорту з інших країн, поки внутрішнє виробництво нарощувало потужності, але закупівлі здійснювалися виключно через Москву, тож їхні обсяги залишалися мізерними й далекими від реальних потреб.

Прикладом слабкості фармацевтичної індустрії УРСР був дефіцит стрептоміцину. Антибіотик набув великої популярності в повоєнні роки²⁸⁴ завдяки своїм антибактеріальним властивостям, особливо проти палички Коха — збудника туберкульозу. Препарат був украй важливим для зниження дитячої смертності, але єдиним його джерелом для республіки залишався МОЗ СРСР, який постачав його нерегулярно. Власний випуск стрептоміцину на Київському заводі медичних препаратів налагодили лише 1957 року, та це не вирішило проблему дефіциту. Так, у тому ж році туберкульозні санаторії Криму тимчасово втратили можливість лікувати хворих через нестачу цього препарату²⁸⁵. Дефіцит вдалося подолати лише на початку 1960-х років.

Попри очевидні стратегічні проблеми, успіхи розвитку медичної промисловості наприкінці 1950-х — 1960-х років були помітними. У цей період більшість заводів пройшла масову модернізацію та розширення. Так, Львівський ХФЗ 1961 року відкрив ампульний цех, завдяки чому обсяги виробництва ін'єкційних розчинів зросли у п'ять разів між 1958 і 1962 рр. — до 120 млн ампул. Уманський вітамінний завод до 1962 р. запустив цех нікотинової кислоти й першим у СРСР наладив випуск нікотинамідів. Харківський завод «Червона Зірка» освоїв виробництво анальгін-потужністю 200 т на рік (1962 р.). Львівський раднаргосп 1961 р. завершив будівництво цеху гормональних препаратів. ХФЗ ім. М. Ломоносова автоматизував виробничу лінію на початку десятиліття (Рис. 4), а після реконструкції 1968 р. збільшив випуск у 2,5 разів та розпочав виробництво низки важливих препаратів, зокрема корвалолу. Того самого року розпочала роботу Тернопільська фармацевтична фабрика, що спеціалізувалася на галенових засобах²⁸⁶.

²⁸¹ Сятиня М. Л. *Історія фармації*. С. 229.

²⁸² Там само. С. 232.

²⁸³ Там само. С. 228.

²⁸⁴ Барковська О. Я. *Науково-практичні підходи*. С. 218.

²⁸⁵ Сятиня М. Л. *Історія фармації*. С. 228.

²⁸⁶ Богатирьова Р. В. та ін. *Історія фармації України*. С. 635-637.

Рис. 4. Автоматизований розлив лікарського засобу «Корвалол»
на Київському хіміко-фармацевтичному заводі ім. М. Ломоносова у 1960 році²⁸⁷

Лише за перші три роки семирічки освоєно виробництво 287 нових найменувань; до кінця десятиліття їхня кількість сягнула майже п'ятисот. Серед них були й українські розробки — стимулін Д, мелісин, спленін, нікоцептин, галаскорбін та ін.²⁸⁸ Найуспішніші підприємства навіть почали експортувати продукцію на міжнародні ринки. Так, ХФЗ ім. М. Ломоносова наприкінці 1960-х років постачав на експорт п'яту частину своєї продукції — до понад 20 країн, зокрема Анголи, Німеччини, Франції, Італії, Єгипту, Греції тощо²⁸⁹.

Активна участь СРСР у міжнародних фармацевтичних ринках дозволило залучити західне обладнання, важливе для трансформації виробництва медпрепаратів в УРСР. Хоча станом на 1960 рік республіка мала 13 повноцінних хіміко-фармацевтичних заводів (п'ять із них — у Києві), вони залишалися невеликими та слабко модернізованими²⁹⁰. У 1959–1961-х роках було здійснено масштабне розширення багатьох із них із використанням імпортного устаткування. Так, Дарницький ХФЗ переїхав на нове, збудоване з нуля, виробництво і став одним з найбільших фармакологічних виробництв УРСР. Загальний випуск продукції заводу в 1962 році склав 6,1 мільйони рублів²⁹¹, потроївшись в порівнянні з 1957 роком. З модернізацією виробництва завод почав поставляти продукцію на експорт, включаючи таблетки антимікробного засобу «фталазол» для гуманітарних місій дитячого фонду ООН²⁹².

²⁸⁷ Історія довжиною в життя. доступ: <https://www.apteka.ua/article/355322>

²⁸⁸ Богатирьова Р. В. та ін., *Історія фармації України*. С. 636-646.

²⁸⁹ «Історія». *Farmak*, 2025. доступ: <https://farmak.ua/history/>.

²⁹⁰ Богатирьова Р. В. а та ін. *Історія фармації України*. С. 642.

²⁹¹ ДАК, ф. Р-1125, оп. 1, спр. 195, арк. 1–89.

²⁹² ДАК, ф. Р-1125, оп. 1, спр. 230, арк. 1–15.

Загалом, ранні 1960-ті роки стали піком успіхів радянської медицини, коли витрати на охорону здоров'я сягнули 6% ВВП²⁹³. Масове медичне покриття, перемога над епідеміями та різке зростання виробництва базових препаратів забезпечили тривалий підйом якості життя. У наступні десятиліття процес старіння населення спричинив поширення хронічних захворювань, із якими система не справлялася через технологічну відсталість і загострення економічних проблем.

На 1960-ті роки основним завданням української фармакологічної промисловості було забезпечення республіки лікарськими засобами місцевого виробництва. Навіть слаборозвинена вітчизняна індустрія лишалася єдиною альтернативою медичній промисловості РСФРР: на 1960 рік на центральну республіку припадало 73,2% загальносоюзного випуску медикаментів, на УРСР — 14,3%, а на всі інші республіки разом — лише 12,5%²⁹⁴. Отже, модернізація української фармацевтики була пов'язана з хрущовським курсом на більш збалансований економічний розвиток союзних республік.

Але через децентралізацію радянська влада зіткнулася з проблемами контролю над індустрією. Тому центр покладався на декрети й накази, які регулярно видавав, аби синхронізувати роботу підприємств. Їм так і не надали права самостійно розпоряджатися заробленими коштами чи здійснювати капітальні будівництва, тож усі такі рішення доводилося погоджувати з чиновниками як МОЗ УРСР, так і МОЗ СРСР. Поеднання децентралізації управлінської структури з небажанням Центру відпускати контроль знижувало ефективність розвитку системи. Так, у 1960 р. план капітальних інвестицій УРСР у цій галузі виконали на 81%, а у 1961 р. — лише на 63%²⁹⁵; це особливо позначилося на фактичній відсутності нових ХФЗ.

Децентралізаційна реформа проіснувала недовго: після приходу Л. І. Брежнєва на посаду секретаря ЦК КПРС 1965 р. її скасували. Раднаргоспи ліквідували, а контроль над усіма ХФЗ передали МОЗ СРСР. Втративши навіть ту незначну автономію підприємств, радянська медична система втратила динамізм, накопичений за попереднє десятиліття, що призвело до поступової стагнації.

Політика Брежнєва фокусувалася на притриманні курсу Хрущова, з розширенням медичної інфраструктури без фундаментальних змін в філософії розвитку. Частково був перевернутий курс на децентралізацію з частиною влади повернутою до центру, включаючи монопольне право на медичні дослідження²⁹⁶.

Не дивлячись на згортання реформ, українська фармацевтика зберігала позитивну динаміку протягом десятиліття. Вона була особливо відчутною на початку семиріччя: у 1961 р. загальний обсяг продукції досяг 128 млн карбованців (зростання на 42% за три роки, у 20 разів більше, ніж у 1940 р.). До 1970 р. цей показник зріс до 252 млн карбованців, а чисельність працівників профільних підприємств — до 16 тис. осіб²⁹⁷. Загалом галузь зазнала кількісного та якісного розвитку: підприємства розширилися й модернізувалися (Рис. 5), що дозволило систематично перевиконувати план і нарощувати вітчизняну пропозицію медикаментів.

Але наявних успіхів було недостатньо, щоб задовольнити зростаючі потреби населення УРСР. Обсяг продажів медикаментів в аптеках республіки зріс із 207,5 млн карбованців у 1961 році до 376,3 млн карбованців у 1970 році (зростання на 81%). Дефіцити низки препаратів не зникли. Перевірка 1966 року засвідчила, що третина пацієнтів Києва та інших населених пунктів, які зверталися по ліки до аптек, не отримали їх через відсутність²⁹⁸.

²⁹³ Field Mark G. «Soviet Medicine». Р. 61.

²⁹⁴ Сятиня М. Л. *Історія фармації*. С. 230.

²⁹⁵ Там само. С. 233.

²⁹⁶ Vasilyev P. A., Petrenko V. *Soviet pharmaceutical regulation (1918–1990)*. Р. Е1894.

²⁹⁷ Богатирьова Р. В. та ін.. *Історія фармації України*. С. 635–644.

²⁹⁸ Сятиня М. Л. *Історія фармації*. С. 237.

Рис. 5 Цех Уманського вітамінного заводу, 1972 рік²⁹⁹.

Попри проведені модернізаційні роботи, загальна технологічна база залишалася слабкою: вітчизняним підприємствам було далеко до західних. Компенсувати відставання намагалися мобілізацією людських ресурсів, проте через перевантаження часто виникали брак і зупинки виробництва. Так, на харківському заводі «Здоров'я трудящих» регулярно порушувалася технологія, і в розчини для ін'єкцій потрапляли механічні домішки. Львівський ХФЗ постійно отримував рекламації щодо якості своїх антибіотиків, а до вітамінів Одеського заводу нерідко потрапляли сторонні частинки. Найяскравішим став випадок на харківському ХФЗ «Червона Зірка», де стрептоцид перемішували просто на підлозі³⁰⁰.

Особливо проблемною була ситуація не на профільних підприємствах, а на суміжних виробництвах, що відігравали ключову роль у ланцюгах постачання. Зокрема м'ясокомбінати не встигали за темпами модернізації: Львівський м'ясокомбінат регулярно порушував стерильність розчину інсуліну і роками не міг освоїти виробництво адренокортикотропного гормону, зірвавши план на чотири роки³⁰¹. Подібні проблеми спостерігалися й на заводах медичного устаткування, які систематично не виконували планові завдання.

Через відставання технічної бази республіка не зменшувала свій фокус на лікарських рослинах і органопрепаратах. На початок 1970-х частка рослинних препаратів у фармацевтичному випуску УРСР становила 30–40%³⁰². Це було логічно, адже республіка мала сприятливі природні умови для вирощування сировини. Станом на 1970 р. земельний фонд орної землі для медичних рослин становив 4,8 тис. га, а заготівля сировини зросла на 36% порівняно з 1965 р.³⁰³. Однак такий фокус не міг компенсувати потреби в комплексних синтетичних препаратах. У 1970-ті роки СРСР зіткнувся з проблемою старіння населення та стрімким

²⁹⁹ Умань історична. *На виробництві. Уманський вітамінний завод, 1972 р.* публ. Олега Біляogi, 21 лютого 2024 р. доступ: <https://surl.lu/rwucyv>

³⁰⁰ Там само. С. 232.

³⁰¹ Богатирьова Р. В. та ін. *Історія фармації України*. С. 639–640.

³⁰² Голяченко О., Ганіткевич Я.. *Історія медицини*. С. 219.

³⁰³ Богатирьова Р. В. та ін., *Історія фармації України*. С. 647.

зростанням пов'язаних із цим захворювань, зокрема онкології. Чинна технологічна база, орієнтована на органічну сировину, не могла повною мірою відповісти на ці виклики.

Одним із чинників довгострокових проблем радянської фармацевтики стала діяльність Постійної комісії з хімічних речовин Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ). Задля раціонального розвитку хімічної промисловості країн соціалістичного табору комісія координувала національні індустрії й запровадила стратегію спеціалізації, у межах якої кожна держава отримувала «зону» відповідальності в загальному ланцюгу створення вартості. Випуск фармацевтичної продукції був закріплений за Польщею та Угорщиною; остання в 1970 р. експортувала 72% власного фармацевтичного виробництва й додатково відповідала за виготовлення профільного обладнання³⁰⁴. Натомість СРСР тільки забезпечував союзників сировиною для їхніх хімічних підприємств.

Запроваджена стратегія робила Радянський Союз неконкурентним на глобальних фармацевтичних ринках і обмежувала перспективи розвитку галузі. У 1970 р. СРСР імпортував фармацевтичної продукції на 166 млн руб., із яких 94% припадало на країни Східної Європи, тоді як експорт становив лише 32 млн руб. — понад у п'ять разів менше³⁰⁵. У наступні роки розрив лише зростав, сягнувши 12-кратного рівня у 1986 р.

В 1970-ті роки радянська влада намагалася й далі нарощувати виробництво й посилювати централізоване управління. 1976 р. Рада Міністрів СРСР видала наказ про укрупнення підприємств шляхом їх об'єднання за галузевим принципом. В УРСР це призвело до появи кількох регіональних гігантів: підприємство «Біостимулятор» взяло під контроль фармацевтичні виробництва Одеси, «Здоров'я» — заводи Харкова, а три київські підприємства об'єднали в концерн «Дарниця»³⁰⁶. Такі заходи дозволяли й далі нарощувати обсяги випуску, але без якісного вдосконалення технічної бази вони не забезпечували потреб населення. Тож залежність від імпорту медикаментів лише зростала аж до розпаду СРСР³⁰⁷.

Отже, період 1950–1960-х років позначився швидким зростанням і становленням фармацевтичної індустрії УРСР як самостійної галузі. Саме тоді сформовано базу вітчизняної фармакологічної промисловості, що залишається її осердям до сьогодні. Розгортання місцевих «гігантів», як ХФЗ ім. М. В. Ломоносова та Дарницький ХФЗ, забезпечило населення базовими медикаментами й сприяло подоланню масових епідемій цього періоду. Водночас зростання переважно спиралося на екстенсивні підходи: розширення виробничих площ, фокус на органічній сировині та залучення іноземного обладнання й технологій для освоєння нових препаратів. Через це республіка так і не подолала залежності від імпорту медикаментів із РСФРР та міжнародних ринків, що згодом лише загострилося у 1970-х роках на тлі зростання поширеності хронічних захворювань.

³⁰⁴ *Communist Chemical Industries: Integration and Trade*, Intelligence Report ER IR 71-22. Washington, D.C.: Central Intelligence Agency, Office of Economic Research, August 1971. P. 17–21.

³⁰⁵ Central Intelligence Agency. *USSR: Upgrading the Pharmaceutical Industry*. Washington, D.C.: Central Intelligence Agency, 1989. P. 9.

³⁰⁶ Богатирьова Л. В. та ін. *Історія фармації України*. С. 656–657.

³⁰⁷ Сятиня М. Л. *Історія фармації*. С. 240.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Іван Монолатій

Карпатський національний університет
імені Василя Стефаника

ЄВГЕН ПОБІГУЩИЙ НА ТЛІ ДОБИ: ДОРΟΣЛІШАННЯ В РОДИННОМУ ОТОЧЕННІ

Життєпис Євгена Побігущого (Побігущого-Рена³⁰⁸) (15 листопада 1901 — 28 червня 1995), одного з найцікавіших і водночас найзагадковіших учасників української національно-визвольної боротьби у ХХ сторіччі, неможливо пояснити без мандрівки в історію його доби і родини.

Коли саме розпочалася історія Побігущик на українській землі, сьогодні ніхто достеменно не скаже. Найімовірніше, вперше їх документально зафіксували наприкінці ХVІІІ ст. у Йосифінській метриці — ґрунтовому кадастрі, що його провели австрійські чиновники у галицьких містах і містечках, записуючи собі власників нерухомості, звісно для сплати податків Австрійській імперії, що прийшла на зміну розчленованій нею ж (і ще кількома європейськими монархіями) Речіпосполитій. Відомо, що у записах про Копичинці згадується якийсь *Paweł Pobiehuszczy*, який мешкав у будинку під числом 381, володів 9689 кв. сажнями землі, 5 моргами і 976 сажнями, 713 сажнями городів і лук, а ще 4,46 центнерами сіна³⁰⁹. Чи був цей Павло Побігущий далеким родичем Євгена Побігущого-Рена, не відомо. Щоправда, Євгеновий батько, греко-католик Павло Побігущий, народився саме у Копичинцях 24 червня 1865 р.³¹⁰ Відомо також, що окремі носії цього прізвища (зокрема Побігущий Павло, Михайло) мешкали у Копичинцях на вулиці Довгій, а упродовж кінця 1920-х — 1936 р. виїхали з міста у пошуках кращої долі³¹¹. Єдине, що нині можна стверджувати, що Побігущі були і є знайомими копичинецькими містянами.

³⁰⁸ З огляду на документальні свідчення відомі такі написання прізвища: від народження до 16 серпня 1951 р. — Євген Побігущий; період 16. 08. 1951 — 28. 05. 1995 рр. — Євген Рен. Подвійне прізвище «Євген Побігущий-Рен» присутнє лише у його автоському двотомнику «Мозаїка моїх споминів» (Лондон, 1982; 1985). — *Авт.*

³⁰⁹ Na styku kultur i narodów. Galicyjskie miasta i miasteczka w józefińskim katastrze gruntowym. Tom VII. Grzymałow i Корусьці. Opracował Łukasz Jewuła. Kraków, 2018. S. 87.

³¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (далі — ЦДАГОУ). Ф. 473. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1.

³¹¹ Савка Б. Копичинці. Мандрівка через століття. Історичний нарис. Тернопіль, 2001. С. 130.

Доказом того, що слово «*побігуций*» як дієприкметник у мовленнєвій системі регіону функціонувало вже щонайменше у XIX ст., свідчать словники української мови. У «Знадобах до словаря южнорусского» Івана Верхратського знайдемо таке пояснення *побігуций* — той, «що гонить собою» (і вказівку щодо побутування цього слова у Дрогобичі і, як приклад, слова *женавий* — з Коломийщини)³¹², потім у «Малоруско-німецькому словарі» Євгена Желехівського і Софрона Недільського³¹³ знайдемо наявність слів *побігуций*, чи *побігужий* з їхніми відповідниками по-німецькому, а у «Словарі української мови» Бориса Грінченка, який покликався на матеріали І. Верхратського і Є. Желехівського та С. Недільського, по-російському — «живой, проворный, подвижной», або «постоянно бѣгающий туда и сюда человекъ»³¹⁴. Згодом, у 1940-х, дієприкметник «побігуций» опиняється в «Правописному словнику»³¹⁵ і «Українсько-німецькому словнику» Зенона Кузеля та Ярослава Рудницького³¹⁶. Тож цим словом у повсякденній говірці характеризували людей активних, рухливих, діяльних, таким чином витворивши своєрідний архетип досліджуваного мною роду.

Так чи сяк, але, вочевидь, «мої» Побігуці точно відповідали своєму прізвиську/прізвищу, адже їх соціальна мобільність у межах сьогочасних західноукраїнських теренів може лише вражати. Схоже, що й «картина світу», яку вони репрезентували, була віддзеркаленням проявів геопсихічного аспекту характерології українців³¹⁷. Сьогодні можна упевнено сказати, що це була своєрідна мандрівка — через статичні форми лісостепового українського рельєфу, з далеких обривів пласких хвиль чорнозему, — аж до масивів гір, які давали передчуття перемоги і триумфу. Щоправда, лише одиницям з роду Побігущих (як, зрештою, і представникам інших тогочасних українських родин) вдалося перехитрити своєрідну квадригу, яка зазвичай «переслідувала» людину на українській території: 1) дуже сприятливе геопсихічне оточення; 2) «гальмуючий» тиск геополітично-історичних відносин; 3) психо-соціальні форми суспільного життя (зокрема селянська спільнота); 4) віддаленість від осередків західноєвропейського вогнища раціоналізму і сцієнтизму — у культуроморфичній площині. Відтак взаємодія цих чотирьох чинників не давала можливості українцям мислити себе через призму «своєї» «експансії на світ»³¹⁸.

Своєму статусові у крайовому суспільстві Галичини Побігуці, поза сумнівом, завдячують українському шкільництву. Адже саме народна освіта, репрезентантами якої Побігуці в різних місцевостях Поділля і Галичини були упродовж багатьох десятиліть XIX — першої чверті XX ст., стала майбутньою колискою Євгена Побігущого. Зосібна це він дуже коротко згадував, що «мої батько і дідусь були вчителями»³¹⁹. Дійсно, дід Є. Побігущого — Венедикт Побігуций був вчителем школи у Постолівці. Про фах бабусі — Марцелли (Марти) Сафіян — не відомо³²⁰.

³¹² Знадоби до словаря южнорусского. Написав Иван Верхратский. І. У Львові, 1877. С. 17.

³¹³ Малоруско-німецький словар. Уложили Евгений Желеховский і Софрон Недільський, ц. к. професори гімназії в Станіславі. Том II (П — Я). Львів, 1886. С. 664.

³¹⁴ Словарь украинскаго языка, собранный редакцией журнала «Кіевская Старина». Редактировалъ, съ добавленіємъ собственныхъ матеріовъ, Б. Д. Гринченко. Кіевъ, 1909. С. 207.

³¹⁵ Правописний словник. Друге доповнене видання. За ред. Ол. Панейка. Львів, 1941. С. 498.

³¹⁶ Українсько-німецький словник. З доруки Українського наукового інституту в Берліні склали Зенон Кузеля і Ярослав Рудницький при співпраці Карла Г. Маєра. Ляйпціг, 1943. С. 718.

³¹⁷ Кульчицький О. Геопсихічний аспект в характерології української людини // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Ювілейне видання. Том VI. Мюнхен, 1956. С. 145-146.

³¹⁸ Кульчицький О. Проблематика взаємин етнопсихології і диференціальної психології релігії // Релігія в житті українського народу. Збірник матеріалів Наукової Конференції у Рокка ді Папа (18-20. X. 1963). Спільне видання НТШ, УБНТ, УВАН, УВУ на пошану Блаженнішого Верховного Архієпископа Кардинала Йосифа Сліпого, Почесного та Дійсного члена НТШ у 75-ліття його народин та 50-ліття священства. За редакцією Володимира Янева. Мюнхен — Рим — Париж, 1966. С. 75.

³¹⁹ Побігуций-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. Мюнхен — Лондон, 1982. С. 11.

³²⁰ ЦДАГОУ. Ф. 473. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 2.

І справді, якщо візьмемо до уваги хронологію педагогічної праці його батька — Павла Побігушого, випускника Тернопільської вчительської чоловічої семінарії, побачимо, що вперше його зафіксували у шематизмі Королівства Галичини та Володимирії вже 1885 р. вчителем у с. Зубів Теребовлянського повіту, а востаннє (у цьому ж довіднику) 1914 р., як директора школи у с. Воскресінці Коломийського повіту³²¹. Саме з цим покутським селом пов'язана подальша доля Євгенового батька аж до смерті й поховання там 1941 р.

За часів російської (періоду Першої світової війни) і польської (після польсько-української війни і встановлення польського режиму з 1919 р.) займанщин Галичини, П. Побігушій також був активним педагогом³²². Як український вчитель він був членом-засновником коломийського осередку товариства «Взаємна поміч українського вчителства» (з 1905 р.), членом його віділу, а у 1908 р. — членом комітету бурси для вчительських дітей³²³, у 1928 — 1930-х рр. — членом (разом із синами Лесем і Богданом) воскресінецького осередку товариства «Рідна школа»³²⁴. На схилі літ був активним у громадському житті Коломиї: 1936 р. його обрали членом «Провірної комісії» ремісничої бурси³²⁵, 1937 р. він подав заяву на вступ до товариства «Український Народний Дім в Коломиї»³²⁶.

Активне професійне життя провадив й молодший брат Павла — Петро Побігуший, який народився, ймовірно, 1871 р. і мав педагогічну освіту. Вперше про нього як вчителя зафіксована згадка 1899 р. (с. Германів Львівського повіту)³²⁷. Ймовірно, з 1912 р. він перебував на короткочасній військовій службі як капрал лейб-гвардійської роти австро-угорської армії — у документах польської поліції 1930-х міститься його фото у парадній

³²¹ Подаю хронологію праці Павла Побігушого у 1885-1914 рр. за "Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim", вказуючи місцевість, рік, посаду і відповідну сторінку в шематизмі: 1885, с. Зубів, Теребовлянський повіт, вчитель, с. 425; 1886, там само, с. 425; 1887, с. Струсів, Теребовлянський повіт, 4-кл школа, молодший вчитель, с. 383; 1888 р., с. Пробіжна, Гусятинський повіт, 2-кл. школа, молодший вчитель, с. 384; 1889 р., с. Кривеньке, Гусятинський повіт, 1-кл. школа, додатковий вчитель, с. 435; 1890 р., с. Кривеньке, тимчасовий вчитель, с. 435; 1891 р., с. Кривеньке, тимчасовий вчитель, с. 435; 1892 р., с. Кривеньке, тимчасовий вчитель, с. 435; 1893 р., с. Постолівка, Гусятинський повіт, тимчасовий вчитель, с. 435; 1894 р., с. Постолівка, тимчасовий вчитель, с. 435; 1895 р., с. Постолівка, тимчасовий вчитель, с. 435; 1896 р., с. Постолівка, вчитель, с. 436; 1897 р., с. Постолівка, вчитель, с. 436; 1898 р., с. Постолівка, вчитель, с. 521; 1899 р., с. Постолівка, 2-кл. школа, директор, с. 520; 1900 р., там само, с. 520; 1901 р., там само, с. 520; 1902 р., там само, с. 562; 1903 р., там само, с. 562; 1904 р., там само, с. 562; 1905 р., там само, с. 562; 1906 р., с. Воскресінці, Коломийський повіт, 2-кл. школа, директор, с. 603; 1907 р., там само, с. 603; 1908 р., там само, с. 603; 1909 р., там само, с. 654; 1910 р., там само, с. 654; 1911 р., там само, с. 700; 1912 р., там само, с. 698; 1914 р., там само, с. 774. Додаткова інформація про П. Побігушого як вчителя: *Kalendarz „Szkolnictwa” organu nauczycieli ludowych, na rok Pański 1896. Rocznik I. Nowy Sącz, 1896. S. 80; C. k. seminaria nauczycielskie męskie i żeńskie Królestwa Galicji i Wielkiego Księstwa Krakowskiego w okresie 1871-1896. Lwów, 1897. S. 506.*

³²² Монолатій І. Місто без властивостей. Коломийська фуга Великої війни. Івано-Франківськ, 2014. С. 164; *Spis nauczycieli publicznych szkół powszechnych i państwowych seminarjów nauczycielskich oraz spis szkół w okręgu szkolnym Lwowskim obejmującym województwa Lwowskie, Stanisławowskie i Tarnopolskie, opracował Seweryn Lehnert. Lwów, 1924. S. 85.*

³²³ Товариство Взаїмна Поміч Українського Вчителства 1905-1930. Львів, 1932. С. 217, 219.

³²⁴ Дякую за цю інформацію Миколі Ільядісу.

³²⁵ // Діло. 1936. 8 серп., ч. 177, с. 7.

³²⁶ Протокол чинностей Т-ва Українськи Народний Дім в Коломиї. 07.10.1937 р. (запис 76). Рукопис. Дякую за можливість скористатися оригіналом Юрію Плекану.

³²⁷ Подаю хронологію праці Петра Побігушого у 1889-1911 рр. за "Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim", вказуючи місцевість, рік, посаду і відповідну сторінку в шематизмі: 1889, с. Германів, Львівський повіт, 1-кл. школа, надетатовий вчитель, с. 460; 1890 р., там само, с. 460; 1891 р., с. Гаї, Львівський повіт, 1-кл. школа, надетатовий вчитель, с. 460; 1892 р., там само, с. 461; 1893 р., там само, 2-кл. школа, вчитель, с. 461; 1894 р., с. Старий Угринів, Калуський повіт, 1-кл. школа, заступник вчителя, с. 439; 1895 р., с. Середній Угринів, Калуський повіт, 1-кл., заступник вчителя, с. 439; 1896 р., там само, с. 439; 1897 р., там само, с. 440; 1898 р., с. Завій, Калуський повіт, 1-кл. школа, тимчасовий вчитель, с. 527; 1899 р., с. Білоберізка, Косівський повіт, 1-кл. школа, тимчасовий вчитель, с. 532; 1900 р., там само, с. 532; 1901 р., с. Колодинці, Жовківський повіт, 1-кл. школа, вчитель, с. 603; 1902 р., с. Старий Косів, Косівський повіт, 1-кл. школа, вчитель, с. 578; 1903 р., там само, с. 578; 1904 р., там само, с. 578; 1905 р., там само, с. 578; 1906 р., там само, с. 606; 1907 р., там само, с. 606; 1908 р., там само, с. 606; 1909 р., там само, 2-кл. школа, тимчасовий директор, с. 657; 1910 р., там само, с. 657; 1911 р., с. Ільник, Турківський повіт, вчитель, с. 813.

формі³²⁸. 1911 р. він був головою косівської «Просвіти», 1922 р. разом з Михайлом Горбовим заснував у Косові «Пласт», а також був відомий як актор аматорського театру, урядник «Народної каси», заступник голови товариства «Сільський господар»³²⁹. За активну проукраїнську діяльність 4 червня 1919 р. його заарештували румуни, а у вересні того ж року поляки інтернували у табір Домб'є. Вже після повернення додому 1920 р. відсидів у львівській і коломийській тюрмах³³⁰. Окрім цього, Петро фігурує 1922 р. як член косівської «Спілки для піддержання гуцульського домашнього промислу», а вже 1930 р. як член товариства «Рідна школа» потрапляє під обшук польської поліції у Космачі³³¹.

Закріпленню соціального стану і професійних зв'язків Побігущих (ймовірно збереження посад для своїх дітей) не могли не сприяти шлюби з представниками вчительського фаху. Євгеновий батько, Павло, був одружений двічі: його першою дружиною (яка згодом померла) була Амалія Пілат³³², найімовірніше, донька Теодора Пілата³³³, вчителя школи у Постолівці на Гусятинщині. В цьому селі, як вже знаємо, Павло Побігущий вчителював у 1893–1905 рр. Саме там народилися діти від першого шлюбу³³⁴ — Марія (7 квітня 1894 р.) і Софія (17 січня 1896 р.), а їхній старший брат Тадей (нар. 2 вересня 1892 р.) — міг народитися у Кривенькому, де у 1889–1892 р. також вчителював П. Побігущий. Зауважмо, що доньки Павла Побігущого — Марія³³⁵ і Софія³³⁶ — отримали педагогічну освіту, закінчивши вчительську жіночу семінарію Українського Педагогічного Товариства у Коломиї. Остання дитина Павла Побігущого — Богдан — мав богословську освіту, досліджував церковну історію, душпастирював у Львівській архієпархії³³⁷.

А що тогочасні українські вчителі (як і теперішні), особливо як сільська інтелігенція, знали між собою, а тому й час від часу відвідували одне одного, можна припустити, що Петро Побігущий, який вчителював у Германові (тепер — Тарасівка) і Гаях Львівського повіту, міг знати вчительську родину Поповичів у Жовтанцях (сучасна відстань до останніх 37–38 км.). Відтак зі своєю другою дружиною, Соломією-Кароліною Попович (нар. 16 липня 1869 р.³³⁸ — пом. 19 вересня 1949 р. в Коломиї³³⁹), донькою довголітнього вчителя і директора місцевої школи³⁴⁰ Кароля Поповича (сина Івана Поповича і Агнети з Балицьких з Тернополя) і Юліани Вишнівської (доньки о. Івана Вишнівського, пароха с. Солонець і Оле-

³²⁸ Державний архів Івано-Франківської області (далі — ДАІФО). Ф. 2. Оп. 14. Спр. 5а. Арк. 14.

³²⁹ Библюк Н. Один з косівських родів // Історія Гуцульщини. Том V; ред., упор. М. Домашевський, Н. Библюк. Львів, 2000. С. 459–460; Гуцули у Визвольній боротьбі. Спогади січового стрільця Михайла Горбового. К.; Вінниця, 2009. С. 37, 222; Сіреджук П. Галицька Гуцульщина доби Західно-Української Народної Республіки. Львів, 2019. С. 82, 195, 202.

³³⁰ Сіреджук П. Галицька Гуцульщина доби Західно-Української Народної Республіки. С. 195, 203, 205, 249, 427.

³³¹ // Діло. 1922. 21 верес., ч. 18, с. 6; // Діло. 1930. 29 жовт., ч. 241, с. 5.

³³² Інформація про це: Testimonium Ortus et Baptismi. Lubow Natalia Strilczyk (parentes — Nicolaus Strilczyk, f. Theodosii et Theklae Ostarczuk; Sophia-Joanna Pobihuszcza, f. Pauli et Amaliae Pilat, artista). 03.07.1942. На бланку. Арк. 1. Зі збірки автора.

³³³ Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim. Lwów, 1869. S. 406.

³³⁴ ЦДАГОУ. Ф. 473. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 3.

³³⁵ ДАІФО. Ф. 547. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 48зв.

³³⁶ ДАІФО. Ф. 547. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 31; Там само. Спр. 2. Арк. 96зв, 97; Там само. Спр. 3. Арк. 197зв; Там само. Спр. 4. Арк. 8, 8зв.; Там само. Спр. 4а. Арк. 1-6; Державний архів Хмельницької області. Ф. 582. Оп. 2. Спр. 892. Арк. 2, 2зв.

³³⁷ Шематизм гр.-кат. духовенства Львівської архієпархії на рік 1930. Річник LXXV. Львів [б. р.]. С. 128; Там само. На рік 1932/33. Річник LXXVII. С. 194; // Діло. 1936. 24 трав., ч. 114, с. 7; // Діло. 1938. 2 бер., ч. 45, с. 8; // Діло. 1938. 30 вер., ч. 216, с. 8; // Діло. 1939. 1 серп., ч. 172, с. 4; Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІАЛ). Ф. 201. Оп. 1в. Спр. 726. Арк. 1-42; Світильник істини. Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові. 1928 — 1929 — 1944. Частина перша. Матеріали зібрав і упорядкував д-р Павло Сениця. Торонто — Чикаго, 1973. С. 334–336, 475.

³³⁸ ЦДІАЛ. Ф. 201. Оп. 4а. Спр. 1933. Арк. 15.

³³⁹ Музей історії міста Коломиї (далі — МІК). Інв. № Др-1376. С. 460 (878, 879).

³⁴⁰ Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowski... Lwów, 1872. S. 418; Op. cit. 1885. S. 430; Op. cit. 1912. S. 824.

ни зі Стефановичів)³⁴¹, Павло Побігущий міг познайомитися завдяки братові. Їхній шлюб відбувся 9 серпня 1898 р. у Жовтанцях³⁴².

У новому шлюбі Павла Побігущого народилися сини — Леон (Левко) (нар. 10 травня 1900 р.), Євген (нар. 15 листопада 1901 р.), Александер (Лесь) (нар. 20 червня 1903 р.) (усі — у Постолівці). Останнім із Павлових синів народився Богдан (24 лютого 1908 р.) (у Воскресінцях)³⁴³. На жаль, перший син від другого шлюбу, Леон Побігущий помер молодим 1924 р.³⁴⁴

Дещо іншою була доля шлюбу Петра Побігущого, що дозволяє подивитися на ту родинну атмосферу, в якій свого часу зростав Є. Побігущий. Євгеновий дядько одружився з вчителькою Іванною Абрисовською³⁴⁵, донькою греко-католицького священника о. Йосифа Абрисовського і Юлії (з Жуковських). До слова, мама Іванни була тисменецькою членкинею «Товариства руських жінок» у Станиславові 1884 р.³⁴⁶, а Іванна, разом з батьком, засновцею косівської філії «Руського педагогічного товариства» у 1903 р.³⁴⁷, листувалася з Ольгою Кобилянською³⁴⁸). Майбутнє подружжя працювало з 1903 р. у школі у с. Старий Косів, а 1907 р. Іванна Абрисовська вже фігурує у шематизмах під прізвищем Побігуща (померла у Коломії 1 листопада 1946 р. в 67-літньому віці)³⁴⁹. 6 травня 1911 р. у них народилася донька Оксана³⁵⁰ (померла 2003 р. в Коломії). У подружжя, найімовірніше, була старша донька Ростислава, яка 1923 р. зафіксована у звіті польської поліції про діяльність Пласту — у XXVI пластовому полку ім. Наталії Кобринської у Косові³⁵¹ (мабуть, їй було 14–15 років). Про її подальшу долю невідомо.

Але повернімося до героя цієї біографії — Євгена Побігущого. Він народився 15 листопада 1901 р. у Постолівці на Тернопільщині. Пологи приймала повитуха Анна Василенків, новонародженого хрестили 23 грудня, хресними батьками були парох с. Новосілка-Костюкова о. Омелян Бояк і дружина адміністратора парафії о. Михайла Дроздовського — Софія³⁵². На час Євгенового народження постолівська греко-католицька парафія налічувала разом із прилученим до неї Раковим Кутом 1499 осіб (у т. ч. 884 особи в Постолівці), в селі було 800 «латинників» і 60 юдеїв³⁵³.

Позаяк 1906 р. для Павла Побігущого з'явилася вакансія директора двокласної школи у Воскресінцях біля Коломії, він з сім'єю переїхав саме туди. 1907 р. в цьому селі зафіксували 1400 греко-католиків, 14 «латинників» і 29 юдеїв³⁵⁴. У своїх спогадах, виданих друком у 1982 р., Є. Побігущий так художньо змалював Воскресінці свого дитинства: «Над чудовим гірським довкіллям висне голуба небесна блакить, прогулюється гірський прохолоднува-

³⁴¹ ЦДІАЛ. Ф. 201. Оп. 4а. Спр. 1933. Арк. 15.

³⁴² Інформація про це: Свідчення вінчання. Testimnium Copulationis. Paulus Pobihuszczyj [et] Salomea Popowycz. 03.11.1941. ЦДАГОУ. Ф. 473. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 2. Оригінальний запис: ЦДІАЛ. Ф. 201. Оп. 4а. Спр. 6609. Арк. 84.

³⁴³ ЦДАГОУ. Ф. 473. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 3; Там само. Ф. 201. Оп. 1в. Спр. 726. Арк. 3.

³⁴⁴ ДАІФО. Ф. 631. Оп. 14. Спр. 184. Арк. 21зв.

³⁴⁵ У «Szematyzm-i Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim» міститься така інформація про неї як вчительку: 1902 р., як Абрисовська Іванна, Станиславів, 4-кл. школа ім. Чацького, вчителька надетатова, с. 640; 1903 р., с. Старий Косів, Косівський повіт, 1-кл. школа, вчителька, с. 578; 1904 р., там само, с. 578; 1905 р., там само, с. 578; 1906 р., там само, с. 606; 1907 р., як Побігуща Іванна, там само, с. 606; 1908 р., там само, с. 606; 1909 р., там само, 2-кл. школа, тимчасова вчителька, с. 657; 1910 р., там само, с. 657; 1911 р., с. Льник, Турківський повіт, вчителька, с. 813; 1912 р., с. Яворів, Турківський повіт, вчителька, с. 810; Біблюк Н. Один з косівських родів. С. 457, 459-460.

³⁴⁶ Хроніка Філії Союзу Українок у Станиславові. [упор. Амалия Рубель]. Рукопис. С. 100.

³⁴⁷ Біблюк Н. Один з косівських родів. С. 458.

³⁴⁸ ЦДАГОУ. Ф. 394. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1, 1зв.

³⁴⁹ МІК. Інв. № Др-1376. С. 814, 815.

³⁵⁰ МІК. Інв. № Др-1393. С. 102.

³⁵¹ ДАІФО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 319. Арк. 41.

³⁵² Державний архів Тернопільської області. Ф. Р-3572. Оп. 2. Спр. 369. Арк. 102.

³⁵³ Шематизмъ всего клира греко-католической епархии Станиславовской на рокъ Божій 1901. Станиславовъ, 1901. С. 33.

³⁵⁴ Шематизмъ всего клира греко-католической епархии Станиславовской на рокъ Божій 1907. Станиславовъ, 1907. С. 90-91.

тий вітерець, торкаючись білих скель, тихих гуцульських хиж і високих оборогів, наповнених пахучим гірським сіном. У верхах розкинувся могутній гірський масив, весь покритий зеленню, яка вдалині зливається в одну темнозелену стіну й ця стіна десь губиться серед високих гір, що вигинають свої хребти та наче підпирають небовиддя своїми гострими шпильми. В такому довкіллі розкинулось село Воскресінці, куди переселилися мої батьки, щоб була змога посилати дітей в школу до Коломиї»³⁵⁵.

Однак у його пам'яті село «оживало» від 1910 р., коли «почали посилати до середніх шкіл наших дітей з села»³⁵⁶. Чи йшлося саме про нього, він не повідомляв. Малий Євген початкову освіту здобував у воскресінецькій школі (про що опосередковано свідчить і фото школи в його спогадах з відповідним підписом³⁵⁷), адже, як переказував про нього Богдан Романенчук, той «старався писати скоро, але так засвоїв скоре писання, що як тепер або коли-небудь напише комусь листа рукою, то мусить їхати до адреса прочитати свого листа». Йшлося про результат навчання вчителькою-полькою, яка казала дітям «пишіть скоро»³⁵⁸.

Між тим про роки Євгенового дитинства відомо, що він намагався багато читати: «Читали спочатку легку прозу, наприклад “Лиса Микиту” [...]»³⁵⁹. А згодом пояснював: «Пригадую, що малюком, гасаючи з сусідніми хлопцями, я вельми зацікавився “Лисом Микитою” Івана Франка. Сусідній (сусідський. — *I. M.*) хлопчина, що мав ту книжечку, так цікаво розповідав про хитрючого лиса Микиту, що всіх нас захопив»³⁶⁰.

Зауважмо: 1910-й є цікавим ще й тому, що у цей рік відбулася інспекція народного шкільництва, зокрема у Воскресінцях. Збережений «Квестионар в справі руского шкільництва народного в Галичині», який заповнював, найімовірніше П. Побігуций, містить чимало важливих фактів з життя цього села. Найперше той факт, що місцева людність до освіти відносяться по-різному: «Більшість байдужно, але суть свідомі, котрі дуже прихильні. Вплив на нарід слабкий, бо то характер не податливий, наклін до радикалізму, мстивий і процесовичі (ті, котрі беруть участь у судових процесах, судяться. — *I. M.*)»³⁶¹. З-поміж українських товариств, які діяли у селі згадані читальня «Просвіти», осередки «Січі» і «Єдності», зафіксовано, що 202 українські дитини щоденно займаються у школі (41 дитина — «доповнює науки»). Школа, управителем якої вказаний П. Побігуций (вчителькою — полька Станіслава Бачинська), мала три кімнати, два покої і «хижу для родини», яка була, як повідомлялося, «за тісна» для її мешканців — самого управителя і його сім'ї³⁶². За свою працю Євгеновий батько одержував від держави річної платні 1400 корон, 350 корон за вислугу років, а також 100 корон як управитель школи, разом 1850 корон. Важливою є й інформація про освіту П. Побігуцього — три класи гімназії, вчительська семінарія, патент на педагогічну діяльність обома крайовими мовами — українською і польською³⁶³.

Інші досить важливі факти, які дають змогу відтворити загальну картину світу в окремому підміському селі, відзначає автор записів: шкільний інспектор — поляк Зигмунт Вольський; населення села — 100% «руської народности», розмовна мова селян — «руська», окрім трьох євреїв; польських товариств і крамниць («Towarzystwo szkoły ludowej», «Kółko rolnicze») — немає; українська крамниця — в приватних руках³⁶⁴. Як зауважував автор записів, у 1909/1910 н. р. щоденно навчалось 128 дітей, а 34 — «доповнювали». Одна-

³⁵⁵ Побігуций-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. С. 11.

³⁵⁶ Побігуций-Рен Є. [В моїй пам'яті село оживає] // Коломия й Коломийщина. Збірник споминів і статей про недавнє минуле. Філадельфія, 1988. С. 621.

³⁵⁷ Побігуций-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. С. 13 (фото).

³⁵⁸ Там само. С. 615.

³⁵⁹ Побігуций-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. С. 12.

³⁶⁰ Побігуций-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. Том другий. С. 88.

³⁶¹ МІК. Інв. № 1424. Арк. 23в.

³⁶² Там само. Арк. 1, 13в, 2.

³⁶³ Там само. Арк. 13в.

³⁶⁴ Там само. Арк. 1.

че відвідуваність школи була поганою: «Слаба, бо народність сама бідна і уперта. Примус шкільний виконує ся дуже повільно, або більше писанини бюрової». А ще вказувалося, що «неправильне посилення до школи дітей втримує діяльність управителя»³⁶⁵. Побіч будинку школи був малий сад, шкільний городець мав 43 ари («земля пісковата і шутер під почвою»), на шкільному подвір'ї була криниця, а от шкільного поля не було, як і стодоли³⁶⁶. Окрім цього документ зафіксував сільську інтелігенцію: голову місцевої шкільної ради, пароха, о. Йосифа Смеричинського («місцевий парох [...] загально попирає добро школи») та селянина, голову громадської ради Миколу Романенчука («рада громадська під взглядом національ[ним] досить сьвідома»)³⁶⁷.

Про продовження Євгенової освіти, вже у Коломиї, дізнаємося також з його спогадів: «До шкіл і гімназій ходили зовсім мало учнів, хоч можна було ходити до Коломиї, бо це були лише три кілометри віддалі з Воскресінців. [...] Але ми, діти сільського вчителя, вчилися у Коломиї, і так нас захопила перша світова війна»³⁶⁸. Правдоподібно, після двох років навчання у сільській школі, Євген міг навчатися у коломийській 4-класній чоловічій школі ім. Тараса Шевченка³⁶⁹, що, на той час була єдиною школою з українською мовою навчання, або ж вчився два необхідних для вступу в гімназію роки приватно.

Яким постало перед ним тогочасне місто над Прутом, яке він, ймовірно, вже неодноразово відвідував у 1906–1913 роках? Ще на початку XX ст. за кількістю населення Коломия (34188 осіб, у т. ч. 6653 українці, 9592 поляки, 16568 євреїв, 1375 — інших³⁷⁰) була третім містом на Галичині, після Львова і Перемишля, а за темпами діяльності національно-культурних інституцій, вочевидь, другим після Львова осередком українського міського життя. Однак кількісний та етнічний склад міських ремесел і професій у Коломиї, скажімо у 1912-му, не був на користь українців: із 257 представників етнічного бізнесу, 130 були євреями, 105 — поляками, по 11 — українцями і німцями³⁷¹. Останній австрійський перепис кінця 1910 р. зафіксував у Коломиї (разом із військовими, які тут дислокувалися) 42676 осіб, з них євреїв — 44, 36%, поляків — 27,9%, українців — 20,5%, німців — 5,92% та інших — 1,27%³⁷².

Враження дитини, яку привезли до Коломиї, передають спогади одного з тогочасних гімназистів: «Переїхали через старовинну муровану церкву і коло високого ратуша в'їхали на ринок, а далі на торговицю, де безліч возів і велика юрба селян, міщан і жидів. Батьки пішли купувати всячину до головних склепів на ринку, як “Народна Торговля”, аптека Степана Стенця, дрогерія Фельдмана, матерії на одяги в Зеленецького, ресторан Земянської, папери й книжки в “Учительській Спілці” в Народньому Домі і в Оренштайна. Мосоко привабила група студентів, що весело й безжурно кудись ішла. Мене манив їх вигляд в уніформах, високі шапки-бубни з українським “Г”, а на комірцях виблискували срібні й золоті паски, що означали, хто з них в котрій клясі»³⁷³.

12-річний Євген став учнем Коломийської гімназії у 1913 р., а 28 червня 1914 р. завершив її перший «А» клас³⁷⁴. В 1913/14 н. р. цей освітній заклад налічував 530 учнів, 12 гімназійних професорів, 6 вчителів, 13 заступників вчителів, 3 вчителів «надобов'язкових» пред-

³⁶⁵ Там само. Арк. 1зв.

³⁶⁶ Там само. Арк. 2.

³⁶⁷ Там само.

³⁶⁸ Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. С. 12.

³⁶⁹ Недільський М. Українські школи міста Коломиї // “Над Прутом у лузі...” Коломия в спогадах. За ред. Зиновія Книша. Торонто, 1962. С. 39; Монолатій І. Місто без властивостей. Коломийська fuga Великої війни. С. 24.

³⁷⁰ Монолатій І. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнологічних акторів на західноукраїнських землях у 1867-1914 рр. Івано-Франківськ, 2010. С. 446, табл. 27.

³⁷¹ Там само. С. 448-449, табл. 28.

³⁷² // Покутський вістник. 1918. 24 лист., ч. 5, с. 2.

³⁷³ Зубаль Я. Спогади гімназиста // “Над Прутом у лузі...” Коломия в спогадах. С. 149.

³⁷⁴ Звіт Дирекції ц. к. гімназії з рускою викладовою мовою в Коломиї за шкільний рік 1913/14. В Коломиї, 1914. С. 116 (Спис учеників гімназії в шк[ільному]. році 1913/14). У цьому переліку Є. Побігущий-Рен відзначений серед тих учнів, які мали «добрий степень з відзначенем».

метів³⁷⁵. Побігущий-гімназист мав «дуже добрий» поступ у навчанні релігії, руської (української) мови, історії, географії, ботаніці, зоології; «добрий» — з латини, польської й німецької, математики; «достаточний» — з каліграфії; поведінка була «доброю». Загальний підсумок першого року навчання у гімназії — «ученик з відзначенням здібний до висшої класи»³⁷⁶.

Однак свої «корективи» внесла Перша світова війна, події якої унеможливили роботу гімназії у 1914–1915 рр., а у 1915/16 н. р. та 1917/18 н. р. навчання відбувалося за скороченою програмою³⁷⁷. Відчуття гімназиста того часу добре передають спогади Ярослава Зубаля, який писав, що «про науку не могло бути й мови, ми й не нарікали на те і так зійшов нам рік. Головний будинок, де містилися обидві гімназії, українська й польська, зайняло військо на шпиталь, а ми тинялися по різних кутах. Ішли воєнні роки, пересувалися фронти, гук гармат раз наближався — і тоді учні раділи, що не буде науки, — потім знову віддалявся і життя до певної міри нормалізувалося»³⁷⁸. А як згадував Є. Побігущий-Рен, «воєнні часи були вельми дошкульні й прикрі для цивільного населення. В нашій околиці проходив кілька разів фронт. [...] Війна затягалася, а одним з її вірних супутників був голод, що заглянув нам усім, дітям і старшим у вічі, коли всюди відчувався гострий брак харчів. Не раз, дехто з учнів радів, коли знайшов шматок хліба покритого плісняю [...]. Одяг ми мали з кропив'яного матеріалу. Влітку до гімназії я ходив босоніж»³⁷⁹.

Як пережив неспокійні роки війни Євген, точно не відомо. Пізніше він згадував про побачених на власні очі «вбитих вояків», «повішених невинних українців», а також «різні труднощі», «небезпеки», «нестачі», що їх принесла війна, а також враження від постоїв у батьківській хаті вояків австрійської і російської армій³⁸⁰. Про ці роки він згадував так: «Всі ми бачили війну продовж чотирьох років. Кількаразово велися бої за Коломию. Гарматні стрільна падали на наші хати й городи. Бачили ми й поранених вояків, що їх привозили до нашої гімназії, де примістився військовий шпиталь. Чули їхні стогони»³⁸¹.

Разом з цим, 1915-го, разом з іншими учнями гімназії, він організував аматорський гурток. Це фактично був вже його другий «театральний» досвід, адже ще напередодні війни, у роковини Кобзаря, Євген разом із сестрами і братами (сценарій написала його старша сестра — або Марія, або Софія) займався постановкою сценки про те, як малий Тарас ходив шукати стовпів, які «підпирали небо»³⁸².

Відтак вже під час війни, коли, за його словами, «ми були вже більші і мали більше відваги, щоб оснувати театральний гурток», «взялися до історичної п'єси “Невольник”, придбали справжні декорації, одяг. Ролі розписували олівцем, бо друкарських машинок ще не було. За театральну залю ми вибрали клуню, вдекорували її, а за світло правила свічка, яку на зміну держали ті, що перебували за кулісами. При такій зміні свічкаря, свічка впала в соломку й ми ледве врятували клуню від пожежі. Одяг ми позичили в повітовім місті (у Коломиї. — І. М.), а шмінками була шкільна крейда. Козацькі вуса були роблені з кукурудзовиння і то не гірш правдивих, шаблі з дерева покритого станіолею. Постановка була вже на певному рівні, а глядачів уже багато більше, як “артистів”, бо понад сотню. Треба було подивляти також наших хлопців і дівчат, що по цілоденній важкій праці приходили вечорами на двогодинні проби, а вранці вже о шостій годині мусіли починати працю на господарці. Дехто мусів і через річку брести, бо моста в нас не було. Сцена мала для нас якесь особливе значення, і ми вичували, що ми є потрібні для громади, що сцена нам щось

³⁷⁵ Кочержук М. Українська державна гімназія в Коломиї. 1892-1944. Коломия, 2011. С. 47; Монолатій І. Місто без властивостей. Коломийська fuga Великої війни. С. 21-22.

³⁷⁶ ЦДАГОУ. Ф. 473. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

³⁷⁷ Кочержук М. Українська державна гімназія в Коломиї. 1892-1944. С. 55.

³⁷⁸ Зубаль Я. Спогади гімназиста. С. 155.

³⁷⁹ Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. С. 13-14.

³⁸⁰ Там само.

³⁸¹ Там само. С. 18.

³⁸² Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. Том другий. Мюнхен — Лондон, 1985. С. 204-205.

дає, а ми даємо людям. Ми не розуміли чому нам так хотілося ще і ще грати, але ми відчували, що ті п'єси вчать нас історії, мови, літератури. [...] Самодіяльний театр був тоді для нас школою самовиховання. Ми переживали минуле України, граючи ролі козаків, ми вживалися в ту атмосферу боротьби, плекали в собі завзяття і горіли вогнем любови до України...»³⁸³ Зауважмо: постановка «Невольника» не була обрана випадково, адже саме у цьому Шевченковому творі йдеться зокрема й про те, що старий козак висилає свого прибраного сина на Січ, бо кращі січовики, головню, старшини набували військових знань на Запоріжжі³⁸⁴. Як побачимо далі, ця ідея стала визначальною у житті Є. Побігушного: українське військо навчило його ще й життєвої дисципліни, так необхідної у перипетіях ХХ сторіччя.

Зрозумілі й Євгенові рядки, що «якось якби прискіпшеним рухом почалася в часі війни і культ[урно].-освітня праця в селі. Переважно учні гімназії та вчительської семінарії заступали старших, що пішли на війну. В часі війни українці з російської армії розповідали нам як гнобить їх цар, що навіть портрет Шевченка не вільно повісити на стіні. Це нас якби відродило»³⁸⁵. Важлива деталь: в умовах війни не було змоги утворювати національні товариства, однак Євген, разом з своїми ровесниками, працював у селі над виставами і академіями, багато читали, бо «був у нас голод на книжки». А ще, «організували Пласт, хоч не офіційно, але бодай позичали пластові капелюхи і стояли як почесна стійка у Великодню П'ятницю при Божому гробі у церкві»³⁸⁶.

Найбільші Євгенові враження у роки Першої світової війни — це, по-перше, формування Легіону УСС і жаль, «чому не можна нам, 12-14 літнім хлопцям голоситися до *нашого* (письмівка моя. — І. М.) війська?» і, по-друге, проголошення Українською Центральною Радою універсалів, внаслідок чого, «Україна тепер вже не лише на папері чи в книжці, а й в дійсности»³⁸⁷. У своїх спогадах про навчання під час війни, він пише: «Як часто із зворушенням слухали ми про події на Наддніпрянській Україні, про проголошення універсалів Центральної Ради, про визволення нашої Батьківщини з-під московського панування. З якою втіхою і заздрістю дивилися ми Усусусів, учнів вищих клас нашої школи, які приїжджали з Наддніпрянщини на відпустку і часом з'являлися в гімназії. Кожен з нас бажав хоч би доторкнутися їхньої зброї, їхнього однострою, почути безпосередньо від них про їхні походи, їхні бої та інше. Ми мріяли, як би то втекти з дому до нашого українського війська. А тим часом треба було вчитися латини. З прикрістю слухали ми на лекції історії, як довго західньо-українські землі перебувають уже в ярмі. Ми співали із завзяттям: «А ми тую червону калину підіймемо, а ми нашу славну Україну, гей, гей, розвеселимо...» і поділялися на групи, що завзято між собою воювали»³⁸⁸.

Як бачимо, приклад старших від нього гімназистів стає визначальним для Євгена, а ще й той факт, що до Євгенового батька у той час приходили прощатися вояки, яких мобілізували на війну. А сам він заздрив тим двом односельцям, що пішли 1914 р. в Легіон УСС³⁸⁹. Ними могли бути вістун 1 сотні Микола Шипетюк (1896 р. н.) і стрілець 3 сотні Михайло Білейчук (1895 р. н.)³⁹⁰.

Ці та інші події дали поштовх до зростання національної свідомості у Воскресінцях, активним промотором якої стала учнівська молодь. На різноманітні академії, які власни-

³⁸³ Там само. С. 206.

³⁸⁴ Шевченко Т. Кобзар. Ювілейне видання до 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка; задум видання, упорядкування, коментарі та післяслово Миколи Зубкова. Харків, ММХІV. С. 160.

³⁸⁵ Побігуший-Рен Е. [В мій пам'яті село оживає] // Коломия й Коломийщина. Збірник споминів і статей про недавнє минуле. С. 621.

³⁸⁶ Там само.

³⁸⁷ Побігуший-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. С. 14-15.

³⁸⁸ Побігуший С. Зі школи на фронт // Молоде Життя. 1954. Ч. 6 (177). С. 2.

³⁸⁹ Побігуший-Рен Е. [В мій пам'яті село оживає]. С. 621.

³⁹⁰ Поіменний список боєвих відділів 1 полку українських січових стрільців з дня 1 червня 1916 р., зладжений на основі урядового списку, захованого в Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові // Українські Січові Стрільці. 1914-1920. Другий наклад. Львів, 1936. С. 145, 148.

ми силами організовували жителі села, приходили учні старших класів, «і поза офіційною доповіддю додавали часто більш бальорі й тодішні часи “революційні” короткі доповіді»³⁹¹.

Щодо життя поза селом — участі Є. Побігущого у кількох акціях 1917 і 1918 рр., можна лише здогадуватися, позаяк його спогади щодо цих сюжетів є малоінформативними. Невідомо, чи він був учасником «маніфестації» 60-тис. осіб з Коломиї і повіту з нагоди «відродження українського народу до свого власного життя»³⁹², чи не сплутав «Свято мира й державности» у березні 1918 р.³⁹³ з літом того ж року, коли, за його словами, «проголошено ЗДВИГ у Коломиї для вшанування історичного почину на Україні, її відновлення»³⁹⁴.

Єдине, що було точно достовірним — те, що «час не стояв на місці й готував нам та всім українцям нові несподіванки...»³⁹⁵. Однак навчання у гімназії тривало, «наука відбувалася якось нестало і з перервами. В головному будинку не було місця, ми вчилися в колишній народній школі ім. Франца Йосифа, навпроти української школи ім. Тараса Шевченка й української бурси при вул. Собеського (тепер — вул. Михайла Грушевського. — І. М.)»³⁹⁶. У 1918 р. Є. Побігущий завершив навчання у 4 класі гімназії³⁹⁷. Події наступних кількох місяців докорінно змінили більш-менш спокійний триб його життя.

Зокрема майбутній актор Александр Гранах так згадував літо 1918-го у Коломиї: «Було літо 1918 року. Ще до повного розгрому австрійської армії солдати почали йти у “відпустки”, з яких вони поверталися або надто пізно, або не поверталися взагалі. [...] Швидко по-роз’їжджати додому офіцерам і команді не вдалося — вузлова станція Коломия була тепер у заторі. Сюди прибували потяги зі Сходу й Заходу. Солдати з розгромлених армій і полонені висіли на вагонах, мов виноградні грона. [...] Щодня треба було хоронити мертвих солдатів, про яких ніхто не знав, хто вони. Місто було переповнене чужими військовими частинами, які почали плюндрування. [...] Магістрат ще функціонував, польські службовці хотіли організувати польську владу, але більшість становили українці і євреї. У Коломиї стало спекотно! Щодня тут відбувалися багато зборів. Поляки, українці, євреї, старі й молоді політики говорили навперебій, дискутували в церквах і синагогах, у кінозалах — усі хотіли одного: роботи й хліба! Але цього в Коломиї було катма!»³⁹⁸.

Між тим сонце Габсбурзької монархії невпинно хилилося до свого остаточного заходу. Як і на цілій Галичині, так і на Коломийщині (головним чином у Коломиї), українці, керуючись віденським маніфестом імператора Карла I «До моїх вірних австрійських народів» (16 жовтня) й львівським актом проголошення Української держави на «українських областях Австрії і Угорщини» (19 жовтня), готувалися перебрати владу в свої руки. 27 жовтня у Коломиї відбулися міжпартійні організаційні збори всіх українських партій, які у своєму обіжнику закликали: «Організуймо всі наші сили до народної оборони і творім нашу українську державу! [...] Най живе Україна! Слава українському народові!»³⁹⁹. Паралельно (і задовго до цього) йшли приготування до військового перевороту, який став реальністю, як на Галичині, так і на Покутті, проти ночі 1 листопада, на підставі наказу львівського Генерального військового комітету Окружному військовому комітету «Коломия»: «негайно опанувати місто. Оставити відповідну до місцевих потреб залогу, решту війська вислати негайно до Львова»⁴⁰⁰.

³⁹¹ Побігущий-Рен Е. [В мой пам’яті село оживає]. С. 621.

³⁹² Зубаль Я. Спогади гімназиста. С. 155.

³⁹³ Хрестоматія з історії Коломиї. Упор. І. Монолатій. Івано-Франківськ, 2016. С. 150 (док. № 13).

³⁹⁴ Побігущий-Рен Е. [В мой пам’яті село оживає]. С. 621.

³⁹⁵ Побігущий-Рен Е. Мозаїка моїх споминів. С. 15.

³⁹⁶ Зубаль Я. Спогади гімназиста. С. 156.

³⁹⁷ ЦДАГОУ. Ф. 473. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3.

³⁹⁸ Гранах А. Ось іде людина. Автобіографічний роман; пер. з нім. Г. Петросаняк. Київ, 2012. С. 306-308.

³⁹⁹ Монолатій І. Місто двох республік і диктатури. Коломийські сцени Української революції. Івано-Франківськ, 2018. С. 41.

⁴⁰⁰ Там само. С. 42.

Про Листопадовий зрив Є. Побігущий дізнався від батька, який мав повернутися з Коломиї увечері 31 жовтня 1918 р., оповідаючи про український прапор на ратуші⁴⁰¹. Найімовірніше, мова йшла все ж таки про 1 листопада, адже саме тоді, як записав у своєму щоденнику Володимир Глинський, «від вчасного рана нова вже на ратуші синьо-жовта хоругов»⁴⁰². Саме 1 листопада, як згадував Євген, «усіх заскочила вістка про проголошення української держави на західноукраїнських землях. Ми, студенти, біжимо до Коломиї. У нас, одна думка — голоситися до рідного війська»⁴⁰³. Це зголошення могло відбутися в ратуші, або поблизу неї. Після цього Є. Побігущому й ще кільком особам видали вогнепальну зброю — рушниці, які «тяжкі вони були, але вони здавалися нам чимось таким легким, дорогим. І хоч з австрійської фабрики (складу. — І. М.) — але *це була вже українська зброя* (письмівка моя. — І. М.)»⁴⁰⁴. Як він згадував, часу на військовий вишкіл тоді не було, а стріляти й обходитися зі зброєю він вже вмів⁴⁰⁵. Перший день Євгенової військової служби тривав довго: спочатку йому доручили охороняти вагони з військовим майном на залізничній станції⁴⁰⁶, потім він брав участь в усуненні з будинку повітового староства австрійського державного герба — символу чужої влади, який українці збили прикладами рушниць⁴⁰⁷, після цього — вартував біля будинку українського посадника міста (найімовірніше, це міг бути будинок поштамту⁴⁰⁸, де 1-2 листопада 1918 р. був осідок коломиїського Революційного комітету — навпроти будинку повітового староства). Про це він згадував так: На цій варті стояли ми «на струнко». Підійшов якийсь старший вояк, посміхнувся та й каже: «На варті можете стояти свobodно, не треба виструнчуватися». Не треба? — Ні, ми не могли інакше стояти! Це ж таке свято — таке свято по стільки роках неволі стати знову при варті українському воякові при будинку української державної влади. Як можна ж стояти не «на струнко»?..»⁴⁰⁹. Вже згодом цей час він назвав «шестигодинною стійкою», після якої йому на зміну прийшов інший вояк, а він пішов додому — у Воскресінці, отримавши наказ наступного дня зголоситися до Коломиїської окружної військової команди⁴¹⁰. Так минув перший день Євгенової служби як добровольця в українському війську ще не проголошеної, але фактичної Західноукраїнської Народної Республіки.

Зауважмо: упродовж усього життя Є. Побігущий вважав 1 листопада 1918 р. найкращим і найрадіснішим днем⁴¹¹, а свою участь у творенні української держави закономірною, адже тоді, «багато хлопців (і автор цих споминів) навіть не питали батьків дозволу і побігли до Коломиї голоситися до війська, бо знали, що напевно треба багато вояків на варту (бували і 17-літні) (тут Є. Побігущий натякає на себе. — І. М.)»⁴¹².

Так витворився феномен участі неповнолітніх у встановленні української влади на Галичині⁴¹³. Цікаво, що історію 16-річного Юрка — оборонця українського Перемишля — описав мій герой в оповіданні «Наймолодший з бійців» для журналу «Крилаті» 1977-го. Про

⁴⁰¹ Побігущий Є. Зі школи на фронт. С. 2.

⁴⁰² Глинський В. Щоденник 1916-1920 рр. Підгот. тексту, передм., прим. Миколи Васильчука. Коломия, 2010. С. 75.

⁴⁰³ Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. С. 15.

⁴⁰⁴ Побігущий Є. Зі школи на фронт. С. 2.

⁴⁰⁵ Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. С. 15.

⁴⁰⁶ Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. С. 15, 219.

⁴⁰⁷ Побігущий Є. Зі школи на фронт. С. 2.

⁴⁰⁸ Монолатій І. Місто двох республік і диктатури. Коломиїські сцени Української революції. С. 53 (фото); Хрестоматія з історії Коломиї. С. 168 (док. № 5).

⁴⁰⁹ Побігущий Є. Зі школи на фронт. С. 2.

⁴¹⁰ Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. С. 15.

⁴¹¹ Побігущий Є. Зі школи на фронт. С. 2; Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. С. 218-219.

⁴¹² Побігущий-Рен Е. [В моїй пам'яті село оживає]. С. 623.

⁴¹³ Окаринський В. Роль неповнолітніх у встановленні української влади у Галичині та збройній боротьбі за незалежність Західноукраїнської Народної Республіки // <https://100krokv.info/2014/11/rol-nepovnoolitnih-zanezalezhnist-zunr/>

«наймолодших, але найкращих» він записав такі рядки: «Їхня відвага і бойовий гарт нічив не відрізнявся від вояків, що провели довгі роки серед воєнної хуртовини»⁴¹⁴. Свого часу, характеризуючи працю Лева Шанковського «Українська армія в боротьбі за державність», Є. Рен зауважив ще й таке: «На кінці хочемо вказати на цікавий деталь. Дуже вірно змальовані переживання молодого добровольця, який ще дитиною пішов до українського війська. Підписаний під цією статтею особисто пережив подібну долю, йому говорили: “Чому не лишився при книжці або при мамі”»⁴¹⁵. Це важливо, оскільки спочатку обов’язковій мобілізації підлягали чоловіки 1895, 1896 і 1897 рр., а усіх «здібних до оружя» віком 17-35 років реєстрували, а від 16 листопада оголосили про військовий перегляд народжених 1901 р.⁴¹⁶

Кілька перших листопадових днів Євген й далі був вартовим⁴¹⁷, а потім у гімназії (адже навчання відновили за скороченою програмою, однак вже 22 листопада навчання у старших класах припинили⁴¹⁸), почув від професора Романа Шипайла, гімназійного опікуна Пласту, про потребу добровольців до артилерійського зв’язку: «Ми, або пластуни, або кандидати в пластуни, знаємо напевно [абетку] Морзе, а це дуже важливе»⁴¹⁹.

А що формально, «наука (в гімназії. — І. М.) відбувалася нормально, хоч професори часто мінялися. Один чи два приходили в військових уніформах і навіть при зброї. Якесь привітна й тепла атмосфера запанувала в клясах і відношення професорів до учнів стало більше батьківське»⁴²⁰, зрозумілою є довіра гімназистів (зосібна Є. Побігущого) до Р. Шипайла. Адже він був не лише їхнім кумиром-вчителем, а ще й фахівцем від артилерії (пізніше був сотником артилерійського коша Галицької Армії), а найперше — людиною, яка надихала, вела за собою, була прикладом для наслідування⁴²¹. І не лише Р. Шипайло, а й інші педагоги активно підтримали творення ЗУНР та її Збройних сил. Зосібна 22 листопада директор гімназії Прокіп Мостович під час зустрічі з учнями закликав: «На вас, дорогі мої, тяжить обов’язок прийти з допомогою своїй молодій державі. [...] Ідіть і виконайте сумлінно те, чого вимагає від вас загрожена батьківщина»⁴²².

Наразі Євген виконував цей обов’язок у Коломиї: отримавши уніформу і вояцькі черевики, упродовж листопада відбув вишкіл, а ще кілька днів був черговим у казармі. Як сам зізнавався, «вправді, я ще не знав, що треба робити та як будити вояків, але якось дав собі раду з цим завданням»⁴²³.

Далі Євгеновий обов’язок захисту батьківщини змінився, як у сенсі географічному, так і роду служби. У перші дні грудня 1918 р. він, разом з іншими однолітками, виїхав на фронт під Раву Руську. Ймовірно, що наприкінці вишколу в Коломиї він був одним із тих, про яких повідомляла місцева преса так: «Ученики укр[аїнської] гімназії й залізничники рішили вступити до війська та з оружжям у руці здобути основу українській культурі»⁴²⁴. Або ж був одним із тих гімназистів, яких окружна військова команда «візвала всіх здібних до оружжя Українців в ряди української армії»⁴²⁵. Коли саме відбувся виїзд на фронт, сьогодні встановити годі, адже у грудневій Коломиї відбулося кілька записяжень військових підрозділів (наприклад, 3 грудня — сотні УСС, 7 грудня — куреня 24-го піхотного полку ім. гетьмана Петра Дорошенка), після чого вони виїхали на фронт⁴²⁶. Кращою «формулою» тогочасних

⁴¹⁴ Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. Том другий. С. 194.

⁴¹⁵ // Шлях Перемоги. 1978. 23 лип., ч. 30 (1268), с. 5.

⁴¹⁶ Монолатій І. Місто двох республік і диктатури. Коломийські сцени Української революції. С. 114, 131-132.

⁴¹⁷ Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. С. 15, 17.

⁴¹⁸ Кочержук М. Українська державна гімназія в Коломиї. 1892-1944. С. 56.

⁴¹⁹ Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. С. 17.

⁴²⁰ Зубаль Я. Спогади гімназиста. С. 160.

⁴²¹ Кочержук М. Українська державна гімназія в Коломиї. 1892-1944. С. 246.

⁴²² Зубаль Я. Спогади гімназиста. С. 162.

⁴²³ Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. С. 17.

⁴²⁴ // Покутський вістник. 1918. 28 лист., ч. 6, с. 4.

⁴²⁵ // Покутський вістник. 1918. 4 груд., ч. 7, с. 3.

⁴²⁶ Монолатій І. Місто двох республік і диктатури. Коломийські сцени Української революції. С. 159.

подій є рядки з тогочасної преси: «Останніми днями місто було свідком торжественних за-присяжень похідних куренів»⁴²⁷. На одному з таких і був присутнім Є. Побігущий-Рен, який згадував: «Пригадую, що хтось із промовців, коли нас прощали перед від'їздом, сказав, що “весь народ клонить голови перед добровольцями, що їдуть на фронт боронити свою рідну землю”. Нам, молодим, це не подобалося. Адже ж обов'язком кожного фізично здо-рового громадянина було йти боронити свою державу»⁴²⁸.

Цю його поставу як вояка добре аргументують міркування з приводу дискусії у 1950-х в українській еміграції щодо т. зв. стилю української військової традиції: «Мене й моїх дру-зів — добровольців 1918 років і останньої війни (Другої світової. — *І. М.*) — більше пірвав до війни таки наш український сентименталізм, романтизм, аніж холодний інтелектуалізм. Коли ми прийшли до холодних касарень, — ми були ще дітьми, і замість запаху сте-пу мали там сморід нафталіни і ще більший — комісної шкіри чобіт. На фронті відморо-жували руки, бачили трупів і кров і т. і. Чи ми тоді розчарувались, чи жаліли, що інакше нам змалювали війну наші письменники? Ні, ми залишились тим більш боронити рідну батьківщину від окупанта, ми аж тоді лише більш зрозуміли героїзм “козаченьків”, в яких дійсно умовинах колись вони боролись. На війну післали нас вчинки “героїв”, про котрих із захопленням ми читали; хай це називається — “для дівичь благородних писані герої”, але вони сповнили своє завдання»⁴²⁹. Згодом він із жалем згадував, що наказ був займати становища не під Львовом, а в околицях Рави Руської, бо «швидко минули перші святкові дні і почалася важка буденна праця творення армії — з нічого. [...] Почалася війна, важка війна, без стояння “на струнко”, зате з важкою щоденною службою, невиспаними ночами, вошами та боями»⁴³⁰. А ще запитував себе: «Чи ми психологічно були готові до війни? Чи ми знали про війну?» і, згадуючи чотири роки Першої світової війни, відповідав: «ми ніби були вже при звичаєній до воєнної атмосфери, знали вже посмак воєнного лихоліття, і так би мовити, були свідомі того, куди їдемо й що нас може ждати на війні. Все таки, коли ми опинилися на фронті, нас ждали різні прикрі несподіванки»⁴³¹.

У грудні 1918 р. Є. Побігущий опинився, разом із іншими коломийськими гімназиста-ми (15-річним Євгеном Недільським, 16-17-річними Бортником, Заячуком і Єндиком) у ба-тарей поручника, д-ра Кирила Годованця⁴³². Загалом йшлося про гарматний кіш «Золочів» (6-го полку УСС)⁴³³, зокрема про 4-ту батарею 6-го гарматного полку боевої групи «Угнів»⁴³⁴.

У цьому підрозділі Євген служив у рою зв'язку, в якому налічувалося чотири вояки й один вістун. Щодня двоє вояків йшли на спостережний пункт, а ще двоє — до батареї артилерії. До того ж служба вночі, зазвичай, тривала двояко: до 2 год. ночі, або від 2 год. до 7 год. ранку⁴³⁵. Молоді зв'язківці були горді з того, що чули після того, як передавали ко-манду телефоном, як гриміли українські гармати в бік ворога. Не розуміли молоді й того, що накази щодо артилерійської стрільби, як правило, треба було передавати німецькою, а тактика бою й далі була такою, як під час Першої світової війни⁴³⁶.

Умови служби були важкими, адже, як згадували учасники польсько-української вій-ни, «спроби дійсної військової організації в тому часі щойно родились. Про утворення без-посереднього, одноцілого фронту на відтинку в даних обставинах ще й мови не могло бути.

⁴²⁷ Там само. С. 160.

⁴²⁸ Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. С. 17.

⁴²⁹ // Вісті Братства кол. вояків 1 УД УНА. 1953. Ч. 1-2 (27-28). С. 22.

⁴³⁰ Побігущий Є. Зі школи на фронт. С. 2.

⁴³¹ Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. С. 18.

⁴³² Там само. С. 17.

⁴³³ Шанковський Л. Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія. Вінніпег, 1974. С. 285, табл. 22.

⁴³⁴ Фріш Р. 6-й гарматний полк // Українська Галицька Армія у 40-річчя її участі у Визвольних змаганнях. (Матеріяли до історії). Вінніпег, 1958. С. 191.

⁴³⁵ Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. С. 18.

⁴³⁶ Там само. С. 18-19.

А на цьому найгірше виходила батарея. Що правда її любили й шанували! Але ж бо й вимагали! [...] Як єдина в тому часі батарея досить великого відтинку (у VI-й Равській бригаді ГА було три курені піхоти і один гарматний полк⁴³⁷. — *І. М.*) була вона прямо розривана. Зразу гарматчики гордилися цим виїмковим становищем. [...] подивляю витревалість і карність батерійної обслуги [...] Люди з перевтоми з ніг валилися, але кожний наказ команди, навіть кожну “просьбу” поодиноких відділів піхоти виконано»⁴³⁸.

У таких пертрубаціях прийшло Різдво Христове 1919 р., яке Євген, як і решта вояків, які не мали до того і куди піти на Святвечір (лише частина вояків була місцевими), провів у окопах. І все ж таки, не дивлячись на героїзм українських вояків, прийшов наказ відступити аж до Жовкви, а потім — до Кам’янки Струмилової, щоб потім знову відбити ворога і підійти в район Рави Руської⁴³⁹. Січневі враження молодого вояка були надзвичайно сильними ще й через подію, яка навіки підтвердила єдиність України: «Найкращим днем того зимового фронту був для нас січневий день, коли всі ми “канонери” зібралися по дорозі і на високому березі станув наш батерійний комендант у козацькій шапці і голосно урочисто прочитав універсал про злуку всіх українських земель. “Україна одна — соборна”. І наша західня з’єднується з “великою”. Здавалося нам, що то вже не наш професор-поручник це читає, що то вже ожив наново якийсь козацький отаман і з’явився перед нами, щоб проголосити таку радісну вістку»⁴⁴⁰.

У лютому 1919 р. Євген отримав короточасну відпустку. Добирання додому з фронту було довгим: потягом довелося їхати п’ять днів, «мов чумаки волами в Крим по сіль», через що «чимало вояків-відпускників загубили кілька дорогих днів своєї і не так довгої відпустки»⁴⁴¹. Як він сам згадував, після повернення на фронт, де тривала позиційна війна, його і решту добровольців вислали на вишкіл до артилерійської підстаршинської школи у Кам’янці Струмиловій (нині — Кам’янка-Бузька) (зауважмо: у дослідженні про старшинські школи ГА відомості про неї відсутні⁴⁴², а це може означати, що йшлося не про повноцінний вишкіл, а лише кількатижневий). Коротке навчання тривало до Великодніх свят (20 квітня 1919 р.), після чого вони повернулися до своїх батерей, час від часу займаючись розвідкою на передпіллі⁴⁴³.

Вже наступного місяця ситуація на фронті кардинально змінилася — 15 травня 1919 р. почалася польська офензива і український відступ. Зокрема, Є. Побігущий-Рен зізнавався, що «ми, рядові вояки й не особливо орієнтувалися, як виглядає відступ майже 60 000 армії», а також шкодував, що вони не мали тактичної допомоги від цивільного населення, а українське командування не використовувало тактики партизанської боротьби⁴⁴⁴. Однак, навіть за важкої ситуації на фронті свідчив про українських вояків: «... ми втомлені й вичерпані довгим відворотом, не знали, хоч і переживали прикро наш відступ. Правда, наші вояки були дуже здисципліновані й справжні патріоти. Ніхто не нарікав, а навпаки, між гармашами чудись голоси, що треба перейти в протинаступ, бо нас здавлять вороги»⁴⁴⁵.

А що через три тижні почалася Чортківська офензива, яка, за його спогадами, «скріпила нас духовно, підбадьорила. Ми зрозуміли тоді краще Лесине “проти надій сподіва-

⁴³⁷ Організаційна структура Галицької Армії в часі Чортківської офензиви // Українська Галицька Армія в 50-річчя її участі у Визвольних змаганнях. Том четвертий. (Матеріали до історії). Вінніпег, 1968. С. 53.

⁴³⁸ Околот І. Зі споминів команданта батареї про дії на відтинку Угнова // Літопис Червоної Калини. 1934. Ч. 7-8 (липень — серпень). С. 17.

⁴³⁹ Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. С. 20-21.

⁴⁴⁰ Побігущий Є. Зі школи на фронт. С. 2.

⁴⁴¹ Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. С. 22.

⁴⁴² Див.: Тулюк-Кульчицький С. Старшинські школи Г. А. // Українська Галицька Армія у 50-річчя її участі у Визвольних змаганнях. Том четвертий. С. 252-273.

⁴⁴³ Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. С. 23.

⁴⁴⁴ Там само. С. 24, 25.

⁴⁴⁵ Там само. С. 26.

юсь»⁴⁴⁶, Євгеновий підрозділ увійшов до рідного міста його батька Копичинець (8 червня), потім підійшов до Тернополя, повернувся на позиції під Львовом, а потім повернувся з-під Золочева на схід, щоб разом з цілою Галицькою армією 16-17 липня 1919 р. перейти Збруч. Як згадував учасник тих подій Осип Левицький, «ішла Галицька Армія на Україну. Хто з співом, хто з плачем — та всі з одною надією»⁴⁴⁷. Цією надією було здобуття Києва спільними українськими силами, а відтак й Львова — «через Київ на Львів!».

Цей похід на Київ мав надзвичайно швидкі темпи: «поквапність нашого походу була така, що тоді ми й не думали про гарматні ящики. Ніхто не застановлявся як ми транспортуємо нашу амуніцію, бо були важливіші проблеми. [...] Ми так поспішали на Київ, що просто часто й не їли гарячого обіду, бо польові кухні не встигали підвозити гарячу їжу на час. Вояки зривали в дорозі колоски збіжжя і це було своєрідним харчем. Про голод ніхто й не думав»⁴⁴⁸. Однак ентузіазм вояків-галичан заходив у глухий кут, коли їхні брати-наддніпрянці (зокрема й ті десять гармашів, яких приділили до Євгенової батареї), які мали б разом перемагати спільного ворога, через кілька днів, без пояснень залишали підрозділи. Висновок Є. Побігуш-Рена такий: «... нашим старшинам бракувало відповідного підходу до наших братів наддніпрянців, що були прилучені до наших частин. Їх не трактовано як справжніх побратимів по зброї, а як звичайне собі поповнення військових частин. [...] Вони почувалися чужими серед нас, не диво, що й покинули нашу батарею. Ми не знали й не вивчили психології наших братів наддніпрянців, і це відбивалось від'ємно на наших взаємовідносинах»⁴⁴⁹. Цей негатив у взаєминах двох армій і двох урядів додатково ускладнював ситуацію з стратегічним плануванням, адже, як виснував Є. Побігуш-Рен, «треба зрозуміти психологічний стан і почуття нашого вояка, який пройшов сотні кілометрів під кличем “через Київ до Львова”, часто в голоді, завзято воював, здобув столицю України, а тепер мусив відступати. Хитрий москаль знав, як психологічно можна вдарити українців. Визнав лише галичан, тобто відразу створив прірву між двома українськими арміями»⁴⁵⁰. Йшлося про відступ українського війська з Києва, адже були зроблені чималі тактичні прорахунки зі сторони командування українських армій, а відтак — відкриття антиденікінського фронту.

На той час Євген був доволі далеко від української столиці, його батарея, як він згадував, стояла біля Білої Церкви⁴⁵¹. Чи це так, невідомо, адже 6 гарматний полк (якщо у ньому й далі він служив) у середині вересня 1919 р. стояв в районі Бердичева: «Наш полк конечно потребував цієї хвилячки спокою. Весь час від початку офензиви на Київ, у серпні 1919 р. машерувала 6 бригада, а за нею і 6 гарматний полк, як бригада передової сторожі. Постійним завданням артилерії було нищення сильних ворожих застав, які виставляли большевики під Попельною перед Хвастовом, а головню у Василькові»⁴⁵². До того ж відступ Української Галицької Армії відбувався по лінії Житомир — Бердичів — Козятин⁴⁵³, а Є. Побігуш-Рен свідчив: «Чи це був відворот, чи відхід на нові позиції, того ми не знали. Всі були смертельно втомлені, виснажені, промоклі до останнього рубця, а що найголовніше, серед вояцтва кинувся тиф»⁴⁵⁴.

У середині 1919 р. хворого тифом Є. Побігуш-Рена привезли до шпиталю у Вінниці, де він перебував приблизно до половини грудня. Євген радів, що, як підстаршина перебував

⁴⁴⁶ Там само. С. 28.

⁴⁴⁷ Левицький О. Галицька Армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919). Відень, 1921. С. 8.

⁴⁴⁸ Побігуш-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. С. 29.

⁴⁴⁹ Там само. С. 30.

⁴⁵⁰ Там само. С. 33.

⁴⁵¹ Там само.

⁴⁵² Фріш Р. Із днів слави артилерії У. Г. А. (сторінка до історії 6 гарматного полку У. Г. А.) // Історичний Календар-Альманах Червоної Калини на 1928 рік. Львів — Київ, [б. р.]. С. 146.

⁴⁵³ Кравс А. За українську справу. Спомини. Львів, 1937. С. 57.

⁴⁵⁴ Побігуш-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. С. 34.

у палаті ще з кількома хворими (серед них був і сотник Роман Камінський, який був заручений з Євгеновою сестрою Софією; щоправда, вона не вийшла за нього заміж, ймовірно, через його зникнення безвісти або смерть) і не мусив лежати в коридорі. Підтримував хворого Євгена й коломийський лікар д-р Володимир Білозор, що був головним лікарем вінницького шпиталю⁴⁵⁵. Після лікування від тифу Євгена та інших «виздоровців» відправили санітарним потягом до Одеси (їхали кілька днів, а тому Святвечір зустрічали у потязі), в «збірну станицю для легко хворих», де його призначили «господарчим підстаршиною станиці»⁴⁵⁶. Лише навесні 1920 р. він повернувся до своєї батареї, однак вже після Великодня поляки роззброїли цілу бригаду⁴⁵⁷.

Як сам свідчив, «ми, молоді юнаки, вернулися в травні 1920 року додому»⁴⁵⁸, де, «родина зустріла мене вельми радісно й здивовано»⁴⁵⁹. Усі вважали, що Євген помер від тифу, а один з вояків-коломийців навіть нібито був на його похороні, тож, «на превелику радість цілої родини, я живий»⁴⁶⁰.

Повертаючись до цивільного життя, Є. Побігуций починає розмірковувати чому визвольні змагання 1918–1920 рр. закінчилися фіаско: «ми почали розуміти, що програна війна також через брак освічених людей, нестачу старшин і підстаршин в УГА»⁴⁶¹. До цих міркувань він повертається і пізніше: «Може насуватися питання: чому ми так широко аналізуємо помилки? Причина проста. Вони для нас, мимо всього, є такі потіхою. Бо коли вважати, що при таких умовах таки вдалося здобути Українську Державу на Західних землях, чим заскочено ворогів і спершу не було міцного спротиву з боку ворога у Львові, то це велике досягнення. Це свідчить про те, що попри згадані перешкоди, таки досягнуто ціль — здобуто самостійність України. Що тоді найбільше спричинилося до цього досягнення? Це таки послух українського вояка своїй команді. Як вище згадано, він не знав своїх командирів, але вже сама українська мова старшин йому вистачала, щоб набрати довір'я, і вояк йшов на дуже ризиковні акції, як наприклад, роззброєння куренів з чисто чужинців кого елементу. Далі тут грала роллю любов до свого, до всього рідного. Молоді вояки їздили з наказами, брали кріси до рук, хоч не маючи досвіду, йшли на непевне. Але йшли! Врешті відігравав ентузіазм, який спричинився до того, що в усій країні будується своя рідна Держава, хоч і нема власних вишколених вояків та урядовців. Це стається тоді, коли йде завзята війна із сильнішим ворогом»⁴⁶².

Закінчення навчання у Коломийській гімназії стає Євгеновим головним завданням у наступні два роки. Однак тут виникає проблема, адже він мав закінчені чотири класи гімназії (1913/14 — 1917/18 н. р.)⁴⁶³, а отже, мусив би закінчити ще п'ятий і шостий класи, аби потрапити у старші — сьомий і восьмий. «Досадно нам, старим воякам (Є. Побігуций у вересні 1920 р. ще не мав навіть 19 років! — *І. М.*), теж бачити, як наші ровесники вже переходять до сьомої гімназійної класи, а нам дирекція гімназії каже бути в п'ятій гімназійній, бо, мовляв, ми мусимо проробити дисципліни, що обов'язують у п'ятій та шостій гімназійних класах. Протестуємо. Не все протести помагають. Подекуди наше вчительство сприяє кол[ишнім]. воякам. Вони складають іспити до різних гімназійних клас»⁴⁶⁴. Зауважмо: у п'ятому гімназійному класі Євген провчився лише у вересні — листопаді 1918 р., пізніше згадуючи себе як п'ятикласника, котрий брав участь у Листопадовому зриві⁴⁶⁵.

⁴⁵⁵ Там само. С. 35-36.

⁴⁵⁶ Там само. С. 36, 38.

⁴⁵⁷ Там само. С. 40.

⁴⁵⁸ Побігуций-Рен Е. [В мой пам'яті село оживає]. С. 624.

⁴⁵⁹ Побігуций-Рен Е. Мозаїка моїх споминів. С. 40.

⁴⁶⁰ Там само.

⁴⁶¹ Побігуций-Рен Е. [В мой пам'яті село оживає]. С. 624.

⁴⁶² // Шлях Перемоги. 1975. 2 лист., ч. 42 (1128), с. 6.

⁴⁶³ ЦДАГОУ. Ф. 473. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3.

⁴⁶⁴ Побігуций-Рен Е. Мозаїка моїх споминів. С. 42.

⁴⁶⁵ Побігуций Е. Зі школи на фронт. С. 2.

Саме тому він і його ровесники — учасники визвольних змагань — мусили складати іспити до класу, «де їх колеги були по двох роках. Але вони здавали іспити і доганяли кол[ишніх]. шкільних товаришів і разом далі вчилися»⁴⁶⁶. Скупі за інформацією відомості подають прізвища тих поодиноких викладачів, які уміли зацікавити гімназистів-вояків (у т. ч. й Є. Побігушого) своїм предметом, підтримати їх у прагненні завершити навчання чи, зрештою, допомагали. Зосібна це драматург і поет, перекладач класичних мов Дмитро Николишин і україніст і германіст Омелян Цісик⁴⁶⁷.

Так 1920-21 н. р. тривав з 15 вересня 1920 р. до 28 червня 1921 р.⁴⁶⁸, а тому немає підстав сумніватися у тому, що цей навчальний рік Євгенові зарахували за сьомий гімназійний клас, адже до нього він складав окремий іспит⁴⁶⁹.

Останній, восьмий, клас він закінчив 16 травня 1922 р. з «добрим успіхом». Оцінки за 1921/22 н. р. були такі: релігія, українська (руська) мова, польська мова, історія — «дуже добрий» поступ; латинська мова, грецька мова, німецька мова, фізика, пропедевтика філософії — «добрий»; математика — «достаточний»⁴⁷⁰. Невідомо, чи Євген брав активну участь у тогочасному житті гімназії, адже у 1921/22 н. р. тут заснували першу в Коломиї українську футбольну команду, створили спортивне товариство «Хортиця», діяв літературно-науковий гурток професора Михайла Роздольського, а 28 лютого 1922 р. учні заснували нелегальне товариство «Зоря», члени якого збирали підписи під протестом проти приєднання Східної Галичини до Польщі⁴⁷¹.

Про останній рік навчання Євген згадував досить мало, однак зауважував, що «в останній класі перед іспитом зрілості вчилися аж 15 жидів, і більшість з них перейшла до нашої гімназії з польської. Всі вони були нашими добрими приятелями й наші професори не робили ніколи будь-якої різниці між ними й нами. Вчилися вони дуже добре, і як собі пригадаю, майже всі склали іспит зрілості»⁴⁷².

Вже через десять днів після закінчення восьмого гімназійного класу, 26 травня 1922 р. Євген успішно складає іспит зрілості, на підставі якого його визнали «зрілим з поступом визначним до студій в школах академічних»⁴⁷³. Матура 1922 р. була пам'ятною для гімназії, адже її склали 54 абсолювенти (частина з них зустрілася у 50-річчя іспиту у Філадельфії в США, 1972-го)⁴⁷⁴, про що свідчить спеціальне «випускне табло», на якому зафіксований й Є. Побігуший, — один з двох випускників у вишиванках⁴⁷⁵. Поза сумнівом, навчання у гімназії, поряд із родинним (учительським) середовищем й безпосередньою участю Євгена у війнах 1918–1920 рр., заклало підвалини національної свідомості й патріотизму. А що учні гімназії мусили багато читати й вивчати напам'ять поезії українських класиків, бути професійним вояком Євгена, за його ж зізнаннями, заохотив «Захар Беркут» Івана Франка⁴⁷⁶. Адже актуальними були рядки наприкінці Франкового твору, актуальні й для Євгенової доби: «Великі злигодні градовою хмарою перейшли понад руською землею. Давнє громадянство давно забуте і, здавалось би, похоронене. Та ні! Чи не нашим дням судилось відновити його? Чи не ми се жиємо в тій щасливій добі відродження, про яку, вмираючи, говорив Захар, а бодай у досвітках тої щасливої доби?»⁴⁷⁷.

⁴⁶⁶ Побігуший-Рен Е. [В моїй пам'яті село оживає]. С. 624.

⁴⁶⁷ Побігуший-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. Том другий. С. 115.

⁴⁶⁸ Кочержук М. Українська державна гімназія в Коломиї. 1892-1944. С. 66.

⁴⁶⁹ ЦДАГОУ. Ф. 473. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3.

⁴⁷⁰ Там само.

⁴⁷¹ Кочержук М. Українська державна гімназія в Коломиї. 1892-1944. С. 79-80, 89.

⁴⁷² Побігуший-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. Том другий. С. 114.

⁴⁷³ ЦДАГОУ. Ф. 473. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3.

⁴⁷⁴ Побігуший-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. Том другий. С. 113.

⁴⁷⁵ МІК. Інв. № Ф-5653.

⁴⁷⁶ Побігуший-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. Том другий. С. 116.

⁴⁷⁷ Франко І. Захар Беркут. Образ громадського життя Карпатської Русі в XIII віці // Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Художні твори. Томи 1-25. Том 16: Повісті та оповідання (1882-1887). Київ, 1978. С. 154.

Щоправда після отримання атестата зрілості Євген, як і більшість тогочасної української молоді, не може продовжувати навчання у вишах, адже польська окупаційна влада обмежує доступ до університетів українцям і євреям на Галичині. Бар'єром у здобутті освіти стала ухвала ректорату Львівського університету від 16 серпня 1919 р., згідно з якою вищу освіту могли здобути лише громадяни польської держави, а з мешканців Галичини лише ті, хто відбув військову службу в польській армії⁴⁷⁸.

Незважаючи на такі несприятливі обставини, Євген був активним у громадському житті, зокрема як засновник Пласту у Воскресінцях. Упродовж липня — листопада 1922 р. він провадив селянську пластову чоту: «Цю чету заложив т. Е. Побігущий ст[удент]. ун[іверситету]. ще в липню 1922 та провадив її сам аж до свого відїзду до Львова в падолисті 1922. Перед його відїздом числила чета 3 гуртки (з того жіночий). По його відїзді чета дещо підупала, та від січня 1923 почала знову живійшу діяльність»⁴⁷⁹. Однак враження від відвідин селянської пластової чоти, які відбулися 25 березня 1923 р. делегацією XIX пластового полку ім. Максима Залізняка були назагал позитивними. Зафіксовано, що пластові сходи відбуваються регулярно, а сама чота нараховує 27 пластунів-прихильників, які поділені на два гуртки. Учасник відвідин воскресінецьких пластунів Омелян Омельченко занотував так: «Четові сходи [...] розпочато й закінчено відспіванєм пластового гимну. Між тим слідували поодинокі точки програми, як деклямація, впоряд, руханкові вправи, перепитання матеріалів і інші. На особливу увагу заслуговували: знаменито виконаний впоряд і відповіді переробленого матеріалу. Помимо цього, що всі пластуни — се селяни, живо й ясно відповідали на поставлені питання. Питання перероблених матеріалів супроводили питання рідньої історії і географії. Взагалі слідне у всіх велике зацікавлення пластовою ідеєю і можна певно сподіватись, що вона лишить незатерті сліди в молодих серцях, та, що з під пластового прапору вийдуть вони громадами, світомими того, що лише "... труд ось ту здвигне нам / Нову кращу вітчину»»⁴⁸⁰.

Звісно, що такі оцінки очевидців тих подій — це ще й заслуга Є. Побігущого, який спричинився до заснування Пласту у Воскресінцях⁴⁸¹.

Тож після матури Євген записався на студії в Українському таємному університеті у Львові (далі — УТУ), однак не студіював там, як згадував, «доки він (університет. — *І. М.*) існував»⁴⁸². «Виклади й семінари відбувалися в найрізномірніших і невідповідних до цього приміщеннях, навіть у сутеренах (підвалах. — *І. М.*) та пивницях, при електричному світлі, а все це тому, що Український Університет мусів вести велике діло науки потайки від польської окупаційної влади, в підземеллях, що нагадують старохристиянські катакомби. В таких от катакомбах горів смолоскип української науки й подав її спасенне світло з 54 кафедр 1258 студентам»⁴⁸³.

⁴⁷⁸ Білас і Данилишин. Опрацював Данило Чайковський. Нью-Йорк, 1969. С. 27-28.

⁴⁷⁹ Омельченко О. З Пластової хроніки. Воскресінці коло Коломиї // Український Пласт. 1923. Ч. 4. С. 72.

⁴⁸⁰ Там само.

⁴⁸¹ Показово, що описані у пластовій хроніці події у Воскресінцях навесні 1923 р. викликали у сучасників жваву дискусію про пластові організації у селах Галичини: «Слід би лише побажати, щоб Пластові влади вистарали відповідну історичну лектуру (котрої недостачу там дуже відчувається) відпускаючи її для бібліотек сільських пластових частин даром, або по зниженій ціні, згідно, щоб пластуни (нки) уладили між собою збірку на книжки для селянських пластових частин і тим робом старались у молодого покоління нашого селянства викликати зацікавлене до читання книжок, що декуди уважається у селян модною забавкою. Булаб це кинена нами одна цеглина в будові нашого культурного житя. Рівнож булоб бажаним, щоб Пластові влади старались змінити в дечім пластовий улад відповідно до вимог сільських пластових частин, що складаються з людей, яких природа вивінувала вправді фізичною силою а деколи і справністю, що дасть їм змогу вивязатися з ріжних вимог, щоб знали вивязатися вповні з приписаних нашим загальних пластовим уставом практик» (Омельченко О. З Пластової хроніки. Воскресінці коло Коломиї. С. 72-73).

⁴⁸² Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. С. 42; Побігущий-Рен Е. [В мой пам'яті село оживає]. С. 625.

⁴⁸³ Мартинець В. Українське підпілля. Від У. В. О. до О. У. Н. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. [б. м. в.], 1949. С. 89.

Сьогодні відомо, що в «університеті в катакомбах» Є. Побігуций навчався у 1922/23 н. р.⁴⁸⁴ Документи для вступу він подав 15 жовтня, а 20 жовтня 1922 р. ректор і декан філософічного факультету УТУ підписують посвідчення для викладів ч. 1324, засвідчивши університетською печаткою⁴⁸⁵. В УТУ Євген закінчив два семестри — літній і зимовий 1922/23 н. р. Зокрема він прослухав такі навчальні курси (окрім вправ і семінарів): Василя Щурата — «Українська белетристика XIX в.» та «Україніка в польських альманахах романтичної доби»; Кирила Студинського — «Українське письменство на склоні XVII в.»; Ярослава Гординського — «Українське письменство XI-XII в.»; Філарета Колесси — «Українська устна словестність»; Івана Крип'якевича — «Українська історіографія XIX і XX в.»; Мирона Кордуби — «Доба Людвика XIV» та «Морфольогія Волині і Поділля»; Степана Балея — «Льогіка»; Івана Брика — «Історія чеської літератури XIX в.»; Іларіона Свенціцького — «Письменство Москви і Петербурга XVII-XVIII в.» та «Східнослов'янське друкарство»; Михайла Галушинського — «Історія педагогії від XVIII в.»; Антона Генсьорського — «Русская литература в предреволюционные годы» і «Фонетика великорусской речи»⁴⁸⁶. Достеменно невідомо, до якої з кафедр філософічного факультету, з огляду на ці предмети, міг належати Євген: до кафедри україністики чи до кафедри славістики⁴⁸⁷.

Про академічний рік в УТУ Євгенових спогадів мало, адже він згадував, що «по війні ми збирали датки на наш Таємний університет у Львові, і бували випадки, коли хтось не мав грошей, то просив прийняти миску зерна кукурудзи на нашу високу школу, щоб могла існувати. Треба було мішком носити і таку збірку на У[ні]В[ерситет] у Львові»⁴⁸⁸. Такі рядки підтверджують факт «всенародніх складок у цілому краю в грошах і натураліях, як збіжа, бараболі» для утримання УТУ⁴⁸⁹. Для потреб університету збиралися й кошти, зазвичай, під час жнив, Різдва і Великодніх свят, зокрема на початку травня 1923 р. повідомлялося, що за «збірку на український університет», проведену на Коломийщині під час свят, польська поліція заарештувала Є. Побігущого, конфіскувши у нього зібраних для УТУ 500 тис. польських марок⁴⁹⁰.

Сьогодні точно не відомо чи цей випадок став причиною призупинення студій в УТУ, відсутність коштів або членство в Українській Військовій Організації (УВО) (з 1922 р. він діяв як член УВО в Коломийській окрузі⁴⁹¹), однак у вересні 1923 р. Євген вступає до богословського дієцезіального ліцею ім. Йоанна Золотоустого в Станиславові⁴⁹². Тут він провчився до кінця зимового семестру 1924/25 н. р.⁴⁹³ З-поміж предметів, які вивчав Євген у 1923–1925 рр. як студент Богословського виділу, вирізнялися: «Історія біблійна Старого Завіта», «Інтродукція до св. книг Старого Завіта», «Інтродукція до св. книг Нового Завіта», «Археологія біблійна», «Екзегеза до псалмів месіянських на тексті церковнослов'янським», «Екзегеза до пророка Йоани на тексті єврейським», «Екзегеза до Євагелія св. Матея на тексті церковнослов'янським», «Екзегеза до історії прилюдної діяльності Ісуса Христа на тексті грецьким євангелії св. Луки», «Герменевтика біблійна», «Propaedeutica philosophico-theologica», «Dogmatica fundamentalis», «Dogmatica specialis». Окремо він опановував граматики — єврейської і церковнослов'янської мов⁴⁹⁴.

⁴⁸⁴ ЦДІАЛ. Ф. 310. Оп. 1. Спр. 209. Арк. 4.

⁴⁸⁵ ЦДАГОУ. Ф. 473. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4.

⁴⁸⁶ ЦДІАЛ. Ф. 310. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 178, 178зв.

⁴⁸⁷ Мартинець В. Українське підпілля. С. 90.

⁴⁸⁸ Побігуций-Рен Е. [В моїй пам'яті село оживає]. С. 623.

⁴⁸⁹ Мудрий М. В обіймах політики: Український Таємний Університет у Львові, 1921-1925 роки (До 90-річчя від створення) // Вісник НТШ. 2011. Ч. 46. С. 38.

⁴⁹⁰ Поліційна нагінка на студентів українського університету // Діло. 1923. 4 трав., ч. 23, с. 3.

⁴⁹¹ Побігуций-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. С. 214.

⁴⁹² Шематизм всего клира греко-католической Епархии Станиславской на рік Божий 1925. Станиславів, 1925. С. 281.

⁴⁹³ ЦДАГОУ. Ф. 473. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 7, 7зв, 8, 8зв, 9, 9зв, 10.

⁴⁹⁴ Там само.

Думаю, що цей період богословської освіти треба розглядати не лише як «пошуки себе», а найперше — як роки ґрунтовної освіти, хай і богословської, але цілком легальної в умовах польської займанщини. Не знати, чи не став би вкінці Є. Побігущий ще одним греко-католицьким священником, проповідуючи Боже слово серед українців — скитальців на власній землі, однак практика цілібату, що її активно запроваджував у своїй єпархії Григорій Хомишин, дала у Євгеновому (і не тільки) випадку ефект зворотньої дії. Як він сам зізнавався, «як уведено цілібат, покинув теологічні студії»⁴⁹⁵. Хоча, як побачимо далі, свої контакти і співпрацю з церковними колами і релігійними організаціями, він ніколи не припиняв.

Натомість цікавою і, водночас, трагічною є доля Євгенового брата, наймолодшого сина Павла і Соломії Побігущих — Богдана, який був греко-католицьким священником. 1929 року він закінчив Коломийську гімназію (зауважмо: усі сини — окрім первістка Тадея, про якого не можемо так твердити з огляду на брак документів, отримали гімназійну освіту (Леон, Євген, Александер і Богдан), а от доньки від першого шлюбу — Марія і Софія, вочевидь, за якимось незримим тоді гендерним принципом, навчалися виключно у приватній жіночій вчительській семінарії) і вступив того ж 1929-го до Греко-католицької богословської академії у Львові⁴⁹⁶, а 15 лютого 1936 р. його, на підставі поручення Митрополита А. Шептицького, рукоположили на священника⁴⁹⁷.

Під час навчання у академії Богдан був активним учасником правничого та історичного семінарів, автором студії про Мелетія Смотрицького як полеміста⁴⁹⁸, яку історики церкви розглядали як своєрідний вступ ґрунтовних наукових досліджень (свій виступ Богдан виголосив 20 грудня 1933 р.⁴⁹⁹). Зосібна відомий історик Теофіль Коструба писав, що «Третя праця (у збірнику. — *І. М.*), Б. Побігущого [...] дає короткий (і закороткий навіть), але досить прозорий огляд полемічної діяльності Смотрицького. Обидві праці (Федишина і Побігущого) — це роботи студентські, вони свідчать про початок на дорозі наукової праці їх авторів»⁵⁰⁰. Натомість сучасні дослідники стверджують: «Б. Побігущий розглянув літературну спадщину о. М. Смотрицького, яка стосується двох періодів життєдіяльності ієрарха, межею яких є 1627 р. У праці (Б. Побігущого. — *І. М.*) проаналізовано окремі твори архієпископа, зокрема його «Тренос»»⁵⁰¹.

Після отримання богословської освіти він одружився 12 серпня 1934 р. в Коломиї з Надією Попович (нар. 28 листопада 1910 р. у Косові)⁵⁰². Упродовж другої половини 1930-х душпастирював на Львівщині, а 17 березня 1941 р. його арештували советські органи і засудили на 3 роки за невиконання «норми» (несплата податків) (його звіль-

⁴⁹⁵ Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. С. 42.

⁴⁹⁶ Світильник істини. Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові. 1928 — 1929 — 1944. Частина перша. Матеріяли зібрав і упорядкував д-р Павло Сениця. Торонто — Чикаго, 1973. С. 334-336, 475; Там само. Частина друга. 1928/29 — 1944. Торонто — Чикаго, 1976. С. 389-390; [Знімки, не використані у тексті] // Коломия й Коломийщина. Збірник споминів і статей про недавнє минуле. С. 904 (фото); // Діло. 1936. 24 трав., ч. 114, с. 7; Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. Том другий. С. 100.

⁴⁹⁷ ЦДІАЛ. Ф. 201. Оп. 1в. Спр. 726. Арк. 6.

⁴⁹⁸ Побігущий Б. Мелетій Смотрицький, як полеміст // Збірник, присвячений світлій пам'яті Мелетія Смотрицького з нагоди трьохсотих роковин його смерті / Архів семинара історії Церкви при Греко-католицькій Богословській Академії у Львові. Т. 1. Вип. 1. Львів, 1934. С. 39-48. Пор.: Патрило І. Джерела і бібліографія історії Української Церкви. Рим, 1975. С. 298 (№ 946).

⁴⁹⁹ Тиміш Л. Біографії ієрархів Української Церкви у дослідженнях учених міжвоєнного Львова // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2003. Вип. 3. С. 392.

⁵⁰⁰ Світильник істини. Частина друга. С. 390.

⁵⁰¹ Тиміш Л. Микола Чубатий — історик Церкви (до питання про розвиток історико-церковних досліджень у міжвоєнному Львові) // Проблеми гуманітарних наук. Дрогобич, 2005. № 16. С. 70.

⁵⁰² МІК. Інв. № Др-1372. С. 107; ЦДІАЛ. Ф. 201. Оп. 1в. Спр. 726. Арк. 1, 4.

нили на прохання тогочасного голови Народних Зборів Західної України і депутата Верховної Ради УРСР Кирила Студинського)⁵⁰³, 1942 р. його перевели на парафію у Більшівці біля Галича⁵⁰⁴.

Саме там у березні 1944 р. нацисти разом з місцевими поляками вчинили каральну акцію — знищення місцевого українського населення. Умовляння о. Богдана Побігушого не допомогли, німці розстріляли з танка священничу резиденцію, внаслідок чого його малолітній син Юрко (6-7 років) загинув, дружина — збожеволіла від горя, а він дивом врятувався, переживши власний розстріл⁵⁰⁵. Іншою була Євгенова версія: «Мого брата Богдана, що був священником, розстріляли гітлерівці, як заложника, разом з іншими заложниками, за те, що біля села згинули два німецькі вояки, наткнувшись на якусь засідку»⁵⁰⁶. Після цього Богдан переїхав до Коломиї, а останнє його призначення — завідатель у Космачі Пістинського деканату Станиславівської єпархії, датоване 26 жовтнем 1944 р.⁵⁰⁷

Зауважмо, що нещастя переслідували родину Побігушів: 10 вересня 1924 р. на 25-му році життя помер від серцевого нападу Євгеновий брат Леон⁵⁰⁸, випускник Коломийської гімназії. Однак були й світлі моменти: 1921 р. вийшла заміж Євгенова сестра Марія за Василя Білика, а 1922 р. Софія — за Миколу Стрільчика. Відповідно 1922 р. народилися Євгенові племінниці — Надія (16 лютого у Білих Ославах) і Любов-Наталія (8 жовтня у Кам'янці Подільському). Цікаво, що у цей час Євгенова сестра Софія, яка перед тим працювала у повітовому комісаріаті ЗО УНР у Копичинцях, була у 1919–1920 рр. студенткою фізико-математичного факультету (природничий відділ) Кам'янець-Подільського державного українського університету⁵⁰⁹ та службовицею Міністерства фінансів УНР. Звертаючись до чиновника цього міністерства, вона зазначала, що працюватиме «з користю для добра Держави»⁵¹⁰. Її чоловік, уродженець Кривенького на Тернопільщині, 1926 р. був студентом Київського художнього інституту (факультет архітектури)⁵¹¹.

Між тим, навчаючись у Станиславові, Є. Побігуший не розривав зв'язків із Воскресінцями. Зокрема під час канікул, коли разом з ровесниками висипав могилу борцям за волю України, виступав у читальні «Просвіти» з лекціями, їздив до сусідніх сіл з виставами драматичного гуртка, «словом, будували Україну в душі і в серці несвідомого народу»⁵¹². Зокрема упродовж червня 1924 — липня 1925 рр. він прочитав дві лекції у воскресінецькій читальні товариства «Просвіта» («Про астрономію», «Про кооперацію») (на яких були присутні приблизно 60 осіб), а також був керівником 12-особового аматорського гуртка (на виставах якого — «Наталка Полтавка», «Верховинці», «На першій гулі», «Хмари», «Мартин Боруля» та ін. — завжди було близько 40 осіб), який дав ще концерти на честь Т. Шевченка та І. Франка⁵¹³.

Влітку 1925 р. Євген, сподіваючись, що «зможу переняти школу (у Воскресінцях. — І. М.) від батька»⁵¹⁴, вирішив «доповнити» свої студії (досі були незакінчені філософські й

⁵⁰³ Бублик Т. Доля єпархіального духовенства Львівської архиєпархії в час першої радянської окупації (1939-1941) // Історія релігій в Україні. Наук. щорічник. Кн. 1. Львів, 2012. С. 674.

⁵⁰⁴ ЦДІАЛ. Ф. 201. Оп. 1в. Спр. 726. Арк. 39, 39зв, 40; Там само. Ф. 358. Оп. 3. Спр. 264. Арк. 1-4.

⁵⁰⁵ [Василь Завірач] Кровавий березень в Більшівцях. [б. м. і р. в.]. С. 6-7; Зарецька К. Скривавлена весна 44-го // Більшівцівська ратуша. 2018. 9 бер., с. 1, 4-5.

⁵⁰⁶ Побігуший-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. Том другий. С. 148.

⁵⁰⁷ ДАІФО. Ф. 504. Оп. 1. Спр. 195а. Арк. 97.

⁵⁰⁸ ДАІФО. Ф. 631. Оп. 14. Спр. 184. Арк. 21зв.

⁵⁰⁹ Державний архів Хмельницької області. Ф. 582. Оп. 2. Спр. 892. Арк. 1.

⁵¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1509. Оп. 3-ос. Спр. 69. Арк. 2.

⁵¹¹ Державний архів міста Києва. Р-622. Оп. 1. Спр. 785. Арк. 1-22.

⁵¹² Побігуший-Рен Є. [В моїй пам'яті село оживає]. С. 624.

⁵¹³ ЦДІАЛ. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1714. Арк. 20, 21.

⁵¹⁴ Побігуший-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. С. 42.

теологічні), додавши педагогічні, з надією, що зможе, як і сестри, стати вчителем. Для цього він мусив скласти іспит зрілості у польській вчительській семінарії. 17 червня 1925 р. він, як екстерніст, склав іспити у «III-й державній жіночій вчительській семінарії у Львові з чоловічими відділами». Цікаво, що польськомовне свідоцтво вказувало, що він успішно закінчив Коломийські гімназію, а тому його екзаменували виключно з польської мови, гігієни, малювання, фізичних вправ, трудового навчання і педагогіки. На підставі цього Євгена визнали придатним до виконання обов'язків «тимчасового вчителя» в публічних школах з польською і «руською» (українською) мовами. До речі, членом екзаменаційної комісії був зокрема й відомий український історик Микола Чубатий⁵¹⁵. Однак місця для українця у тогочасній польській системі освіти на Східній Галичині, не було: «це були лише мрії. Таким як я, не було місця в шкільництві»⁵¹⁶.

Приблизно наприкінці літа того ж року Євген, разом з двома ровесниками, отримав виклик до призовної комісії в Коломиї, щоби у подальшому служити у польському війську. Як студент (бо ж фактично закінченої вищої освіти на той час він ще не мав), він міг претендувати на місце в польській старшинській школі піхоти. Сьогодні ніхто не скаже через які душевні страждання мусив перейти Євген і сотні його ровесників-українців в умовах польської займанщини, аби переконати себе бути лояльним супроти держави, з якою воював і «вчитися військового діла в окупанта»⁵¹⁷. Цьому рішенню передували тривалі розмови й дискусії, адже, як згадував Євген, «ми, кол[ишні] вояки, широко дискутуємо, що нам робити. Неохота йти служити ворогові. Але знаємо також, що брак кваліфікованих військових старшин був однією з причин програних Визвольних Змагань. А як вишколювати старшин, коли немає рідного війська?»⁵¹⁸.

Ще одна обставина непокоїла Євгена — ймовірна перевірка його лояльності до польської держави. Він вирішив не зізнаватися у тому, що брав участь у польсько-українській війні 1918–1919 рр., а життепис, оскільки з дитинства мав поганий почерк, за нього написав батько. Чи перевіряла місцева поліція Євгеновий почерк, не відомо. За якийсь час його викликали на медкомісію у Варшаву. Тут лікар констатував, що призовник Побігущий має ослабкі очі для вояцького діла. Правда, коли ж Євген заявив, що немає грошей на зворотній білет додому, махнув рукою і вказав у документах, що той — «здібний до військової служби»⁵¹⁹. Цікаво, що він під час співбесіди у Варшаві не приховав, що служив в українській армії, на що секретар заявив, що це «не була ніяка армія, а банда», а тому Євгенової заяви до уваги не взяв⁵²⁰. Так він став курсантом підстаршинської школи піхоти у 1925–1928 роках (спочатку у Варшаві, а потім у Коморово біля Острови Мазовецької)⁵²¹, надовго покинувши рідні землі. Але це вже інша доба у житті Є. Побігущего, яка розтягнулася на ціле неспокойне міжвоєнне та початок Другої світової війни.

⁵¹⁵ ЦДАГОУ. Ф. 473. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 24, 24зв.

⁵¹⁶ Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. С. 42.

⁵¹⁷ Там само.

⁵¹⁸ Там само.

⁵¹⁹ Там само. С. 43.

⁵²⁰ Там само. С. 43-44.

⁵²¹ Там само. С. 44-48.

Дмитро Долецький, Інна Горпинченко
Київський столичний університет
імені Бориса Грінченка

РОЛЬ ЛІДЕРІВ АФРОАМЕРИКАНСЬКОГО РУХУ ЗА ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАВА У США (1950–1960-ті рр.)

Вступ. Проблема боротьби афроамериканців за громадянські права у США в середині ХХ століття належить до ключових сюжетів новітньої історії Сполучених Штатів і водночас до універсальних феноменів світового визвольного руху. 1950–1960-ті рр. стали періодом глибоких соціальних і моральних трансформацій, коли на тлі холодної війни, колоніальних розпадів і зростання впливу масових медіа афроамериканська спільнота перетворилася на суб'єкта політичної історії. Саме тоді з'явилися особистості, які згодом набули символічного значення не лише в американському, а й у глобальному контексті: Мартін Лютер Кінг, Малкольм Ікс, Роза Паркс, Елла Бейкер, Стоклі Кармайкл.

Усередині руху за громадянські права сформувався широкий спектр ідеологічних, релігійних і тактичних підходів — від християнського пацифізму до чорного націоналізму, від ненасильницьких протестів до ідеї збройного самозахисту. Рух об'єднав церковних діячів, інтелектуалів, студентів і робітників, жінок і чоловіків, а його розвиток продемонстрував, наскільки глибоко питання расової рівності вкорінене у структурі американського суспільства.

Актуальність дослідження зумовлена не лише історичним значенням подій 1950–1960-х років, але й сучасними дискусіями довкола спадщини лідерів руху. Події останніх десятиліть — від кампанії *Black Lives Matter* до перегляду ролі жінок у русі — засвідчують потребу нового осмислення поняття «лідерства» в контексті боротьби за громадянські права.

Метою статті є комплексне дослідження ролі провідних лідерів афроамериканського руху за громадянські права у США в 1950–1960-х рр., виявлення особливостей їхніх ідей, стратегій і взаємодії, а також аналіз еволюції руху від локальних протестів до загальнонаціонального явища.

Об'єктом дослідження є постаті лідерів афроамериканського руху за громадянські права у США в середині ХХ століття.

Предметом — діяльність ключових лідерів афроамериканського руху та їхній вплив на формування соціально-політичної свідомості афроамериканців.

У дослідженні використано принципи історизму, порівняльного аналізу, біографічного методу, елементів соціальної історії та гендерного підходу. Джерельна база охоплює офіційні документи, автобіографії, промови, мемуари, наукові монографії американських і українських істориків.

Наукова новизна полягає у спробі синтетичного розгляду лідерства в межах афроамериканського руху не лише як персоніфікованого феномена, а як системи взаємодії між ідеями, стратегіями і колективними діями. Особливу увагу приділено жіночому та молодіжному лідерству, що тривалий час залишалося поза межами традиційної історіографії.

Історичні передумови афроамериканського руху за громадянські права

Витоки руху за громадянські права сягають періоду Реконструкції після Громадянської війни (1865–1877), коли було ухвалено XIII, XIV і XV поправки до Конституції США, що формально ліквідували рабство й гарантували рівні права громадянам незалежно від раси. Однак після компромісу 1877 року та відновлення влади білих демократів у південних штатах почалася епоха *Джима Кроу* — системи расової сегрегації, юридично закріпленої рішенням Верховного суду у справі Плессі проти Фергюсона (*Plessy v. Ferguson*, 1896)⁵²².

Упродовж перших десятиліть XX століття афроамериканські громади створювали власні організації — Національна асоціація сприяння прогресу кольорового населення (NAACP, 1909), Національна міська ліга (*National Urban League*, 1910), релігійні рухи, а також культурні ініціативи доби Гарлемського ренесансу. Саме в цей час почали формуватися дві парадигми майбутньої боротьби: інтеграційна (виражена в позиції В. Е. Б. Дюбуа) та націоналістична (репрезентована Маркусом Гарві).

Після Другої світової війни міжнародна ситуація сприяла посиленню тиску на американську владу з боку як внутрішніх активістів, так і зовнішніх спостерігачів. Колоніальний розпад в Африці та Азії, риторика демократії у протистоянні з СРСР та участь афроамериканських солдатів у Корейській та В'єтнамській війнах зробили расову дискримінацію очевидним протиріччям американського ідеалу свободи⁵²³. Як підкреслює Віталій Гавришук, саме у 1950-х роках виник «новий тип масового руху, що поєднував моральний імпульс релігійного пробудження з політичною організацією місцевих громад»⁵²⁴.

Поворотним моментом стала справа Брауна проти Ради з питань освіти (*Brown v. Board of Education*, 1954), у якій Верховний суд визнав сегрегацію в освіті неконституційною⁵²⁵. Це рішення не лише скасувало доктрину «розділені, але рівні» (*separate but equal*), а й стало моральним сигналом для активістів. Через рік Роза Паркс відмовилася поступитися місцем у автобусі в Монтгомері (1955), що започаткувало бойкот автобусної системи під керівництвом молодого пастора Мартіна Лютера Кінга. Ця подія символічно відкрила нову епоху — масового, ненасильницького, але глибоко політичного протесту.

На рубежі 1950–1960-х років боротьба за громадянські права стала національним рухом. До неї долучилися студентські організації (SNCC — *Студентський координаційний комітет ненасильницьких дій*), міжконфесійні об'єднання (SCLC — *Південна християнська лідерська конференція*), а також нові форми протесту: сидячі страйки, «свободиїзди», марші. Як зазначає Володимир Скоблик, саме на цьому етапі «запит на лідерство набув колективного характеру — рух потребував координаторів, радше ніж харизматичних героїв»⁵²⁶.

⁵²² *Plessy v. Ferguson*, 163 U.S. 537 (1896).

⁵²³ Marable, Manning. *Race, Reform, and Rebellion: The Second Reconstruction and Beyond in Black America, 1945–2006*. University Press of Mississippi, 2007, p. 24.

⁵²⁴ Гавришук, В. «Боротьба афроамериканців за громадянські права у США в другій половині 50–60-х рр. XX ст.» // *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя*, 2016, с. 72.

⁵²⁵ *Brown v. Board of Education of Topeka*, 347 U.S. 483 (1954).

⁵²⁶ Скоблик, В. «Мобілізаційна природа афроамериканського руху за громадянські права» // *Наукові праці іст. факультету ЗНУ*, 2019, с. 118.

Водночас соціальні зрушення супроводжувалися загостренням суперечностей усередині самого руху: прихильники ненасильства стикалися з критиками, які вбачали в цьому обмеження, а ліберальний консенсус — із зростанням радикальних тенденцій. Ця дихотомія — «Кінг проти Малкольма» — надовго визначила політичну уяву про чорне лідерство у США.

Історіографічний огляд проблеми лідерства в афроамериканському русі за громадянські права

Проблематика лідерства в афроамериканському русі за громадянські права привертає значну увагу як американських, так і українських дослідників. Упродовж другої половини ХХ — початку ХХІ століття сформувалося кілька взаємодоповнювальних історіографічних підходів, які по-різному трактують роль окремих діячів, ідейні суперечності всередині руху та його організаційні форми. У сучасній історичній науці виділяють чотири головні напрями: (1) класичний біографічний; (2) соціально-структурний; (3) ревізійністсько-феміністичний; (4) інтерпретації традиції Чорної сили (Black Power).

Біографічна історіографія. Першим етапом осмислення руху стала хвиля праць, зосереджених на постатях його найвідоміших лідерів — Мартіна Лютера Кінга, Малкольма Ікса, Розі Паркс. У цих дослідженнях лідер постає як центральна рушійна сила історичних змін. Д. Герроу, Тейлор Бранч, Девід Луїс та інші відтворили життєві траєкторії Кінга, інтерпретували його як моральний стрижень американського реформізму⁵²⁷.

Подібний підхід застосовано і до Малкольма Ікса: від автобіографії А. Гейлі до фундаментальної реконструкції Меннінга Марабла, який надав його діяльності транснаціонального змісту⁵²⁸.

Класична історіографія обертається навколо ідеї харизматичного лідера, а історія руху подається як послідовність моральних викликів і відповідей, де «ера Кінга» виступає домінуючим концептом.

Соціально-структурний підхід: від індивідуального до колективного лідерства. У 1980–1990-х рр. у працях Чарльза Пейна, Олдена Морріса, Сідні Тарроу виникає альтернативна оптика, у якій рух перестає сприйматися як продукт діяльності харизматичних особистостей⁵²⁹. Він постає як форма колективної мобілізації громад, що ґрунтується на організаторській роботі, горизонтальних структурах і мережевих формах активізму.

У цьому підході лідер трактується не як окрема «вождь-надія», а як функція громади, яка виникає з потреби в координації. Особливе місце займає Елла Бейкер — ключова теоретикня демократичної участі, чия критика «месійського» лідерства стала поворотною у перегляді природи руху⁵³⁰.

Ревізійністська та феміністична історіографія. З 1990-х рр. з'являється хвиля праць, що переосмислює роль жінок у русі. Барбара Ренсбі, Дебора Грейтон, Белл Гукс звертають увагу на структурну «невидимість» жіночого лідерства, яке тривалий час було систематично недооціненим⁵³¹.

Елла Бейкер у цих дослідженнях постає як теоретикня участі та символ колективного лідерства; Роза Паркс — не як «жінка, що випадково не поступилася місцем», а як

⁵²⁷ Garrow, David. *Bearing the Cross: Martin Luther King, Jr., and the Southern Christian Leadership Conference*.

⁵²⁸ Marable, Manning. *Malcolm X: A Life of Reinvention*.

⁵²⁹ Payne, Charles. *I've Got the Light of Freedom*; Morris, Aldon. *The Origins of the Civil Rights Movement*.

⁵³⁰ Ransby, Barbara. *Ella Baker and the Black Freedom Movement: A Radical Democratic Vision*.

⁵³¹ hooks, bell. *Ain't I a Woman?*

професійна правозахисниця, яка десятиліттями розслідувала випадки расового та сексуального насильства⁵³².

Феміністична історіографія також наголошує на міжсекційності — взаємодії расових, гендерних, класових та релігійних чинників.

Інтерпретації традиції Black Power і радикалізму

У дослідженнях Стоклі Кармайка, Г'юї Н'ютона, Фреда Гемптона та інших діячів фокус зміщується на самооборону, політичну автономію та антиімперіалістичну риторику. Меннінг Марабл, Джошуа Блум та Волтер Айзекс доводять, що Black Power був не відхиленням, а закономірною фазою еволюції руху⁵³³.

У межах цього підходу Малкольм Ікс і Кармайл — не опоненти інтеграціонізму, а творці альтернативної політичної логіки, що відповідала досвіду покоління, розчарованого повільністю реформ і насильством держави.

Українська історіографія проблеми. Українські дослідники (В. Скоблик, В. Гавришук, С. Решетов та ін.) інтегрують американські методології, але зберігають фокус на політичній ідентичності, релігійній риториці та соціокультурних аспектах протесту⁵³⁴.

Окремо аналізуються:

- ненасильницька риторика Кінга як політична технологія;
- радикальна традиція Малкольма Ікса в контексті антиколоніалізму;
- роль жінок і молоді як ключових організаційних структур руху.

Українська історіографія дедалі більше тяжіє до структурного аналізу, відходячи від суто біографічної традиції.

Історіографія демонструє рух від персоніфікованого розуміння лідерства (Кінг / Малкольм Ікс) до уявлення про рух як складну систему, у якій співіснували різні типи лідерства — харизматичне, жіноче, молодіжне, мережеве. Саме ця багатовимірність визначила динаміку громадянських протестів у США середини ХХ століття.

Лідерство Мартіна Лютера Кінга: ненасильницька парадигма боротьби

Феномен Мартіна Лютера Кінга є центральним у дослідженні афроамериканського руху за громадянські права. Його діяльність уособлює перехід від локальних протестів до системної кампанії морального і політичного тиску на федеральну владу. Народжений у 1929 році в Атланті, син баптистського пастора, Кінг поєднав богословську освіту з філософським баченням християнського гуманізму, який він трансформував у практику соціальної дії. Вплив на його формування мали твори Махатми Ганді, Райнгольда Нібура та Генрі Девіда Торо⁵³⁵.

Своє перше лідерське випробування Кінг отримав у 1955 році під час бойкоту автобусів у Монтгомері, спричиненого арештом Розі Паркс. Ця кампанія тривала 381 день і завершилася рішенням Верховного суду про скасування сегрегації в транспорті⁵³⁶. Бойкот показав ефективність ненасильницького опору як стратегії колективної дії й заклав основи подальшого розвитку руху. Кінг очолив новостворену Південну християнську конференцію лідерів (SCLC), що координувала протестні акції на Півдні.

⁵³² McGuire, Danielle. *At the Dark End of the Street*.

⁵³³ Bloom, Joshua; Martin, Waldo. *Black against Empire*.

⁵³⁴ Гавришук, В. М. «Боротьба афроамериканців за громадянські права у США в другій половині 50–60-х рр. ХХ ст.» // *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя*. 2016. С. 71–80; Скоблик, В. «Мобілізаційна природа афроамериканського руху за громадянські права США» // *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. 2019. С. 116–123; Решетов, С. «Політична і релігійна риторика у виступах М. Л. Кінга» // *Вісник Київського університету ім. Б. Грінченка*. 2018. С. 39–45.

⁵³⁵ King, Martin Luther Jr. *Stride Toward Freedom: The Montgomery Story*. New York: Harper & Row, 1958, p. 87.

⁵³⁶ *Browder v. Gayle*, 352 U.S. 903 (1956).

Його філософія ненасильства ґрунтувалася на переконанні, що «моральна сила любові» здатна перетворити суспільство зсередини. У книзі «Крок до свободи: історія Монтьомері» (в оригіналі *Stride Toward Freedom: The Montgomery Story*) Кінг підкреслював:

«Ненасильство — це не пасивність, а активна духовна сила, яка шукає примирення, а не перемоги»⁵³⁷.

Водночас, як відзначає Тейлор Бранч, Кінг усвідомлював необхідність поєднання морального тиску з політичними вимогами. Його виступи у Бірмінгемі (1963) та Вашингтоні (марш *I Have a Dream*) стали апогеєм мирного етапу руху, а ухвалення закону про громадянські права (*Civil Rights Act*, 1964) та закону про виборчі права (*Voting Rights Act*, 1965) закріпили перші юридичні перемоги⁵³⁸.

Кінг розглядав соціальну справедливість не лише крізь расову, а й економічну призму. Після 1965 року він виступав проти війни у В'єтнамі, розпочав «Кампанію бідних людей», вимагаючи глибших реформ⁵³⁹. Саме ця еволюція — від боротьби з расизмом до боротьби з бідністю — викликала неоднозначну реакцію серед його послідовників і політичних союзників.

Як наголошує український дослідник Сергій Решетов, феномен Кінга полягав у «здатності перетворити моральний авторитет у політичний капітал, не зрадивши релігійну сутність свого послання»⁵⁴⁰. Його смерть у Мемфісі 4 квітня 1968 року стала не лише трагедією, а й переломним моментом — символічним завершенням епохи ідеалістичного ненасильства.

Радикалізація руху: Малкольм Ікс і концепція «чорного націоналізму»

Якщо Кінг уособлював морально-релігійний центр руху, то Малкольм Ікс репрезентував його радикальне крило. Його ідеї та постать стали символом гордості, самоповаги й боротьби за гідність чорної людини без огляду на компроміси. Народжений 1925 року в Небрасці, син баптистського пастора, Малкольм у молодості пережив злочинне середовище, в'язницю та духовне відродження у лавах *Nation of Islam*⁵⁴¹.

Його риторика ґрунтувалася на принципі самозахисту, самовизначення і «чорного націоналізму». На відміну від Кінга, він заперечував інтеграціоністську модель і закликав до побудови окремої чорної ідентичності, вільної від залежності від білого суспільства. У промові «Послання до низових громад» (*Message to the Grassroots*), 1963 він говорив: «Ми не хочемо інтеграції у систему, яка нас гнобить; ми хочемо свободи від неї»⁵⁴².

У своїй автобіографії, створеній у співавторстві з Алексом Гейлі, Малкольм Ікс розповів про еволюцію від радикального ізоляціонізму до усвідомлення універсальних принципів прав людини після паломництва до Мекки (1964)⁵⁴³. Ця трансформація відображала рух від догматичного націоналізму до інтернаціонального гуманізму.

Меннінг Марабл у своїй фундаментальній біографії підкреслює, що «після відходу з «Нації ісламу» Малкольм став більш небезпечним для американського істеблішменту, бо пропонував реальну альтернативу політичній інтеграції — транснаціональну солідарність пригноблених»⁵⁴⁴.

Риторика Малкольма Ікса мала колосальний вплив на формування свідомості молодшого покоління активістів, зокрема членів SNCC і майбутніх «Чорних пантер». Саме його

⁵³⁷ Кінг, Мартін Лютер. *Шлях до свободи*. Київ: Основи, 2005, с. 124.

⁵³⁸ Branch, Taylor. *Parting the Waters: America in the King Years, 1954–1963*. Simon & Schuster, 1988, p. 605.

⁵³⁹ Garrow, David J. *Bearing the Cross: Martin Luther King, Jr., and the Southern Christian Leadership Conference*. HarperCollins, 1986, p. 517.

⁵⁴⁰ Решетов, С. «Політична і релігійна риторика у виступах М. Л. Кінга» // *Вісник Київського університету ім. Б. Грінченка*, 2018, с. 41.

⁵⁴¹ Haley, Alex; Malcolm X. *The Autobiography of Malcolm X*. New York: Ballantine Books, 1965, p. 53.

⁵⁴² Ibid., p. 231.

⁵⁴³ Там само, с. 389.

⁵⁴⁴ Marable, Manning. *Malcolm X: A Life of Reinvention*. Viking Press, 2011, p. 412.

ідеї про самозахист, гордість і контроль над громадами стали ідейним фундаментом руху *Black Power*. Як писав один із його послідовників, Стоклі Кармайкл, «Малкольм навчив нас не просити дозволу бути людьми»⁵⁴⁵.

Український дослідник Володимир Скоблик вважає, що саме завдяки Малкольму Іксу «рух набув подвійного виміру — морального і революційного; він став не лише боротьбою за рівність, а й за гідність і суб'єктність чорного населення»⁵⁴⁶. Його вбивство 21 лютого 1965 року у Гарлемі стало сигналом до переходу руху в нову фазу — етап політичної радикалізації.

Жіноче лідерство: Елла Бейкер і Роза Паркс як рушійки суспільних змін

Попри домінування чоловічих постатей у публічному дискурсі руху за громадянські права, саме жінки відіграли критично важливу роль у його становленні, мобілізації та організаційній стабільності. Серед них особливе місце займають Елла Джозефін Бейкер і Роза Паркс — жінки, чий підхід до боротьби виявили глибину демократичної культури та підважили традиційну модель «харизматичного лідера».

Елла Бейкер: демократія знизу. Елла Бейкер (1903–1986) була ключовою фігурою в перетворенні руху з морального заклику на стійку мережу активізму. Її діяльність розпочалася ще у 1930-х роках у *NAACP*, але особливого значення набрала після 1957 року, коли вона стала виконавчою секретаркою *SCLC* — організації, яку очолював Мартін Лютер Кінг⁵⁴⁷.

На відміну від лідерів типу Кінга, Бейкер наголошувала на важливості горизонтальної демократії та «лідерства громад». Її кредо — “*Strong people don't need strong leaders*” — виражало переконання, що соціальні зміни мають ґрунтуватися не на харизмі, а на колективній свідомості⁵⁴⁸.

Як підкреслює Барбара Ренсбі, Бейкер створила концепцію «радикальної демократії», у межах якої активізм не є діяльністю еліти, а процесом постійного навчання та самопідсилення спільноти⁵⁴⁹. Її участь у створенні Студентського ненасильницького координаційного комітету (*SNCC*) 1960 року забезпечила новий етап у розвитку руху, коли молодь отримала власний голос і структуру.

У цьому контексті Елла Бейкер стала містком між поколіннями активістів — від ветеранів 1930-х до студентів 1960-х. Її роль часто применшувалася через гендерні стереотипи, однак історіографія останніх десятиліть (особливо феміністична) відновила її значення. Як зазначає український історик Сергій Решетов, «Бейкер уособила перехід від лідерства як служіння натовпу до лідерства як взаємодії, що віддзеркалює демократичну сутність самої боротьби»⁵⁵⁰.

Роза Паркс: символ спротиву. Роза Паркс (1913–2005) увійшла в історію як «жінка, що змінила Америку», коли 1 грудня 1955 року в Монтгомері відмовилася поступитися місцем білому пасажирові. Проте її вчинок був не спонтанним, а частиною багаторічної боротьби — вона вже тоді була активною членкинею Національної асоціації сприяння прогресу кольорового населення (*NAACP*) і займалася розслідуванням випадків сексуального насильства проти чорних жінок⁵⁵¹.

⁵⁴⁵ Carmichael, Stokely; Hamilton, Charles V. *Black Power: The Politics of Liberation*. Vintage, 1967, p. 29.

⁵⁴⁶ Скоблик, В. «Мобілізаційна природа афроамериканського руху...», с. 120.

⁵⁴⁷ Ransby, Barbara. *Ella Baker and the Black Freedom Movement: A Radical Democratic Vision*. — University of North Carolina Press, 2003, p. 57.

⁵⁴⁸ Ibid., p. 132.

⁵⁴⁹ Там само, с. 248.

⁵⁵⁰ Решетов, С. «Гендерний вимір у структурі громадянського руху США 1950–1960-х рр.» // *Історичні студії КБГУ*, 2020, с. 66.

⁵⁵¹ Parks, Rosa; Haskins, Jim. *Rosa Parks: My Story*. New York: Dial Books, 1992, p. 15.

Акт громадянської непокори Паркс став каталізатором першої масштабної кампанії ненасильницького протесту — Монтгомеріського бойкоту. Саме він вивів на авансцену Мартіна Лютера Кінга, проте історики (зокрема Тейлор Бранч і Барбара Ренсбі) підкреслюють, що без морального авторитету Паркс і підпільної організаційної роботи жінок місцевих церков цей рух не відбувся б⁵⁵².

У пізніші роки Паркс залишалася активною в русі, брала участь у марші в Селмі (1965), виступала на захист політичних в'язнів і підтримувала молодих радикалів. Вона говорила:

«Люди завжди кажуть, що я не вставала через втому. Але я втомилася не від сидіння, а від покори»⁵⁵³.

Як слушно зазначає Віталій Гавришук, «жіноче лідерство у русі за громадянські права було не менш дієвим, ніж чоловіче, хоча його форми були часто “невидимими” — організаційними, педагогічними, моральними»⁵⁵⁴. Паркс і Бейкер символізують цю невидиму, але фундаментальну вісь руху — повсякденне лідерство, що тримало разом громади у момент найвищої напруги.

Молодіжне крило руху: роль Стоклі Кармайкла і трансформація протесту

Студентський рух став вирішальною силою у другій половині 1960-х років, коли покоління молодих афроамериканців відчуло розчарування в повільності реформ і моральних компромісів. Його найяскравішим представником був Стоклі Кармайкл (1941–1998), пізніше відомий під ім'ям Кваме Туре.

Випускник Говардського університету, він приєднався до SNCC на початку 1960-х, беручи участь у «свободіздах» і кампаніях у Міссісіпі. Кармайкл швидко став одним із найвідоміших студентських лідерів, а його виступ 1966 року в Грінвуді, Міссісіпі, де він уперше вигукнув гасло “*Black Power!*”, ознаменував нову фазу руху⁵⁵⁵.

Ідея «чорної сили» (*Black Power*) передбачала не відмову від ненасильства, а розширення політичної програми — перехід від інтеграції до самовизначення. У співавторстві з Чарльзом Гамілтоном Кармайкл розвинув цю концепцію у книзі «Чорна сила: політика визволення» (*Black Power: The Politics of Liberation*, 1967), де наголошував на необхідності «самоуправління чорних громад, контролю над економікою і культурною репрезентацією»⁵⁵⁶.

Молодіжні організації на кшталт SNCC під його впливом радикалізувалися, висували гасла політичної автономії й солідарності з визвольними рухами Африки. Меннінг Марабл характеризує цей етап як «перехід від моральної риторики до політичної мови сили, коли покоління, виховане на Кінгу, почало мислити категоріями Малкольма»⁵⁵⁷.

Однак радикалізація спричинила внутрішню кризу руху. Частина активістів дистанціювалася від пацифістських структур, з'явилися нові організації — насамперед Партія Чорних Пантер (*Black Panther Party*, 1966), які поєднували соціальні програми з ідеєю самозахисту. Як відзначає Володимир Скоблик, «Кармайкл став першим, хто перевів рух із моральної площини в політичну, надавши йому ідеологічну глибину, але й водночас — точку розлому»⁵⁵⁸.

Попри суперечливе сприйняття, спадщина Кармайкла засвідчила важливість політичної емансипації молоді та зміни поколінь у русі. Його гасло “*Black Power*” стало

⁵⁵² Branch, Taylor. *Parting the Waters*, p. 139.

⁵⁵³ Parks, *My Story*, p. 47.

⁵⁵⁴ Гавришук, В. «Боротьба афроамериканців...», с. 77.

⁵⁵⁵ Carmichael, Stokely; Hamilton, Charles V. *Black Power: The Politics of Liberation*. Vintage, 1967, p. 23.

⁵⁵⁶ Ibid., p. 71.

⁵⁵⁷ Marable, Manning. *Race, Reform, and Rebellion*, p. 156.

⁵⁵⁸ Скоблик, В. «Мобілізаційна природа афроамериканського руху...», с. 121.

символом не лише протесту, а й самоповаги, економічної самостійності та культурної гордості — тих елементів, які пізніше визначили афроамериканську ідентичність у постіндустріальній Америці.

Висновки. Дослідження афроамериканського руху за громадянські права у США 1950–60-х років засвідчує, що його успіх визначався не тільки політичними та соціально-економічними чинниками, але й факторами ідеологічного порядку, які традиційно пов'язують з діяльністю його видатних рушіїв — представників національних еліт. Лідери руху не лише очолювали протести, а й формували ціннісні орієнтири американського суспільства, змінюючи уявлення про справедливість, рівність і свободу.

Мартін Лютер Кінг, зокрема, репрезентував ненасильницьку парадигму боротьби, яка поєднувала християнський гуманізм із політичним реалізмом. Його лідерство продемонструвало силу морального авторитету як інструмента соціальних змін. Малкольм Ікс, навпаки, уособив радикальну сторону руху — прагнення до самоповаги, самооборони і політичної автономії. Його вплив вийшов за межі американського контексту, заклавши підґрунтя для інтернаціональної солідарності пригноблених народів.

Жіноче лідерство, представлене Еллою Бейкер і Розою Паркс, розкрило демократичну сутність руху: здатність самоорганізовуватися «знизу», виходячи з реалій місцевих громад. Бейкер створила модель колективного активізму, яка стала основою для студентських ініціатив, тоді як Паркс перетворила акт громадянської непокорності на універсальний символ гідності.

Молодіжне крило, уособлене Стоклі Кармайклом, відобразило нову фазу — політизацію та радикалізацію боротьби. Його концепція *Black Power* виявила потребу не лише у рівних правах, а й у контролі над власною ідентичністю, культурою та економікою. Саме завдяки цій ідеологічній еволюції рух перестав бути лише оборонним і набув характеру активної політичної суб'єктності.

Загалом, лідерство у русі за громадянські права було не монолітним, а багатоголосим. Воно поєднувало моральну проповідь, політичну програму і культурну революцію. Українські дослідники (Гавришук, Скоблик, Решетов) слушно відзначають, що цей феномен не можна зводити лише до персоналій — це був процес формування громадянського суспільства нового типу, де кожен міг стати лідером.

Отже, афроамериканський рух 1950–60-х рр. — це не просто етап боротьби за рівноправ'я, а школа демократії, з якої США вийшли глибше осмисливши власну ідентичність. Його лідери, різні за переконаннями, вірою і методами, утворили спільну політичну мозаїку, на фоні якої було здійснено історичний поворот від локальних протестів до загальнонаціонального руху.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

Офіційні документи та законодавство:

1. *Brown v. Board of Education of Topeka*, 347 U.S. 483 (1954).
2. *Browder v. Gayle*, 352 U.S. 903 (1956).
3. *Plessy v. Ferguson*, 163 U.S. 537 (1896).
4. *The Civil Rights Act* (1964) // United States Statutes at Large, Vol. 78. Washington, 1964.
5. *The Voting Rights Act* (1965) // U.S. Department of Justice. Washington, 1965.

Мемуари, автобіографії, виступи:

6. Кінг, Мартін Лютер. *Шлях до свободи* [Stride Toward Freedom]. Київ: Основи, 2005.
7. Parks, Rosa; Haskins, Jim. *Rosa Parks: My Story*. New York: Dial Books, 1992.
8. Haley, Alex; Malcolm X. *The Autobiography of Malcolm X*. New York: Ballantine Books, 1965.

Монографії та наукові праці зарубіжних авторів:

9. Branch, Taylor. *Parting the Waters: America in the King Years, 1954–1963*. New York: Simon & Schuster, 1988.
10. Carmichael, Stokely; Hamilton, Charles V. *Black Power: The Politics of Liberation*. New York: Vintage, 1967.
11. Garrow, David J. *Bearing the Cross: Martin Luther King, Jr., and the Southern Christian Leadership Conference*. New York: HarperCollins, 1986.
12. Marable, Manning. *Race, Reform, and Rebellion: The Second Reconstruction and Beyond in Black America, 1945–2006*. Jackson: University Press of Mississippi, 2007.
13. Marable, Manning. *Malcolm X: A Life of Reinvention*. New York: Viking Press, 2011.
14. Payne, Charles M. *I've Got the Light of Freedom: The Organizing Tradition and the Mississippi Freedom Struggle*. Berkeley: University of California Press, 2007.
15. Ransby, Barbara. *Ella Baker and the Black Freedom Movement: A Radical Democratic Vision*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2003.

Українські наукові дослідження:

16. Гавришук, В. М. «Боротьба афроамериканців за громадянські права у США в другій половині 50–60-х рр. XX ст.» // *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя*. 2016. С. 71–80.
17. Скоблик, В. «Мобілізаційна природа афроамериканського руху за громадянські права у США» // *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. 2019. С. 116–123.
18. Решетов, С. «Політична і релігійна риторика у виступах М. Л. Кінга» // *Вісник Київського університету ім. Б. Грінченка*. 2018. С. 39–45.
19. Решетов, С. «Гендерний вимір у структурі громадянського руху США 1950–1960-х рр.» // *Історичні студії КБГУ*. 2020. С. 63–70.

Інтернет-джерела (з перевіркою 3 грудня 2025 р.):

20. U.S. Supreme Court Archive. <https://supreme.justia.com> (дата звернення: 21.10.2025).
21. U.S. Department of Justice. Voting Rights Laws History. <https://www.justice.gov/crt/history-federal-voting-rights-laws> (дата звернення: 21.10.2025).

Денис Мірошник, Геннадій Надтока
Київський столичний університет
імені Бориса Грінченка

АУГУСТО ПІНОЧЕТ: ГЕНЕРАЛ, ПОЛІТИК, ПРЕЗИДЕНТ

Військова диктатура Аугусто Піночета в Чилі (1973-1990) є прикладом того, як генерал може скинути уряд, який, на його думку, спричинив колапс у країні, а також за допомогою жорстких методів здолати загрозу комунізму та тероризму, провести неоліберальні економічні ринкові реформи, а потім повернути демократичний устрій та добровільно піти з посади голови держави.

Наразі дослідження постаті Аугусто Піночета у якості військового, політика та президента є надзвичайно актуальним. В першу чергу це стосується підвищеного інтересу до даного режиму з поміж інших латиноамериканських диктатур XX століття для істориків. Також серед істориків досі тривають суперечки стосовно соціальної природи чилійської військової диктатури. Яким був режим Піночета за ідеологічним забарвленням — фашистським, нацистським чи просто військовим? Необхідно також прослідкувати і за трансформацією політичних поглядів Піночета.

Актуальними залишаються питання і церковної політики та зовнішньополітичного курсу Чилі в період 1973-1990 рр. Адже Піночет позиціонував себе як рятівник Чилі від «безбожного комунізму», а також намагався заручитись підтримкою не лише католиків, але й протестантів, мормонів, Свідків Єгови і навіть юдеїв.

Метою статті є на основі комплексного аналізу джерел та літератури відтворити історичний портрет Аугусто Піночета як військового, політика і президента.

Наукова новизна представленої роботи полягає в критичному аналізі досвіду Чилі в сегменті трансформації від авторитарного режиму до ліберального устрою та розбудови громадянського суспільства.

Аналіз історіографії та джерел. Чилійський режим Аугусто Піночета викликає найбільший інтерес з поміж інших латиноамериканських диктатур XX ст. І це при тому, що в країнах Латинської Америки також були авторитарні режими, які перебували при владі набагато довший період і були набагато більш жорстокими до своїх громадян, ніж чилійські генерали. Це пов'язано з різким переходом від цивільного режиму до військового, розсекреченими документами Держдепартаменту та ЦРУ, які підтверджують втручання Сполучених Штатів у внутрішні справи Чилі, масовими репресіями, а також найвищим рівнем економічного розвитку в Латинській Америці, який став можливий завдяки реформам Піночета.

Левову частку історіографії займають дослідження транснаціональних зв'язків, підтримка Піночета з боку США, правих рухів у Латинській Америці, участі режиму Піночета

в операції Кондор, порівняння з іншими диктатурами, а також міжнародні правозахисні організації та їх роль в історії Південної Америки. В історіографії, що досліджує чилійську хунту, прослідковуються дві концепції — ліберальна та соціалістична. Ліберальні дослідники підкреслюють необхідність військового путчу 1973-го для порятунку країни від комунізму. В їхніх монографіях найчастіше робиться акцент на економічні реформи, які були проведені «Чикаго бойз» за сприяння чилійського уряду, злочини чилійської хунти або применшуються, або виправдовуються як необхідні заходи з метою забезпечення порядку і стабільності.

Яскравим прикладом представників ліберального напрямку є Ніколас Маркес, який констатує, що попередній президент Чилі Сальвадор Альєнде поступово рухав країну до лівого тоталітаризму, був антисемітом та масоном, і переворот Піночета врятував Чилі від комуністичної прірви⁵⁵⁹. Подібною точки зору дотримується і популярний американський дослідник комунізму Річард Пайпс, який взагалі заперечує втручання США до військового перевороту в Чилі, а повалення соціалістичного уряду характеризує як реакцію на порушення Конституції урядом Альєнде, внаслідок чого чилійський парламент і звернувся до військових з проханням відновити законність⁵⁶⁰.

В українській історіографії в основному акцентується увага на позитивних наслідках перевороту 1973-го для Чилі. Зокрема Олекса Підлущий написав статтю в газеті День, де зазначає, що Аугусто Піночет витяг Чилі з прірви і зробив для економічного розвитку цієї країни стільки, як ніхто до нього не робив⁵⁶¹. Христина Соболев також написала статтю про чилійську хунту в журналі «Листи до приятелів»⁵⁶². Вона зазначає, що Сальвадор Альєнде намагався встановити планову економіку, змусити селян працювати у колгоспах, та ідеологічно контролювати населення. Але військові 1973 року врятували Чилі від перетворення на радянського сателіта.

Не дивлячись на те, що в російській історіографії є багато пропагандистських штампів, існують приклади і тих істориків, які не є ідеологічно заангажованими, такі як Ігор Мусський⁵⁶³, Володимир Шевелєв⁵⁶⁴ та Л.А. Макєєва⁵⁶⁵. Вони розповідають про становлення Піночета як військового та політика, причини військового перевороту, приховані пружини діяльності Піночета, за допомогою яких він прийшов до влади та реалізовував свою політику, економічні реформи військової хунти, а також співпрацю чилійських силовиків з американськими та їх боротьбу з терористичними організаціями.

З метою більш детальної розробки історіографії, що стосується Чилі під правлінням Аугусто Піночета, досліджуються все нові аспекти його правління. Великий інтерес представляють дослідження, в яких аналізується релігійна політика військового режиму у Чилі. У статтях Деніса Джашарі⁵⁶⁶, Катаріні Девіс⁵⁶⁷, Девіда Кноултона⁵⁶⁸, Генрі Гурена⁵⁶⁹ та

⁵⁵⁹ Marquez N. La Dictadura Comunista de Salvador Allende. Individuo: Santiago, 2022. — 167 pp.

⁵⁶⁰ Пайпс Р. Коммунизм. — М., 2002. — С.163-167.

⁵⁶¹ Аугусто Піночет: кривавий диктатор чи рятівник нації? URL: <https://day.kyiv.ua/article/den-planety/avhusto-pinochet-kryvavyu-dyktator-chy-ryativnyk-natsiyi>

⁵⁶² Реформи ціною крові. URL: <https://lysty.net.ua/pinochet/>

⁵⁶³ Мусский И.А. 100 великих диктаторов. Вече: Москва, 2004. — 571 с.

⁵⁶⁴ Шевелєв В. Диктаторы и боги: Чаушеску, Пиночет, Мао Цзэдун, Пол Пот. — Ростов н/Д.: изд-во «Феникс», 1999. — С. 12-86.

⁵⁶⁵ Макєєва Л.А. Пиночет: опыт реформ в Чили (1973-1989 гг.) // Научные труды МПГУ. Серия: социально-исторические науки. С. 307-319.

⁵⁶⁶ Carrying the Cross: Popular Christian Communities and Religious Protest during Pinochet's Dictatorship, 1973-90. URL: https://www.researchgate.net/publication/380310555_Carrying_the_Cross_Popular_Christian_Communities_and_Religious_Protest_during_Pinochet's_Dictatorship_1973-90

⁵⁶⁷ Katharine Davis on the Role of the Catholic Church in Politics in Chile. URL: <https://berkeleycenter.georgetown.edu/posts/katharine-davis-on-the-role-of-the-catholic-church-in-politics-in-chile>

⁵⁶⁸ Mormonism and Guerrilla Violence in Chile. URL: https://www.academia.edu/3130559/Mormonism_and_Guerrilla_Violence_in_Chile

⁵⁶⁹ Gooren H. Encyclopedia of Latin American Religions. Springer: New York, 2019. — 1679 pp.

Густаво Гусмана⁵⁷⁰ досліджується становище католицької, протестантських, мормонської, єгівістської церков, а також юдейської общини в Чилі станом на 1973-1990. Якщо проаналізувати їхні статті, можна констатувати, що не дивлячись на репресивну політику режиму Піночета, він цілком лояльно ставився до цих релігійних організацій і навіть підтримував їх, хоча деякі представники цих віросповідань потрапили під маховик репресій за протести проти військової диктатури, найбільша кількість яких була серед католиків.

Другу групу складають історики, що дотримуються соціалістичної концепції. Вони класифікують режим Аугусто Піночета як фашистську диктатуру, яка виступила проти законно обраного демократичного уряду Сальвадора Альєнде та завадила соціальним реформам Народної Єдності, які мали б вирішити проблему економічної нерівності та відсталості Чилі. Класичним прикладом радянської історіографії є праця К.С.Тарасова «Таємна війна США проти Латинської Америки»⁵⁷¹. Тарасов вважає, що на противагу уряду Народної Єдності, який переміг на виборах 1970-го, ЦРУ прагнуло створити Національний фронт, у який увійшли би всі «реакційні та профашистські чилійські організації», які б могли знищити соціалістичний уряд. Самого Піночета автор називає фашистом, який встановив диктатуру та призвів Чилі до девальвації власної валюти та корупції.

Ліволіберальні історики, такі як Хуліо Гарсія⁵⁷², Вільям Блам⁵⁷³, Аріель Дорфман⁵⁷⁴, Дж. Патріс МакШеррі⁵⁷⁵ та Джон Дінгес⁵⁷⁶ основну увагу приділяють проблемі порушення прав людини, репресіям, зникненням людей та політичним убивствам, що проводилися в Чилі протягом 1973-1990 рр. Неоліберальна економічна модель, яка впроваджувалась у цей період, вважається причиною збільшення соціальної нерівності серед чилійців. Проаналізувавши та систематизувавши історіографію, що присвячена дослідженню військового режиму в Чилі в 1973-1990 рр., можна зробити висновки, що вона найкраще розроблена та систематизована в порівнянні з дослідженнями інших латиноамериканських режимів. Основну увагу дослідників займає військовий переворот 1973-го, операція Кондор, репресії проти опонентів, економічні реформи, а також відносини Чилі із США та сусідніми країнами. Незважаючи на полярні оцінки, всі історики сходяться на тому, що Аугусто Піночет виступив проти уряду Альєнде в останній місяць його каденції, поваливши його військовим шляхом, що його режим був репресивним, і він в 1990 році повернув демократію в Чилі. Щоправда, питання спільних американо-чилійських компаній поки що є недостатньо вивченими, а також політика Піночета стосовно релігійних установ потребує уточнення.

Важливе значення у статті надається *джерелам*. До офіційних насамперед відносяться чилійська Конституція 1925 р., що визначала політичний устрій Чилі протягом 1925-1973 рр.⁵⁷⁷, а також нова Конституція 1980 р.⁵⁷⁸, основний акт правління Чилі 1974 р.⁵⁷⁹,

⁵⁷⁰ Guzman G. Attitudes of the Chilean Right toward Jews: From Acceptable Undesirables to Respected Businessmen. Jewish Latin America: Leiden, 2022. — 300 pp.

⁵⁷¹ Тарасов К.С. Тайная война США против Латинской Америки. — М.: Междунар. отношения, 1987. — С. 59-95.

⁵⁷² Garcia J. Pinochet: Vivir matando. Aguilar: Santiago, 2000. — 147 pp.

⁵⁷³ Blum W. Killing Hope — US Military and CIA Interventions Since World War II. Zed Books Ltd: New York, 2003. — P. 207-215.

⁵⁷⁴ Dorfman A. Exorcising Terror: The Incredible Unending Trial of Augusto Pinochet. Seven Stories Press: New York, 2002. — 224 pp.

⁵⁷⁵ McSherry J. Predatory States: Operation "Condor" and covert war in Latin America. Rowman & Littlefield Publishers, Inc: Lanham, 2012. — 321 pp.

⁵⁷⁶ Dinges J. The Condor Years: How Pinochet and His Allies Brought Terrorism to Three Continents. The New Press: New York, 2004. — 313 pp.

⁵⁷⁷ Constitución Política de la República de Chile, promulgada el 18 de septiembre de 1925. URL:

https://www.bcn.cl/historiapolitica/constituciones/detalle_constitucion?handle=10221.1/17659

⁵⁷⁸ Constitución Política de la República de Chile de 1980. URL: https://www.archivonacional.gob.cl/sites/www.archivonacional.gob.cl/files/images/articles-100316_archivo_03.pdf

⁵⁷⁹ Declaracion de principios del gobierno de Chile. URL: https://www.archivochile.com/Dictadura_militar/doc_jm_gob_pino8/DMdocjm0005.pdf

закон про амністію 1978 р.⁵⁸⁰ Протягом 1970-1980-х рр. про режим Піночета активно писала газета *The New York Times*⁵⁸¹. Вона акцентувала увагу на порушенні прав людини в Чилі, включно із катуванням, масовим зникненням, позасудові страти. Видання також висвітлювало роль США у підтримці режиму Піночета, включаючи фінансову та політичну допомогу, надану до та після перевороту 1973 р.. Національний архів безпеки Сполучених Штатів опублікував розсекречені меморандуми ЦРУ від 24 липня 1976-го⁵⁸², 22 серпня 1978-го⁵⁸³ та 18 січня 1979-го рр.⁵⁸⁴. Вони містять цінну інформацію про цілі та учасників операції Кондор, методи роботи та структуру спецслужб, а також занепокоєння ЦРУ з приводу участі спецслужб в ліквідації політичних опонентів за кордоном, внаслідок чого в нього можуть погіршитись відносини зі спецслужбами країн-учасників операції, та навіть з іншими західними партнерами.

До другої групи відносяться приватні джерела. Насамперед потрібно охарактеризувати мемуари безпосередніх учасників та свідків тих подій. Мемуари «Бесіди з Альєнде: Соціалізм в Чилі»⁵⁸⁵ представляють собою діалог між чилійським президентом Сальвадором Альєнде та французьким революціонером-журналістом Режи Дебре в 1971 р., у якому йшлося про стратегію мирного переходу до соціалізму, невтручання збройних сил в політику, вплив зовнішньої політики на Чилі та політичну еволюцію самого президента. Спогади Натаніеля Девіса, американського посла в Чилі, є докладним і аналітичним поглядом на події в Чилі з 1971 по 1973 р.⁵⁸⁶. Девіс пропонує унікальне поєднання особистих спостережень та дипломатичного аналізу, висвітлюючи як внутрішні проблеми чилійського уряду, так і зовнішні чинники, що вплинули на його падіння.

Значну роль у нашому дослідженні відіграють автобіографічні спогади самого Аугусто Піночета⁵⁸⁷, його племінника Гонсало⁵⁸⁸ та онука Родріго⁵⁸⁹. Їхні мемуари пропонують поглянути на історію Чилі з точки зору прихильників військового режиму, зокрема намагаються легітимізувати військову диктатуру, захист репутації Піночета та переосмислення демократії, яка, на їх думку, не змогла врятувати Чилі від колапсу і хаосу. Свідчення колишнього офіцера ДІНА, Рікардо Лоуренса, надає інформацію про структуру і управління, об'єкти і підрозділи цієї служби, особисту участь та кар'єрний ріст, а також репресії проти Комуністичної партії Чилі⁵⁹⁰.

Говорячи про спогади учасників подій, не можна не сказати і про опонентів військової хунти. Збірник Аріеля Дорфмана включає спогади різних діячів, що відображають широкий спектр реакцій на переворот — від політичного аналізу до поетичних роздумів та особистих спогадів⁵⁹¹. Серхіо Бітар, колишній міністр гірничої промисловості в соціалістично-

⁵⁸⁰ Decreto ley № 2.191, de 1978. URL: http://www.archivochile.com/Dictadura_militar/doc_jm_gob_pino8/DMdocjm0001.pdf

⁵⁸¹ New York Times, September 13, 1974, Page 37.

⁵⁸² CIA memorandum, "Operation Condor — Regional Co-operation Among Latin American Intelligence Services Against Terrorism," Secret, July 24, 1976. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/document/18419-national-security-archive-doc-03-cia-memorandum>

⁵⁸³ Memo about operation Condor — 1978/08/22. URL: <https://www.cia.gov/readingroom/document/00452069>

⁵⁸⁴ U.S. Senate, Subcommittee on International Operations, Foreign Relations Committee, Report, "Staff Report on Activities of Certain Intelligence Agencies in the United States," Top Secret/Sensitive, January 18, 1979 [Section on DINA and Operation Condor].

⁵⁸⁵ Allende S. Conversations with Allende: Socialism in Chile. N.L.B.: London, 1971. — 193 pp.

⁵⁸⁶ Davis N. The last two years of Salvador Allende. Cornell University Press: Ithaca and London, 1985. — 480 pp.

⁵⁸⁷ Pinochet A. El día decisivo: 11 de septiembre de 1973. Editorial Andrés Bello: Santiago, 1979. — 279 pp.

⁵⁸⁸ Pinochet G. Presidente Pinochet, libertador de Chile por la verdad histórica del 11 de Septiembre de 1973. Independently published: Santiago, 2023. — 233 pp.

⁵⁸⁹ Pinochet R. Persecución Final a Pinochet. Editorial Maye: Santiago, 2023. — 233 pp.

⁵⁹⁰ Chilean Tribunal, Testimony of former DINA officer, Ricardo Lawrence, "Minuta de Analisis [of DINA]," March 5, 2007. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/document/32164-document-7-chilean-tribunal-testimony-former-dina-officer-ricardo-lawrence-minuta-de>

⁵⁹¹ Bitar S. Prisoner of Pinochet: My Year in a Chilean Concentration Camp. University of Wisconsin Press: Madison, 2017. — 181 pp.

му уряді, розповідає про свій арешт та умови перебування в концентраційному таборі на острові Доусон — одному з найбільш суворих місць Чилі. В збірнику дослідника Стіва Дж. Стерна є свідчення очевидців дуже різних категорій — від прихильників до ворогів режиму Аугусто Піночета⁵⁹². Вони показують, як чилійське суспільство намагалось обміркувати та зберегти колективну пам'ять про його режим. В приватному архіві Василя Мітрохіна, колишнього співробітника архівного відділу Першого головного управління КДБ СРСР міститься інформація про співробітництво КДБ із соціалістом Сальвадором Альєнде, операцію «Тукан» з метою підірвати репутацію військового уряду в Чилі на міжнародному рівні, в тому числі й поширення фальшивої інформації про те, що ЦРУ були ініціаторами і керівниками операції Кондор в газеті The New York Times⁵⁹³.

Формування світогляду Аугусто Піночета

Аугусто Піночет народився 25 вересня 1915 р. в портовому місті Вальпараїсо в родині чилійців французького походження і був найстаршим із шістьох дітей. За іронією долі, в цьому ж місті в родині адвоката народився 1908 р. Сальвадор Альєнде. Батько Аугусто працював портовим митником, а прадід перебрався до Чилі із Франції і залишив для нащадків чималі статки⁵⁹⁴. В дитинстві у Аугусто були настільки великі проблеми з ногою, що її планували ампутувати. Але він наполягав на тому, щоб ногу залишили. Завдяки тренувальним вправам він зміг покращити власне здоров'я, і нога одужала. До свого вступу до військової академії у 1933 р. Піночет опікувався своїми молодшими братами та сестрами, будучи дуже суворим до них. Його сестри згадують, що в дитинстві він заздрив людям, які приходили до них у гості, оскільки вони виглядали більш заможними та впевненими у собі. Одним з його улюблених занять були військові ігри з його колекцією іграшкових солдатиків, а також барабани та труби.

Оскільки батьки Аугусто Піночета були набожними католиками, вони відправили сина навчатись до престижної католицької школи Ліцей французьких отців у Вальпараїсо. Це був приватний ліцей з жорсткою дисципліною, упором на французьку мову, гуманітарні науки та католицьке виховання. Однокласники описували Піночета як дисциплінованого, серйозного та стриманого учня, та не надто старанним у навчанні. У нього були труднощі з точними науками, проте хороші оцінки з історії та географії.

Вже в дитячому віці Аугусто настільки полюбив читати, що його мати сварила його, бо він зачитувався до опівночі. Він багато читав про війни за незалежність Чилі а також видатних чилійських постатей, що спонукало його обрати кар'єру військового. У 1973 р. він зазначав, що найбільш впливовими книгами у його житті були Біблія, Дон Кіхот Ламанчеський. В дорослому віці Піночет вже мав свою приватну бібліотеку. Після його смерті стало відомо, що в його бібліотеці зібрано понад 55 тис. книг на суму 3 млн. доларів. В його колекції було багато рідкісних та антикварних книг, причому купувались вони на народні кошти. Усі ці книги були присвячені переважно темам політики, та історії Латинської Америки. Художня література, а тим паче поезія, диктатора на той час вже не цікавили.

На формування світогляду майбутнього диктатора вплинуло і бурхливе політичне життя в Чилі. Коли Піночет був підлітком, у 1920-ті рр. країною правив полковник Ібаньєс, що отримав прізвисько «Муссоліні Нового світу», а в 1952 р. вдруге прийшов до влади вже шляхом виборів. 1932 р. полковник Грове оголосив Чилі соціалістичною республікою, яка, втім, протрималась лише 12 днів. На початку 1930-х тут існували навіть Ради робітників, селян і солдатів. Наприкінці 1930-х — початку 1940-х рр. в Чилі вже діяв Народний фронт.

⁵⁹² Stern S. Battling for Hearts and minds: Memory Struggles in Pinochet's Chile, 1973–1988. Duke University Press: Los-Angeles, 2006. — 572 pp.

⁵⁹³ Mitrokhin V. The Mitrokhin archive: the KGB and the world. Allen Lane The Penguin Press: London, 1999. — 1048 pp.

⁵⁹⁴ Мусский И.А. 100 великих диктаторов. Вече: Москва, 2004. — С. 203.

Але найбільш впливовими були християнські демократи (ХДП), Національна партія (НП), комуністи і соціалісти, лідером яких був майбутній політичний конкурент Аугусто Піночета — Сальвадор Альєнде.

Він був антисемітом, захоплювався євгенікою, що прослідковується у захищеній ним дисертації, де стверджується, що алкоголізм, психічні захворювання та злочинність носять спадковий характер, і на посаді міністра охорони здоров'я він намагався просувати закон про примусову стерилізацію алкоголіків, злочинців та психічно хворих людей⁵⁹⁵. Згодом тричі невдало намагався балотуватись у президенти — у 1952-му, 1958-му та 1964-му рр. Окрім того, він був масоном і перебував у складі ложі Progreso №4, що входила до Великої ложі Чилі й притримувалась схожих принципів з масонською Об'єднаною великою ложею Англії. Ложа не була політичною установою, проте допускала своїх членів до участі в політиці на особистому рівні. Керуючись ідеєю допомоги суспільству, члени Progreso №4 прагнули підтримувати реформи, що були спрямовані на покращення життя суспільства, а також проголошували гасла мирного співіснування між класами.

Початок військової кар'єри

У віці 18 років він вступив до військового училища, провчився до 1937-го. Не дивлячись на те, що він не був здібним учнем, він вирізнявся дисципліною та наполегливістю. Варто додати, що чилійська армія формувалась на зразок німецької, оскільки в другій половині XIX — початку XX ст. до Чилі приїжджали інструктори спочатку з Пруссії, а потім і об'єднаної Німеччини, які принесли до збройних сил цієї країни залізну дисципліну та німецький однострій. В 1942 році Аугусто Піночет одружився з Лусією Іріарт, донькою міністра внутрішніх справ. І з цього моменту його кар'єра пішла вгору, оскільки завдяки дружині йому вдалося заручитись необхідними знайомствами серед політичної еліти, і незабаром його прийняли у військову академію чилійського генштабу. До 1949 року Аугусто служив у провінціальних гарнізонах. Тоді ж поступив до військової академії, з 1954 р. там же викладав військову географію та логіку. Під час навчання у військовій академії вже почав виявляти великий інтерес до аналітики, планування, геополітики та військової доктрини.

Його політичні погляди на цей час вже сформувалися у вигляді авторитарного націоналізму. В 1956 р. його відправили у складі чилійської військової місії в Сполучені Штати. Там він досліджував тактику боротьби з партизанами, а також геополітичний підхід Сполучених Штатів до Латинської Америки. Він досконало оволодів англійською мовою, що дало йому змогу домовлятись в майбутньому з американським урядом. Робота у військовій місії переконала Піночета в загрозі глобального комунізму. Окрім того, він зацікавився ідеями національної безпеки та внутрішнього контролю. Після повернення на батьківщину в 1959-му сорокарічний Аугусто приміряв на собі генеральські погони⁵⁹⁶.

Політична ситуація в Чилі 1960–1973 рр.

В другій половині 1960-х у Чилі правили християнські демократи, лідер яких Едуардо Фрей проводив доволі радикальну соціальну та економічну політику — конфіскація великих землеволодінь з виплатою компенсацій, а також часткова націоналізація гірничої промисловості. Ці заходи розділили чилійський народ на тих, хто вважав перетворення занадто радикальними, і критиків недостатньої рішучості уряду. Його популярність впала внаслідок інфляції в 1970 р.⁵⁹⁷ В цей же час Піночет перебував на різних командних посадах в армії, і навіть розганяв протести гірняків. Цікавий факт — він числився разом з Рене

⁵⁹⁵ Marquez N. La Dictadura Comunista de Salvador Allende. Individuo: Santiago, 2022. — P. 22.

⁵⁹⁶ Мусский И.А. 100 великих диктаторов. Вече: Москва, 2004. — С. 204.

⁵⁹⁷ Пайпс Р. Коммунизм. — М.: «Московская школа политических исследований», 2002. — С. 163.

Шнейдером і Карлосом Пратсом у списку тих офіцерів, яких змовники мали знешкодити в першу чергу. Але Піночет з Пратсом вціліли, загинув лише Шнейдер в 1970-му⁵⁹⁸.

Того ж року відбулися нові вибори, на яких перемогу здобув блок Народної єдності на чолі з Сальвадором Альєнде, який за два місяці до своєї перемоги 4 вересня уклав угоду із ХДП про те, що вони підтримають його кандидатуру з умовою, що він буде дотримуватись політичного плюралізму та поважати Конституцію. 4 листопада Альєнде вступив на пост президента Чилі. До складу уряду окрім соціалістів входили також і комуністи на чолі з Луїсом Корваланом, яким були надані ключові пости в економічних міністерствах. Вони зайнялись націоналізацією банківської системи, гірничої промисловості та інших підприємств. Ці рішення приймалися в обхід чилійського законодавства, на основі наказів. Окрім націоналізації промисловості почалась колективізація сільського господарства. Внаслідок нової земельної політики спалахнула нестача продуктів харчування⁵⁹⁹.

Не дивлячись на те, що новий чилійський президент заявляв про мирний соціалістичний шлях, серед чилійських лівих не було єдності. В країні орудувала ліворадикальна організація «Лівий Революційний рух» (Movimiento de Izquierda Revolucionaria, MIR), яка вимагала від президента більш радикальних заходів. Члени цієї організації активізувались після масової амністії 1970-го та скасування заборони на їх діяльність. Мірісти здійснювали замах на офіцерів та університетських викладачів, захоплювали дрібні та середні підприємства, що не підлягали експропріації, проводили самозахоплення земель⁶⁰⁰. Мірісти навіть намагались розкуркулити секту «Колонія Дігнідад», де жили етнічні німці, оскільки в неї було забагато, на їхню думку, землі. Але засновник секти Пауль Шефер наказав зібрати по 50 кулеметів, а також роздав кожному сектанту по пістолету. Тому комуністи не наважились зайти на їх територію. Альєнде знав про незаконні акції розкуркулення, але ніяких заходів не здійснював. Станом на літо 1972-го мірісти пройшли до уряду, що змусило ХДП перейти до стану опозиції⁶⁰¹. В останні роки каденції Альєнде уряд контролював радіо і більшу частину преси⁶⁰².

Починаючи з 1958 р. американці почали уважно слідкувати за подіями в Чилі, активно фінансуючи християнських демократів на противагу Альєнде та розгортали активну антикомуністичну пропаганду. Внаслідок націоналізації рудників американських компаній ІТТ, Анаконда та Коннекотт, а також відмови чилійського уряду виплатити їм компенсації уряд США почав у 1971 р. поступово урізати кредити для Сантьяго, а згодом проводив політику економічного удушення Чилі, обриваючи потік західних інвестицій у неї. Прийшовши до влади, Сальвадор Альєнде відновив дипломатичні зв'язки з Кубою, а також зблизився із Радянським Союзом та Німецькою Демократичною Республікою (НДР), спецслужби яких вкладали багато фінансів у виборчі кампанії для перемоги лівих. Оскільки чилійська компартія була найбільш чисельною та організованою у Південній Америці, Чилі представляла великий інтерес для ідеологічної експансії СРСР. Комуністичні країни надали позики Чилі більш ніж на півмільярда доларів, але її було недостатньо для порятунку підірваних чилійських фінансів⁶⁰³.

Вже в грудні 1971 р. в Сантьяго почалися перші антиурядові протести, восени 1972 р. пройшли два найбільші страйки приватних торговців та водіїв вантажівок, що призвели до паралічу транспортних шляхів та дефіциту продовольства. Проти MIR боролася неофашистська організація «Батьківщина та Свобода» (Patria y Libertad), організовувала на-

⁵⁹⁸ Шевелев В. Диктаторы и боги: Чаушеску, Пиночет, Мао Цзедун, Пол Пот. — Ростов н/Д.: изд-во «Феникс», 1999. — С. 37.

⁵⁹⁹ Пайпс Р. Коммунизм. — М.: «Московская школа политических исследований», 2002. — С. 164.

⁶⁰⁰ Marquez N. La Dictadura Comunista de Salvador Allende. Individuo: Santiago, 2022. — P. 46.

⁶⁰¹ Гордиенко А.Н. Войны второй половины XX века. — Мн.: Литература, 1998. — С. 480.

⁶⁰² Пайпс Р. Коммунизм. — М.: «Московская школа политических исследований», 2002. — С. 167.

⁶⁰³ Келер Д. Секреты Штази: история знаменитой разведки ГДР. Русич: Смоленск, 2000. — С. 434.

пад на залізниці, автокаравани, а також підриви нафтопроводів та електростанцій⁶⁰⁴. Сам Сальвадор Альєнде дедалі більше підпадав під вплив радикальних комуністів, і у відповідь на протести оголосив військовий стан в 21 провінції країни⁶⁰⁵.

Опозиційні партії відкрито критикували уряд, а головне, продовжували існувати конгрес і верховний суд. 6 серпня 1973 р. Сальвадор Альєнде востаннє звернувся до ХДП з пропозицією про новий союз, але оскільки останні вимагали припинити націоналізацію промисловості і створити коаліційний уряд, відмовив їм. У відповідь палата депутатів у 81 голос проти 45 винесла вердикт, що президент порушив Конституцію, присвоївши собі надзвичайні повноваження, обмеживши свободу слова та підпорядкувавши органи юстиції політичним цілям. Але оскільки в чилійській Конституції не було положення про імпічмент, палата звернулася до збройних сил з проханням відновити силу національних законів⁶⁰⁶. Чилійська армія була ще однією силою, яка була налаштована проти соціалістичного уряду. Вона вважала себе в особливому становищі в суспільстві і постійно втручалася в політичні процеси, скидаючи правителів, які їй не подобалися⁶⁰⁷.

Багато чилійських офіцерів та генералів, в тому числі і Аугусто Піночет, отримали освіту на американській базі в Панамі, і їх не влаштовували занадто тісне зближення Сантьяго з Гаваною. Значна частина військових перебувала під впливом антикомунізму. Під час каденції Альєнде в 1971 р. Аугусто був призначений командиром гарнізону Сантьяго, і коли в червні 1973 р. спалахнуло повстання під командуванням Роберта Супера, Піночет керував його розгромом, змовники були заарештовані, а після перевороту у вересні їх було амністовано та поновлено по службі⁶⁰⁸. У вересні того ж року, коли генерал чилійської армії Карлос Пратс пішов у відставку, Піночета призначили на цю посаду. Що стосується його політичних поглядів, то він був антикомуністом, але під час правління соціалістів не говорив про свої переконання публічно, а на організацію путчу наважився лише тоді, коли дізнався, що його підтримає абсолютна більшість в армії.

Військовий переворот у Чилі

11 вересня 73-го, через 18 днів після звернення палати до військових, в Чилі відбувся військовий переворот. Ще зранку путчисти захопили владу по всій країні, а в робітничих кварталах столиці робітничі загони протистояли солдатам. Перед початком заколоту Аугусто Піночет та його колеги звернулися до усіх чилійців по радіо: «Президент Республіки має негайно передати свою посаду Збройним силам та карабінерам Чилі. Збройні сили та карабінери єдині, щоб розпочати історичну та відповідальну місію боротьби за визволення батьківщини та недопущення того, щоб наша країна залишалася під марксистським ярмом, та відновлення порядку. Робітники Чилі можуть бути впевнені, що економічні та соціальні досягнення, яких вони досягли на сьогоднішній день, принципово не зміняться. Преса, радіостанції та телеканали, лояльні до руху Народної єдності, повинні припинити свою діяльність з висвітлення подій з цього моменту. В іншому випадку вони отримають покарання з повітря та землі»⁶⁰⁹. Альєнде і 49 захисників зачинилися в президентському палаці Ла-Монеда і готувалися відстрілюватись до останнього. Цілий день майор Санчес, генерал Баеса та адмірал Карвахаль за порученням Піночета неодноразово дзвонили до Ла-Монеди з метою запропонувати Альєнде добровільно піти з посади та без перешкод покинути країну.

⁶⁰⁴ Жаринов К. Терроризм и террористы: исторический справочник. Харвест: Минск, 1999. — С. 137.

⁶⁰⁵ Гордиенко А.Н. Войны второй половины XX века. — Мн.: Литература, 1998. — С. 481.

⁶⁰⁶ Там само. С. 482.

⁶⁰⁷ Шевелев В. Диктаторы и боги: Чаушеску, Пиночет, Мао Цзэдун, Пол Пот. — Ростов н/Д.: изд-во «Феникс», 1999. — С. 29.

⁶⁰⁸ Там само. С. 12.

⁶⁰⁹ Perrault G. El libro negro del capitalismo. Txalaparta: Tafalla, 2001. — P. 186.

Оскільки Альєнде відмовився, два бомбардувальника почали скидати бомби на палац Ла-Монеда, а 11 танків обстрілювали установу. Розуміючи марність подальшого спротиву, Альєнде наказав захисникам Ла-Монеди покинути палац і попрощався з ними, а сам пішов до себе в кабінет і застрелився з АК-47, який йому подарував Фідель Кастро. Після загибелі президента влада перейшла до рук хунти, яку утворили генерал Аугусто Піночет, адмірал Хосе Меріно, генерал ВПС Густаво Лі та генерал корпусу карабінерів Сесар Мендоса⁶¹⁰.

Праві політики сподівалися, що хунта після путчу влада одразу ж перейде до цивільних, але цього не відбулося, і в своєму радіозверненні до народу Піночет оголосив, що в Чилі запроваджується військовий стан і задля боротьби проти терористів та відновлення порядку в Чилі всі партії та організації тимчасово розпускаються. Глава хунти обґрунтував такий крок тими аргументами, що за попередні десятиріччя ліворадикальні настрої настільки поширилися в чилійському суспільстві, особливо серед молоді, що покінчити з ними за короткий час буде непросто. А, по-друге, Піночет став відчувати смак влади. Його політичні амбіції все більше зростали⁶¹¹.

Правові засади влади військової хунти

Після військового путчу новий чилійський уряд видав ряд постанов, що мали за мету легітимізувати їх політику. «Декларація принципів уряду Чилі», розміщена в газеті «Меркуріо» 13 березня 1974 року, дала чилійським громадянам зрозуміти, що «уряд не вважає невід'ємною ознакою сутності чилійської демократії традицію загальних виборів та конституційної зміни урядів, Конституції буде дотримуватись тією мірою, як це дозволяє сучасне становище країни. Армія та сили порядку не встановлюватимуть терміни свого правління, оскільки задача моральної, інституціональної і матеріальної перебудови країни вимагає глибокої і тривалої діяльності». Влітку 1974 р. було прийнято декрет-закон № 527 «Про юридичний статус правлячої хунти»⁶¹², в якому Аугусто Піночет проголошувався «верховним носієм влади». Він наділив себе широкими повноваженнями, в тому числі й самостійно оголошувати військовий стан, схвалювати чи відхиляти будь які закони, призначати чи змішувати суддів.

В Чилі було встановлено військово-авторитарний режим із зовнішньою атрибутикою президентської республіки, де влада держава не обмежувалась ні парламентом, ні політичними партіями. З метою уникнення звинувачень в порушенні Конституції, військові правителі приймають 18 грудня 1974 р. декрет-закон № 788⁶¹³, відповідно з яким усі декрети хунти, незалежно від того, чи йдуть вони врозріз з Конституцією, чи ні, носять характер поправок до неї. Декрет-закон № 2.191. надавав амністію всім особам, відповідальним за кримінальні злочини, скоєні між 11 вересня 1973 і 10 березня 1978 р⁶¹⁴. Тобто під амністію потрапляли: військові та поліцейські, які брали участь у репресіях, викраденнях, тортурах, позасудових страхах; будь-які державні службовці, причетні до порушень правами людини у роки диктатур. Закон був одностороннім, він не звільняв політичних ув'язнених чи опозицію, а саме захищав агентів режиму. Судді, навіть якщо розслідували злочини часів перевороту та репресій, були зобов'язані припиняти справи на підставі амністії. Це унеможливило притягнення до відповідальності винних у зникненнях і вбивствах 1973-1978 рр.

⁶¹⁰ Ibid.

⁶¹¹ Шевелєв В. Диктаторы и боги: Чаушеску, Пиночет, Мао Цзедун, Пол Пот. — Ростов н/Д.: изд-во «Феникс», 1999. — С. 42.

⁶¹² Decreto ley 527: Aprueba estatuto de la junta de gobierno. URL: <https://www.bcn.cl/leychile/navegar?idNorma=6164>

⁶¹³ Decreto ley 788: Dicta normas sobre el ejercicio del poder constituyente. URL: <https://www.bcn.cl/leychile/navegar?idNorma=204417>

⁶¹⁴ Decreto ley № 2.191, de 1978. URL: http://www.archivochile.com/Dictadura_militar/doc_jm_gob_pino8/DMdocjm0001.pdf

Нова чилійська Конституція 1980 р.⁶¹⁵ була розроблена з метою зміцнення авторитарної влади Піночета, обмеження впливу опозиції та закріплення ринкових економічних засад. Вона набула чинності після спірного референдуму, який відбувався за умов суворого контролю та репресій. Конституція формально визнавала громадянські права та свободи, але на практиці вони були обмежені цензурою та репресіями.

Соціальна природа та гібридний характер військового режиму у Чилі (1973–1990)

На початку правління хунта представляла собою щось на кшталт колективного керівництва. Ніхто з четвірки особливо не виділявся. Однак поступово Піночет почав висуватись на провідну роль. Уже в перші роки правління він повністю зосередив уся владу у своїх руках. Піночет прибрав зі свого шляху можливих конкурентів. Генерал Густаво Лі отримав відставку. Адмірал Меріно згодом був позбавлений реальної влади. Міністр внутрішніх справ Оскар Бонілья загинув в авіакатастрофі за нез'ясованих обставин⁶¹⁶. Активісти «Patria y Libertad» вітали переворот і підтримали новий режим. Однак лідер організації Пабло Родригес оголосив про розпуск організації. Оскільки свою місію він вважав завершеною.

Окрім того, Піночет не збирався терпіти колишніх союзників з досвідом підпільно-терористичної боротьби. Майже усі колишні праві терористи пішли працювати в репресивний апарат нового уряду, або в пропагандистські відділи. 11 жовтня 1973 р. генерал Піночет заявив, що головна мета його уряду — боротьба з марксизмом, а досягнення національної єдності вимагає деполітизації та деідеологізації суспільного життя. Він висунув задачу досягти економічного зросту, соціальної справедливості через проведення прагматичної і реалістичної політики під керівництвом кваліфікованих спеціалістів, що є вільними від усіляких політичних поглядів та симпатій. Ідеологи режиму стверджували, що Чилі поки що не може дозволити собі таку розкіш, як демократія. Необхідно спочатку підготувати економічні, соціальні та культурні передумови для неї. Вже наприкінці вересня 1973 р. було розпущено національний конгрес, оскільки він, на думку нових лідерів, не впорався з вимогою дотримуватись всіх законодавчих вимог, що висувались до усталеної процедури прийняття законів. Піночет говорив, що в Чилі формується «нова демократія — без плюралізму та політичних партій»⁶¹⁷. В перші роки правління режим Піночета вирізнявся відверто репресивним характером. Військовий режим одразу ж оголосив стан «внутрішньої війни». Солдати, серед яких було багато фанатичних католиків, влаштовували багаття з книг Леніна, Сталіна, Альєнде, Кастро, Хо Ши Міна та інших комуністичних політиків, а також затримували жінок, одягнених у джинси, розрізали їх з вигуками: «жінки у Чилі носять сукні!»⁶¹⁸

Аугусто Піночет заявив, що з усіх ворогів Чилі найбільшу загрозу становить комуністична партія і її потрібно знищити, доки вона не посилилася. В 1973–1974 головну роль в репресивних акціях відігравали розвідслужби. Питому роль в них відігравали й армійські частини. Було запроваджено військові трибунали, що замінили громадянські суди. А 18 червня 1974 р. декрет-закон № 521 від офіційно закріпив існування антитерористичного поліцейського підрозділу — Національне розвідувальне управління (DINA), яка вже діяла під назвою Комісія DINA з жовтня по листопад 1973 р.⁶¹⁹. Було видано наказ доноси-

⁶¹⁵ Constitución Política de la República de Chile de 1980. URL: https://www.archivonacional.gob.cl/sites/www.archivonacional.gob.cl/files/images/articles-100316_archivo_03.pdf

⁶¹⁶ Там само.

⁶¹⁷ Шевелєв В. Диктаторы и боги: Чаушеску, Пиночет, Мао Цзэдун, Пол Пот. — Ростов н/Д.: изд-во «Феникс», 1999. — С. 44.

⁶¹⁸ Blum W. Killing Hope — US Military and CIA Interventions Since World War II. Zed Books Ltd: New York, 2003. — P. 215.

⁶¹⁹ Decreto ley 521: Crea la Direccion de Inteligencia Nacional (DINA). URL: <https://www.bcn.cl/leychile/navegar?idNorma=6158>

ти на чилійців «без Бога та батьківщини». Керівником DINA став Мануель Контрерас Сепульведа, завідуючим — Хорхе Еспіноса. До середини 1970-х DINA нараховувала до 15 тис. співробітників, значна частина яких пройшли підготовку в «Школі Америк» у Форт-Гуліку. Були свідчення, що головним консультантом зі створення DINA виступав тодішній резидент у Сантьяго Р. Уоррен.

Багато репресованих комуністів та соціалістів запроторили до найбільшого футбольного стадіону в Сантьяго, який перетворили на в'язницю і назвали «Вілла Грімальді». Найвідомішою жертвою «Вілли Грімальді» був чилійський співак Віктор Хара. Його катували кілька днів і переламали кисті рук. Від побоїв він загинув. Створюється декілька концентраційних таборів для політичних в'язнів, найбільш суворі з яких були в Пісагуа та Чакабуко в пустелі Атакама на півночі Чилі. Окрім того, концтабори будувались і на крайньому півдні країни, де був субантарктичний клімат. Один із них — на острові Доусон. Спеціальна робоча група Комісії ООН з прав людини встановила, що чилійські силовики активно застосовували фізичне катування та психологічний тиск на політв'язнів: позбавляли їх їжі, сну, імітували розстріли та ін⁶²⁰.

На острів Доусон було відправлено колишнього міністра гірничої промисловості в уряді Альєнде Серхіо Бітара. Його заарештували в перший же день перевороту і кілька днів тримали в ізоляції у військовій школі. Потім йому і ще групі затриманих зав'язали очі, скрутили руки і відправили на острів, де умови були вкрай суворими: холод, дощ, виснажлива фізична праця з лопатами і кайлами, конвоїри з автоматами та ізоляція від зовнішнього світу. Температура на острові Доусон часто опускалась нижче за нуль, майже постійно дощило, дув вітер і йшов сніг. Зимом день був коротким, а сонця довгими годинами не було. Жили в'язні в погано утеплених дерев'яних бараках, митись доводилось в холодній воді, одяг та постіль постійно були мокрими. Їжі було недостатньо, тому люди страждали від втрати ваги та виснаження⁶²¹.

Ув'язнених змушували виконувати важку роботу — рити канави, тягати дерева, будувати дороги під постійним холодом та загрозою насилля. Конвоїри постійно погрожували, а іноді й били в'язнів. Арештантам заборонялося спілкуватись один з одним, їх могли покарати навіть за спів чи не підняття рук. Внаслідок ізоляції від материка та атмосфери невизначеності арештанти не знали, чи їх вб'ють, чи можливо коли небудь звільнять. Хоча катувань на Доусоні було менше, ніж багатьох інших місцях, психологічний тиск був постійним⁶²². Керівника чилійської компартії, що також сидів у таборі на острові Доусон, Луїса Корвалана, обміняли в 1976 р. на радянського дисидента Володимира Буковського, що відкрив для всього світу інформацію про радянську каральну психіатрію. З цього приводу в радянському суспільстві навіть гумореска ходила: «обміняли Корвалана на Володьку-хулігана. Де б нам ще такого взяти, щоб на Брежнєва змінити?»⁶²³

Уже тоді режим у Сантьяго прозвали фашистським, подекуди навіть нацистським. Причини такої характеристики полягали, по-перше, у масових репресіях в 1970-ті рр. По-друге, в силових структурах чилійської хунти дійсно служили колишні нацисти, які після поразки Третього рейху втекли від правосуддя до Чилі та інших країн Латинської Америки. Наприклад, колишній штандартенфюрер СС Вальтер Рауф, що винайшов газенагени, був консультантом DINA. Допомігав у організації стеження та допитів. Найвідомішим нацистом-утікачем, що працював на чилійські сили безпеки, був Пауль Шефер —

⁶²⁰ Реформи ціною крові. URL: <https://lysty.net.ua/pinochet/>

⁶²¹ Bitar S. Prisoner of Pinochet: My Year in a Chilean Concentration Camp. University of Wisconsin Press: Madison, 2017. — P. 75.

⁶²² Ibid. P. 128.

⁶²³ Шевелєв В. Диктаторы и боги: Чаушеску, Пиночет, Мао Цзедун, Пол Пот. — Ростов н/Д.: изд-во «Феникс», 1999. — С. 52.

колишній санітар Вермахту, голова секти «Колонія Дігнідад». На території колонії були влаштовані катівні, де людей били електричним струмом.

Більш того, на Піночета працював навіть бригадний генерал Мігель Краснофф, (справжнє ім'я — Михайло Семенович Краснов) — внучатий племінник відомого російського колабораціоніста, начальника Головного управління козацьких військ при Міністерстві окупованих східних територій райху Петра Миколайовича Краснова. В листопаді 1974 р. Краснофф був причетний до викрадення чилійської журналістки Діани Аарон, яка писала статті про ситуацію у Чилі після путчу. Її відправили до табору, де вона була вбита співробітниками таємної поліції. Але насправді соціальна природа чилійського режиму була неоднорідною і гібридною. Оскільки вона поєднувала риси як класичної військового авторитаризму та елементи вільної ринкової економіки, що більше характерно для лібералізму.

Політика Аугусто Піночета передбачала не лише боротьбу з комуністами та соціалістами, але і економічні реформи. Хунті дістався від Альєнде складний економічний спадок. Зовнішній борг Чилі складав приблизно 3 млрд. американських доларів. На відміну від військових режимів у Аргентині та Уругваї, які зробили ставку на державний сектор, чилійський режим поставив на приватний. Навколо Піночета згуртувались чилійські економісти, чимало з яких навчались у Чикагському університеті під керівництвом Мільтона Фрідмена, за що їх прозвали «Чикаго бойз»⁶²⁴. Вони розробили програму переходу до вільної ринкової економіки. Економічні реформи військового режиму можна розділити на два етапи. На першому етапі (1974-1981) проект «Чикаго бойз» втілювався в чистому вигляді: відмова від усіх форм державного регулювання, лібералізація імпорту, свобода для іноземного капіталу та місцевого приватного, активне залучення зовнішніх інвестицій. Під час масової приватизації 1974-1978 рр. колишнім власникам повернули 294 промислових підприємства. Підприємства продавались за низьку ціну, а подекуди взагалі віддавались безкоштовно. Серйозну увагу уряду А. Піночета було звернено на третинний сектор промисловості — обробні галузі, орієнтовані на експорт, та сільське господарство. В основу їх розвитку було покладено принцип «порівняльних переваг», який означав переважне виробництво таких товарів, для яких Чилі були оптимальні природно-кліматичні умови в порівнянні з іншими країнами⁶²⁵.

Деревообробна, целюлозно-паперова, тютюнова галузі та виробництво вин і фруктів благополучно розвивалися швидкими темпами, цьому сприяла і допомога приватного іноземного капіталу. Було проведено часткову модернізацію цих експортних галузей обробної промисловості, що дозволило підвищити технічну оснащеність, енергоозброєність і продуктивність праці. Зрозуміло, подібні зміни торкнулися і експортних видобувних галузей. В рамках неоліберальної моделі було реорганізовано сільське господарство та частково систему землеволодіння Чилі. Відмовившись визнати результати аграрних перетворень уряду ХДП та уряду Народної єдності, режим Піночета відновив права та повернув 2,8 млн. гектар землі колишнім власникам (з 10 млн. га, експропрійованих у 1964-1973 рр.); кооперативному руху було покладено край, колективна власність перетворювалася на приватну⁶²⁶.

Але на другому етапі економічних реформ (1982-1989) розпочалася економічна криза, збільшився зовнішній борг Чилі перед інвесторами, уряд був змушений брати нові займи для погашення старих. Для боротьби з кризою було розроблено наступну тактику — продовження приватизації та надання субсидій приватному сектору, повернення до державних регулювань економічних процесів. Було підвищено митні тарифи, встановлено прямий контроль над 15 чилійськими банками, здійснювалася виплата зовнішнього боргу. Таким чином під державним контролем опинилося 70% капіталу фінансової сфери. Але

⁶²⁴ Huneus C. The Pinochet Regime. Lynne Rienner Pub: London, 2007. — P. 308.

⁶²⁵ Ibid. P. 312.

⁶²⁶ Ibid. P. 343.

після завершення кризи в середині 80-х від прямого державного контролю поступово відійшли. В 1984 р. було розпочато новий етап приватизації, що включав: нове перегрупування всередині економічної еліти, транснаціоналізацію нових чилійських елітно-економічних груп, тобто встановлення спільного контролю чилійських та транснаціональних власників над приватизованими підприємствами, технологічну модернізацію приватизованих традиційних галузей⁶²⁷.

Вперше в чилійській історії Піночет доручив створити так звану «карту бідності», тобто карту найбільш бідних районів країни, і де можна було б покращити інфраструктуру чи побудувати школи, автостради чи лікарні. Піночет був першим із чилійських президентів, хто відвідав острів Пасхи. На цьому острові було побудовано мережу готелів та лікарень, що перетворило їх на популярний туристичний курорт. Військовий режим проклав автомобільні дороги, об'єднав населені пункти з центральним та південним шляхом. А децентралізація та запровадження приватних пенсійних фондів дозволило підвищити пенсії, що поновило довіру простих чилійців до влади⁶²⁸.

Істотне розширення постачання фруктів, вин, рибопродуктів, виробів деревообробки на світові ринки зробило Чилі світовим експортером цієї продукції. Загалом кількість підприємств, що працювали на експорт, збільшилась у 13 разів. Але головне полягало в тому, що чилійський експорт, де найбільшу питому вагу займали мідь і селітра, вдалося диверсифікувати і зробити менш уразливим до коливань кон'юнктури світового ринку. В результаті антикризових дій та більш зваженого підходу до приватизації інфляція в Чилі скоротилась до 9-15%, темпи зростання ВВП піднялися в 1984-1988 рр. до 6%. В 1989 — до 8,5%. Вдалося виплатити зовнішній борг на суму 2 млрд. доларів, скоротивши таким чином внутрішній борг на 7 %, безробіття скоротилось на 9 %. Таким чином, чилійська економіка була визнана найбільш здоровою, динамічною, досконалою і взірцевою серед країн Латинської Америки⁶²⁹.

Подібними успіхами могли похвалитись лише Уругвай та Бразилія. В той час як Аргентина, яка на початку XX століття вважалася найбагатшою країною Південної Америки, так і не змогла вийти з економічної кризи. Як проблеми, так і успіхи розвитку чилійської економіки неминуче впливали на політичну ситуацію у країні. Взаємовплив економіки та політики при режимі Піночета мав свої особливості: економічні успіхи визначали політичну стабільність, згодом сприяючи поступовому «охолодженню» диктатури. Взаємозв'язок і економіко-політична взаємозалежність при обліку зовнішніх факторів дають специфічне, відмінне від європейських історичних прикладів, своєрідність диктатури Піночета — диктаторський режим проводить у життя неоліберальну економічну модель.

Щодо зовнішньої політики, то після перевороту було поновлено партнерство зі Сполученими Штатами, а також з іншими південноамериканськими країнами, де при владі стояли такі ж самі військові хунти — Бразилія, Перу, Болівія, Парагвай, Уругвай та Аргентина. В рамках Холодної війни та боротьби з комунізмом їхнє військово-стратегічне партнерство не в останню чергу полягало в спільній участі в операції «Кондор» — кампанії з боротьби проти комуністів та соціалістів у Південній Америці, особливо проти їх збройних формувань. Чилі зіграла роль в офіційному запуску операції «Кондор» в 1976 р.⁶³⁰. Ініціативу висунув керівник чилійської спецслужби Мануель Контрерас. Напередодні операції в 1975 р. він запросив керівників розвідок Аргентини, Болівії, Парагваю та Уругваю для

⁶²⁷ Ibid. P. 352.

⁶²⁸ Реформи ціною крові. URL: <https://lysty.net.ua/pinochet/>

⁶²⁹ Макеева Л.А. Пиночет: опыт реформ в Чили (1973-1989 гг.) // Научные труды МПГУ. Серия: социально-исторические науки. С. 319.

⁶³⁰ CIA memorandum, "Operation Condor — Regional Co-operation Among Latin American Intelligence Services Against Terrorism," Secret, July 24, 1976. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/document/18419-national-security-archive-doc-03-cia-memorandum>

спільної координації дій. Він став ключовою фігурою в операції. DINA приступила до операцій за кордоном, подаючи це все як відповідь на зростаючу загрозу режиму з-зовні. Мішенню Піночета стають противники хунти, що перебували в екзилі. Було навіть запропоновано «Проект Андреа», що передбачав вбивство політичних противників на території інших країн. Першою жертвою став Карлос Пратс, що проживав у Аргентині. 30 вересня 1974 року він разом з дружиною був підірваний у власному автомобілі прямо посеред Буенос-Айреса. Потім почалось полювання на колишнього міністра оборони при Альєнде Орландо Летельєра, який відверто у вигнанні критикував політику режиму. 11 вересня 1976-го його позбавили громадянства, а через 10 днів — убили агенти DINA у Вашингтоні. DINA організовувала стеження, викрадення, екстрадиції та вбивства дисидентів навіть на території інших південноамериканських країн⁶³¹.

Чилійські силові структури активно застосовували в ході операції «Кондор» різноманітні види катувань та психологічного тиску. Одним із найпоширеніших був електрошок, що застосовувався як до чоловіків, так і до жінок. Електроди прикладали до уразливих ділянок тіла, або жертву приковували до металевого ліжка, по якому пускали струм. Ув'язнених також підвішували за кисті рук, великі пальці, били кулаками, кийками, металевими прутами. Часто удари наносили по обличчю, ниркам, животу, ламали ребра та вибивали зуби. В якості психологічного тиску застосовувались погрози вбивства членів родини, або їх згвалтування. Підкидалися підроблені протоколи з допитів, щоб жертва думала, що її родичів катують. Жертву тривалий час утримували в одиночній камері, в повній пітьмі або з постійним світлом. Арештованих душили мокрою тканиною, занурювали в діжки з екскрементами, практикувалось сексуальне насилля та інші види катувань. Як аргентинський, так і чилійський режими активно практикували так звані «польоти смерті». Людину накачували наркотиками, саджали в літак чи гелікоптер, відлітали подалі від узбережжя та кидали у відкритий океан⁶³².

Чилійські силові структури діяли не лише в країнах-учасниках операції «Кондор», а й на території Еквадору, США, Канади, Італії, Франції, Іспанії, Португалії та Швеції. Щоправда, в більшості з цих країн часто обходилося без гучних операцій, метою яких було вбити опонентів, а просто стеження за ними. Сполучені Штати через ЦРУ надавали чилійським силовикам фінансову та технологічну допомогу, включно зі створенням телекомунікаційної мережі Condortel, обмін розвідданими та логістична підтримка операцій. DINA разом із іншими латиноамериканськими державами сформувала таємну мережу, неофіційно її називали «паралельна держава», займаючись викраденнями, катуваннями і вбивствами. Масові вбивства закріпили за DINA занадто одіозну репутацію, і в 1977 р. її було розформовано. Замість неї утворили Національний Інформаційний Центр (SPI). Як і DINA, SPI напряду підкорялось Аугусто Піночету. Керівника цієї організації Контрераса навіть заарештували, повісивши на нього провину за вбивство Летельєра, як ніби Піночет і не видавав наказ про його вбивство і йому про нього нічого не було відомо⁶³³.

Головними його ворогами були Радянський Союз, Східна Німеччина та Куба. Вже 14 вересня 1973 р. ЦК КПРС опублікував заяву, в якій засудив дії реакційних сил в Чилі, нехтування ними демократичними інститутами і конституційними нормами. В СРСР починається потужна кампанія в підтримку «Героїчного народу Чилі». Всі соціалістичні країни Східної Європи, за виключенням Румунії, розірвали дипломатичні відносини з Чилі⁶³⁴. Ма-

⁶³¹ McSherry J. *Predatory States: Operation "Condor" and covert war in Latin America*. Rowman & Littlefield Publishers, Inc: Lanham, 2012. — P. 109.

⁶³² Ibid. P. 70.

⁶³³ Dinges J. *The Condor Years: How Pinochet and His Allies Brought Terrorism to Three Continents*. The New Press: New York, 2004. — P. 187.

⁶³⁴ Шевелев В. *Диктаторы и боги: Чаушеску, Пиночет, Мао Цзедун, Пол Пот*. — Ростов н/Д.: изд-во «Феникс», 1999. — С. 45.

ючи на меті демонізувати режим Піночета, радянські спецслужби після перевороту 1973 р. провели велику операцію дезінформації під кодовою назвою «Тукан». Для цього розвідслужби СРСР використовували свої резидентури в Західній Європі, Латинській Америці, Північній Америці та ООН. Наприклад, кореспондентам американської газети The New York Times підкидалися матеріали про масові розстріли, тортури, викрадення опозиціонерів⁶³⁵. Багато чого в цих матеріалах було перебільшено та подавалося у вигідному для радянської пропаганди ключі. Радянські газети писали «викривальні» статті, часто підготовлені співробітниками КДБ. Окрім того, американські силові структури зазнали звинувачень в організації та безпосередній участі в катуваннях в ході операції «Кондор». Не дивлячись на те, що хоч ЦРУ і не брало участі у викраденнях, тортурах під час операції «Кондор» і тим паче не очолювало її, воно було в курсі всього, що відбувається в Південній Америці і не заважали військовим диктаторам⁶³⁶.

Тим не менш, завдяки операції «Тукан» вдалося посилити акції протесту в Європі, добитись обговорення в ООН порушень прав людини в Чилі, вплинути на ставлення деяких урядів Західної Європи до чилійської хунти. КДБ та Штазі вербували чилійських студентів до терористичних угруповань для партизанської війни на території Чилі. СРСР, НДР та Куба фінансували, тренували, постачали зброю та надавали військових радників таким терористичним угрупованням як «MIR», «Молодіжному руху Лаутаро» (MJL), та «Патріотичному Фронту імені Мануеля Родрігеса» (FMPR). Після приходу до влади Аугусто Піночета мірісти продовжували бойові дії, влаштовували замаху на прихильників режиму, мали філіали у США — Нью-Йорк, Вашингтон, Чикаго, а також в містах Південної Америки. Станом на 1983 рік організація була повністю винищена⁶³⁷.

Спільним для «MIR», «MJL» та «FMPR» було те, що вони намагалися розпалити в Чилі громадянську війну проти правлячого уряду. Організації скоювали напади на цивільних осіб чилійського походження, а також іноземців, головним чином американців. Атакували в'язниці, лінії комунікацій, казарми, склади зі зброєю. Особливо часто нападів зазнавали об'єкти, що належали американцям, промислові підприємства, і навіть мормонські церкви⁶³⁸. 7 вересня 1986 р. терористи здійснили спробу замаху на Аугусто Піночета, але їх підвів гранатомет і він вижив. Одним із найбільш гучних терактів «FMPR» був напад на в'язницю в Сантьяго. Гелікоптер спустився над в'язничним двором, опустивши вниз величезний кошик, прив'язаний мотузкою 30-метрової довжини. Ув'язнені заскочили в неї, і їх підняли вгору. Поліції не вдалося виявити, куди зник гелікоптер, як не вдалося знайти і слідів утікачів. Цю організацію вдалося знешкодити лише в середині 1990-х рр.⁶³⁹

«Я — практикуючий католик. І одна з причин, чому я взяв участь у подіях 11 вересня 1973 р. полягала в тому, що я — християнин. Але це було дуже важко для мене, оскільки церква була незгідна з цим. Церква вважала, що я надто жорсткий, але я не впевнений, що це дійсно так» — заявив Піночет в одному з інтерв'ю⁶⁴⁰. Піночет посилався на католицькі принципи, але не збирався дозволяти церковним діячам контролювати його дії. Хоча значна частка чилійських католицьких священиків привітали переворот Піночета, сам папа римський Іоанн Павло II засудив хунту за надмірну жорстокість до комуністів⁶⁴¹.

І саме серед католиків був найбільший відсоток противників режиму хунти. Масова підтримка населення на перший погляд забезпечувала католицькій церкві рівень захисту, недоступний політичним партіям у Чилі. Тим не менш, режим намагався репресувати тих

⁶³⁵ New York Times, March 20, 1977.

⁶³⁶ Mitrokhin V. The Mitrokhin archive: the KGB and the world. Allen Lane The Penguin Press: London, 1999. — P. 488.

⁶³⁷ Жаринов К. Терроризм и террористы: исторический справочник. Харвест: Минск, 1999. — С. 113.

⁶³⁸ Там само. С. 137.

⁶³⁹ Келер Д. Секреты Штази: история знаменитой разведки ГДР. Русич: Смоленск, 2000. — С. 455.

⁶⁴⁰ Pinochet and the Catholic church. URL: <https://www.forgingmemory.org/narrative/pinochet-and-catholic-church>

⁶⁴¹ Ibid.

церковних діячів, що активно критикували його. Зокрема, кардинал Сільва неодноразово заявляв про свою опозиційність щодо хунти, за що зазнав звинувачень в шахрайстві, обмеженого доступу до ЗМІ та різкої критики. Станом на 1975 р. понад 300 священників було вислано за межі країни. Це говорить про те, що режим сприймав деяких духівників як загрозу своєї стабільності⁶⁴².

Вже в середині 1970-х в маргіналізованих районах Сантьяго виникли так звані «Популярні християнські спілки» (*Comunicades Cristianas Populares*, ССР). ССР представляли собою релігійний рух, тісно пов'язаний з «теологією визволення» — лівацькою ідеологією, яку розробили спецслужби радянські та кубинські спецслужби для країн Латинської Америки, намагаючись поєднати комунізм з християнством та привабити християн на свій бік. Ця теологія стала дуже популярною серед значної частини католицьких служителів латиноамериканських країн. В кінці 1970-початку 1980-х ці общини перетворились на центри духовної та громадянської солідарності. Релігійні обряди використовувались у якості протесту. Учасники ССР активно проводили публічні сцени хресного шляху, молебні в пам'ять про зниклих, а релігійні свята перетворювались у демонстрації. В 1983-1986 рр. їхні мирні акції протесту переросли у такі масштаби, що поліції стало складно їх розганяти. Але в кінці 1980-х значна частина лівих католиків відійшли від «теології визволення», стали займати більш обережну позицію. Після повернення до демократії у 1990 р. ССР почали втрачати свої позиції в чилійському суспільстві, доки зовсім не розформувались⁶⁴³.

Окрім католиків, значну частку християн у Чилі складали члени різних протестантських деномінацій, особливо баптисти, методисти, п'ятидесятники, харизмати, а також мормони та Свідки Єгови. Серед німецької діаспори в Чилі було багато лютеран. Не дивлячись на те, що Аугусто Піночет був католиком, на відміну від своїх іспанського та португальського колег-одновірців Франціско Франко та Антоніу Салазара, не дискримінував і не переслідував представників інших християнських конфесій за релігійною ознакою. Головним для нього була не конфесійна приналежність, а політична лояльність. Чи не головною причиною такої толерантності до некатолицьких церков у Чилі була пов'язана в тому числі і з тим, що їх керівні центри знаходились у США, і вони отримували допомогу від американських місій. У режиму просто не було причин перешкоджати релігійним структурам, які приходили з країни його головного союзника в Холодній війні⁶⁴⁴.

Багато американських місіонерів не лише підтримували місцеві церкви, а й відкривали нові приходи, недільні школи, просували радіопередачі і програми з підготовки пасторів. Більшість американських місій уникали прямої критики військового режиму, акцентуючи увагу на навчанні духовному відродженню, особистому спасінню та гуманітарній допомозі. Тому влада не чинила перепон їх роботі, а часто навіть допомагала їм. Місіонери зі Сполучених Штатів, з одного боку, сприяли поширенню релігійного плюралізму в Чилі, а з іншого, забезпечили зміцнення режиму. В 1970-1980-ті у Чилі можна було спостерігати стрімке зростання кількості євангельських протестантів, особливо серед бідних міських кварталів та сільських общин. Церкви ставали простором духовної та соціальної підтримки в умовах репресій та економічних криз. Але на відміну від католицької церкви, яка через такі організації, як «Вікаріят Солідарності» критикувала дії уряду та виступала за права людини, протестанти зайняли здебільшого нейтральну або навіть проурядову позицію⁶⁴⁵.

⁶⁴² Katharine Davis on the Role of the Catholic Church in Politics in Chile. URL: <https://berkleycenter.georgetown.edu/posts/katharine-davis-on-the-role-of-the-catholic-church-in-politics-in-chile>

⁶⁴³ Carrying the Cross: Popular Christian Communities and Religious Protest during Pinochet's Dictatorship, 1973–90. URL: https://www.researchgate.net/publication/380310555_Carrying_the_Cross_Popular_Christian_Communities_and_Religious_Protest_during_Pinochet's_Dictatorship_1973-90

⁶⁴⁴ The Development of Religious Liberty in Chile, 1973–2000. URL: <https://digitalcommons.law.byu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2005&context=lawreview>

⁶⁴⁵ The Growth and Development of Non-Catholic Churches in Chile. URL: <https://www.jstor.org/stable/43920097>

Це можна пояснити акцентом євангельських протестантів на особистій духовності, а не на політичній боротьбі. Деякі пастори навіть вбачали у військових волю Божу для наведення порядку. Знаючи про це, Аугусто Піночет часто запрошував їх на державні заходи, і намагався продемонструвати перед світом повагу до цих общин, щоб підкреслити плюралізм і релігійну свободу в країні. Все ж таки серед протестантів були і опозиційно налаштовані віряни, та вони складали меншість і не мали такого ж впливу серед народу, як опозиційні католики. Серед протестантів мало хто захоплювався «теологією визволення». Мало того, що в комуністичних Нікарагуа та Кубі протестантів активно утискали, так ще й в багатьох некомуністичних країнах Латинської Америки протестантські церкви часто ставали об'єктами атак лівих радикалів. І чилійські протестанти усвідомлювали, яка доля на них очікує в разі приходу комуністів до влади⁶⁴⁶.

Найбільш централізованими американськими релігійними організаціями в Чилі були Церква Ісуса Христа Святих Останніх Днів (ЦІХСОД, мормони), а також Свідки Єгови⁶⁴⁷. Після перевороту 1973-го мормонська церква отримала потужний імпульс зростання, яке можна пояснити поєднанням релігійного посилення та соціально-економічного контексту Чилі — соціальна структура, орієнтована на менеджмент і мобільність, а також ідеологічний вакуум, породжений політичними репресіями. Мормонська церква створила міцну організаційну структуру, що об'єднувала людей різного соціального прошарку, створюючи своєрідний вертикальний скелет суспільства⁶⁴⁸.

Більша половина новонавернених належала до робітничого та небагатого прошарку населення. Так, серед 707 чоловіків-мормонів у 1986 р. і близько 45 % були бідними чи безробітними. Ріст ЦІХСОД був особливо помітний в приміських та робітничих кварталах міст тих регіонів, де орудували ліві бойовики. У 1984-1990 рр. Центральним офісом ЦІХСОД у Чилі було зафіксовано 193 напади MJL та FPMR на мормонські церковні установи. Комуністичні повстанці сприймали мормонські церкви як інструмент духовної експансії з боку США, що загрожувала місцевому укладу. Але в Чилі напади обмежувались в основному руйнуванням закладів і нечасто призводили до людських жертв⁶⁴⁹.

Що стосується Свідків Єгови в Чилі в період 1973-1990 рр., то на початок перевороту вони були у списку тих груп населення, що підлягали винищенню. Серед перших затриманих після 11 вересня 1973 р. були і Свідки Єгови. Але після допитів, коли військові з'ясували про їх політичний нейтралітет, ставлення до них змінилось і єговісти стали одними з перших груп затриманих після путчу, яких відпустили на свободу. На відміну від деяких інших країн Латинської Америки їх діяльність офіційно не заборонялась. Вже в січні 1974 р. влада дозволила чилійським єговістам провести асамблею на стадіоні Санта-Лаура, що стала одним із перших масових релігійних заходів після путчу. Єговістів нерідко запрошували як цінних спеціалістів на робочі місця арештованих лівих активістів. Втім, між владою та єговістами траплялись і непорозуміння. Вони були пов'язані із відмовою членів цієї організації служити в армії, віддавати пошану державному прапору та вставати під час виконання державного гімну⁶⁵⁰.

Окрім різних християнських деномінацій в Чилі проживали і юдеї. Після приходу до влади Аугусто Піночета до Чилі почали повертатись єврейські підприємці, в яких уряд Сальвадора Альєнде конфіскував підприємства і які були змушені виїхати за

⁶⁴⁶ Pentecostalization and Politics in Paraguay and Chile. URL: <https://www.mdpi.com/2077-1444/9/11/340>

⁶⁴⁷ A Cold War Perspective of Religions: The Catholic and LDS Churches in Chile, 1973–1990. URL: <https://epubs.utah.edu/index.php/historia/article/view/946>

⁶⁴⁸ Mormonism and Chilean Exceptionalism. URL: https://www.academia.edu/2031198/Mormonism_and_Chilean_Exceptionalism

⁶⁴⁹ Mormonism and Guerrilla Violence in Chile. URL: https://www.academia.edu/3130559/Mormonism_and_Guerrilla_Violence_in_Chile

⁶⁵⁰ Gooren H. Encyclopedia of Latin American Religions. Springer: New York, 2019. — P. 699.

кордон. Лідери єврейських організацій отримали теплий прийом від представників військової хунти. Генерал Густаво Лейх підкреслив, що військові визнають внесок як іноземців, так і їх нащадків в прогрес нації і заявив, що не потерпить антисемітських акцій. Було підкреслено дотримання релігійних свобод. Військові вітали євреїв з їх релігійними святами. В 1974 р. генерал Сесар Мендоса відвідав синагогу німецькомовних євреїв. В 1977 р. навіть сам Піночет побував у синагозі, і цей жест повторювався щорічно до кінця його правління. Євреї сприймалися як шановані бізнесмени, а під маховик репресій потрапили лише ті євреї, що колись співпрацювали з соціалістичним урядом⁶⁵¹.

Не можна сказати, що режим Аугусто Піночета не змінювався. Він адаптувався до вимог часу та суспільних потреб. Першим кроком до лібералізації був так званий «План Чакарільяс». Виступаючи 9 липня 1977 р. в місті Чакарільяс, Піночет оголосив програму політичних змін, що мали пройти в три етапи до 1991 р.: 1. Формування Правління збройних сил як цілісного політичного інституту. 2. Поступове залучення цивільних до політики протягом 5 років. 3. Створення нової Конституції та вибори нового президента. 1978 р. було прийнято закон про звільнення від відповідальності усіх, що брали участь у протидержавній діяльності протягом 1973-1978 рр.⁶⁵² В 1980 р. було написано нову Конституцію, а в березні 1981 р. вона вступила в дію⁶⁵³. Однак втілення її основних статей — про вибори, конгрес та партії відкладався на 8 років. Повноваження конгресу здійснювала військова хунта. Терміном на 8 років Піночета було оголошено конституційним президентом з правом переобрання. В березні 1987 р. було прийнято закон про політичні партії, що значно покращило репутацію хунти за кордоном і сприяло переходу частини опозиції на бік уряду. В 1988 р. військовий уряд скасував військовий стан у Чилі, допустив діяльність політичних партій і навіть дозволив повернутись до країни колишнім активістам лівих партій та керівникам профспілок⁶⁵⁴.

30 серпня того ж року було оголошено передвиборчу кампанію, на якій Піночет представив свою кандидатуру. Йому протистояло 16 опозиційних партій. Голосування почалося 5 листопада. На виборчі ділянки були запрошені представники опозиції, котрі боялися фальсифікації результатів виборів з боку військових. Це був серйозний удар по режиму військових та самолюбству диктатора, оскільки він був упевнений в перемозі. За Піночета проголосувало 43 % виборців, проти — 55 %. В ніч з 5-6 листопада в Ла-Монеді було скликано нараду, де представники хунти обговорювали власну поразку на виборах. Не дивлячись на те, що Аугусто Піночет під час радіовиступу назвав результати голосування помилкою чилійців, він заявив, що поважає вердикт виборців і результати голосувань⁶⁵⁵.

Наприкінці 1989 р. в Чилі відбулись президентські та парламентські вибори. Перед ними було створено коаліцію під назвою «Згода в ім'я демократії», до якої увійшли представники 17 опозиційних партій від соціалістів до консерваторів. Кандидатом від ХДП був Патрісіо Ейлвін. Він здобув перемогу, набравши 55,2 % голосів. 11 березня 1990 р. він став новим президентом Чилі. Генерал Піночет пішов з поста президента, однак за ним закріпилась посада головного головнокомандувача сухопутними військами Чилі та зберігався вплив на політичне життя країни.

⁶⁵¹ Guzman G. Attitudes of the Chilean Right toward Jews: From Acceptable Undesirables to Respected Businessmen. *Jewish Latin America*: Leiden, 2022. — P. 205.

⁶⁵² Decreto ley № 2.191, de 1978. URL: http://www.archivochile.com/Dictadura_militar/doc_jm_gob_pino8/DMdocjm0001.pdf

⁶⁵³ Constitución Política de la República de Chile de 1980. URL: https://www.archivonacional.gob.cl/sites/www.archivonacional.gob.cl/files/images/articles-100316_archivo_03.pdf

⁶⁵⁴ Mario A. Pinochet: biografía militar y política. Ediciones B: Santiago, 2019. — P. 352.

⁶⁵⁵ Ibid. P. 360.

Аугусто Піночет у відставці

ХДП продовжувала курс Піночета на неоліберальну модернізацію Чилі. Між Ейлвіном і Піночетом було досягнуто угоди, що вони обидва будуть виконувати ролі, що відведені їм Конституцією. Однак одразу ж виникла проблема розслідування злочинів диктатури. В той же час Патрісіо Ейлвін був украй обережним і розумів, що військові можуть знову втрутитись в політичне життя держави. Він пропонував «розслідувати і простити». Однак чилійські ліві політичні кола і асоціації родичів зниклих без вісти наполягали на повному розслідуванні злочинів режиму і покаранні винних. Під тиском суспільства президент створив Комісію правди та примирення. Тільки за перший місяць своєї діяльності комісія отримала 2300 скарг на військову хунту. Дані про жертви були вкрай суперечливими. В багатьох публікаціях йшлося про 40 тисяч закатованих та 3 тис. пропалих без вісти. За даними Міжнародної амністії загинуло близько 30 тис. чоловік. В березні 1991 р. Комісія правди та примирення опублікувала доповідь, за даними якої в роки правління військової хунти загинуло 2279 чоловік. Комісія прийшла до висновків, що диктатура була винна в масових порушеннях прав людини, але при цьому не ставила за мету покарати злочинців, а досягти національного примирення⁶⁵⁶.

Патрісіо Ейлвін по телезверненню попросив вибачення у жертв військового режиму та їх родичів, пообіцявши матеріальну і моральну компенсацію. Але коли Піночет дізнався про результати Комісії, він відкинув їх. До того ж військові заявили, що путч 1973 р. і подальші репресії були викликані «станом війни». В 1995 р. новий уряд Едуардо Фрея Руїса-Тагле заарештував керівників таємної поліції Піночета — Мануеля Контрераса і Педро Еспіносу. Це призвело до політичної напруги, оскільки Аугусто Піночет та його соратники все ще користувались чималим впливом. В 1998 р. він пішов з посади командувача сухопутними військами, проте пожиттєво залишався сенатором у верхній палаті чилійського конгресу.

17 вересня цього ж року Піночета заарештували під час візиту на лікування до Лондону. Іспанський суддя Бальтазар Гарзон висунув колишньому диктатору звинувачення у вигляді 300 позовів з приводу масових вбивств, катувань, викрадення, які торкнулися навіть громадян Іспанії. Але адвокати генерала усі позови відхиляли. Окрім того, за Піночета заступилася колишня прем'єрка Великобританії Маргарет Тетчер, яка була вдячна йому за підтримку Британії у Фолклендській війні 1982 р. з Аргентиною. З цієї причини Лондон відмовився екстрадувати його до Іспанії. 2005 р., коли Піночету виповнилося 89 років, його вирішили все ж таки притягнути до відповідальності за вбивство близько 119 дисидентів у 1975 р. Але судовий процес зупинився головним чином через витік терміну давності злочину. І все ж таки Піночета за несплату податків було поміщено під домашній арешт. Готувався новий судовий процес, який обірвався смертю Аугусто Піночета в 2006 році. Під час поховання колишнього диктатора в Чилі відбулися масові протести, сутички правих активістів з лівими. Ці політичні акції свідчать про те, що чилійське суспільство й досі не може прийти до єдиної точки зору з приводу Аугусто Піночета, ким же він все таки був — катом чи рятівником Чилі від комуністичної загрози⁶⁵⁷.

Висновки. Проаналізувавши джерела та літературу, в яких досліджується історія Аугусто Піночета в якості військового, політика і президента, можна перейти до наступних висновків. Аугусто Піночет розпочинав свою кар'єру як військовий, і постійно підвищував свою кваліфікацію, служачи в армійських частинах, навчаючись і викладаючи у військових навчальних закладах, а також стажуючись за кордоном. На формування його світогляду вплинули такі чинники, як католицька віра, військові виші, а також перебування в

⁶⁵⁶ Шевелев В. Диктаторы и боги: Чаушеску, Пиночет, Мао Цзедун, Пол Пот. — Ростов н/Д.: изд-во «Феникс», 1999. — С. 78.

⁶⁵⁷ Реформи ціною крові. URL: <https://lysty.net.ua/pinochet/>

США, де в нього остаточно сформувалися праві антикомуністичні погляди. Під час правління ХДП в 1964-1970 рр. та соціалістів 1970-1973 рр. Піночет уже займав високі посади в армії. На цих етапах він відверто не демонстрував свої антикомуністичні погляди, вселяв довіру в Сальвадора Альєнде, придушував протести невдоволених, за що його підвищили до звання генерала чилійської армії. І наважився Аугусто очолити переворот 1973 р. лише після того, як дізнався, що проти Альєнде налаштована більшість військових.

Внаслідок насильницького зміщення цивільного уряду, заборону усіх політичних організацій, масові репресії, особливо в 1973-1979 рр., а також залучення до роботи в чилійські силові структури колишніх нацистів, режим Аугусто Піночета називали фашистським і навіть нацистським. Але по факту це була всього лише звичайна військова диктатура, яка не спиралася на фашистську партію, не планувала створити однопартійний тоталітарний устрій, подібний до фашистської Італії та нацистської Німеччини. Головною опорою військового уряду була армія, а очолював державу колектив генералів — хунта, де, втім, Піночет висунувся на провідну роль. Соціальна природа чилійського військового режиму була неоднорідною, гібридною, оскільки поєднувала авторитарний режим з вільною економікою. Більш того, Аугусто Піночет наголошував, що спочатку збирається покінчити з комуністами, а потім поступово повернутися до демократичного устрою. І таким чином гібридність політичного режиму дозволила йому згодом демократизуватись і відновити сили чилійського громадянського суспільства.

Для чилійської хунти вкрай важливим було не лише боротися з червоною чумою та відновлення політичної стабільності, але й розвивати економіку, поставивши на приватний сектор. У Чиказькому університеті навчалися чилійські спеціалісти, що проводили ліберальні економічні реформи в державі, що полягали в розбудові інфраструктури, боротьбі з бідністю, наданні свободи приватному чилійському сектору та іноземним компаніям, залученні іноземних інвестицій, іноді під державним контролем. Такі заходи допомогли Чилі стати найбільш багатою та розвиненою країною на південноамериканському материка, а уряд Піночета став популярним серед народу.

В зовнішній політиці провідну роль відігравали відносини Чилі зі Сполученими Штатами, а також з Аргентиною, Парагваєм, Уругваєм. Болівією, Бразилією та іншими латиноамериканськими державами, де при владі стояли військові хунти. Протягом 1976-1982 рр. ці держави брали участь у операції «Кондор», коли проводилися операції з вбивств, викрадень, екстрадиції опозиції на території інших країн. Головними зовнішньополітичними противниками Чилі в період 1973-1990 рр. були комуністичні країни Східної Європи, окрім Румунії, а також Куба. Вони не лише проводили дипломатичний бойкот Чилі, а й демонізували її режим в ході заходів дезінформації, а також розпалювали там тероризм.

У той час як політичні партії переслідувались, для католицької, протестантських, мормонської церков, а також Свідків Єгови та юдеїв проголошувалася свобода віросповідання. Не дивлячись на католицьку віру, Аугусто Піночет не пов'язував її з чилійською національною ідентичністю, як його іспанський та португальський колеги і не утискав людей за національною чи релігійною ознаками. Для нього не важливо було, до якої церкви ходить людина, а її політична відданість. Саме католики становили найбільшу кількість репресованих, оскільки серед них було найбільше критиків військового режиму. Після перевороту 1973 р. чилійські протестанти, мормони та Свідки Єгови почали зростати в чисельності. Саме американські місіонери цих конфесій сприяли розширенню політичного плюралізму в цій країні. Окрім того, Піночет підтримував чилійську юдейську общину, що також зростала.

По мірі того, як у Чилі розвивались економічна та релігійна свободи, поступово назріла необхідність у свободі політичній. У другій половині 1980-х рр. військові поступово ле-

галізували політичні партії, навіть опозиційні, дозволяли їм брати участь у політичному житті Чилі. В результаті виборів 1990 рр. перемогли християнські демократи і Піночет змушений був поступитися. Цим він показав, що поважає вибір чилійців і не буде боротись за пост голови держави до останнього. Свою місію він вважав виконаною. Не дивлячись на відставку, Піночет все ще мав політичний вплив на країну в якості генерала армії та довічного сенатора. Його двічі намагалися притягнути до відповідальності за злочини проти людяності, що скоїв його режим. Але під час останнього суду в 2005-2006 рр. серце старого Аугусто Піночета зупинилося. Військова диктатура 1973-1990 рр. призвела чилійське суспільство до розколу на противників та прихильників Піночета. Його постать і досі серед чилійців вважається суперечливою. Одні вважають його диктатором, катом невинних людей, а інші — національним героєм, що не побоявся встати проти хаосу, нестабільності, червоної чуми та витягнув Чилі з економічної пірви.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

I. Джерела

1. Allende S. Conversations with Allende: Socialism in Chile. N.L.B.: London, 1971. — 193 pp.
2. Bitar S. Prisoner of Pinochet: My Year in a Chilean Concentration Camp. University of Wisconsin Press: Madison, 2017. — 181 pp.
3. Chilean Tribunal, Testimony of former DINA officer, Ricardo Lawrence, “Minuta de Analisis [of DINA],” March 5, 2007. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/search?s=torture&op=Search&page=10>
4. Chile 1 Jan 73 — 31 March 1974. URL: <https://www.nixonlibrary.gov/sites/default/files/201910/Chile%20Jan%2001%201973%20-%20Mar%2031%201974.pdf>
5. Chile 1 April 1974. URL: <https://www.nixonlibrary.gov/sites/default/files/201910/Chile%20%28Apr%2001%20C%201974%29.pdf>
6. Chilean Tribunal, Testimony of former DINA officer, Ricardo Lawrence, “Minuta de Analisis [of DINA],” March 5, 2007. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/document/32164-document-7-chilean-tribunal-testimony-former-dina-officer-ricardo-lawrence-minuta-de>
7. CIA memorandum, “Operation Condor — Regional Co-operation Among Latin American Intelligence Services Against Terrorism,” Secret, July 24, 1976. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/document/18419-national-security-archive-doc-03-cia-memorandum>
8. Constitución Política de la República de Chile, promulgada el 18 de septiembre de 1925. URL: https://www.bcn.cl/historiapolitica/constituciones/detalle_constitucion?handle=10221.1/17659
9. Constitución Política de la República de Chile de 1980. URL: https://www.archivonacional.gob.cl/sites/www.archivonacional.gob.cl/files/images/articles-100316_archivo_03.pdf
10. Davis N. The last two years of Salvador Allende. Cornell University Press: Ithaca and London, 1985. — 480 pp.
11. Declaracion de principios del gobierno de Chile. URL: https://www.archivochile.com/Dictadura_militar/doc_jm_gob_pino8/DMdocjm0005.pdf
12. Decreto ley 521: Crea la Direccion de Inteligencia Nacional (DINA). URL: <https://www.bcn.cl/leychile/navegar?idNorma=6158>
13. Decreto ley 527: Aprueba estatuto de la junta de gobierno. URL: <https://www.bcn.cl/leychile/navegar?idNorma=6164>
14. Decreto ley № 2.191, de 1978. URL: http://www.archivochile.com/Dictadura_militar/doc_jm_gob_pino8/DMdocjm0001.pdf

15. Decreto ley 2300: Establece forma especial de acreditar fallecimiento de las personas cuyo deceso se produzca en las circunstancias que indica, para fines de seguridad social. URL: <https://www.bcn.cl/leychile/navegar?idNorma=6873>
16. Decreto ley 788: Dicta normas sobre el ejercicio del poder constituyente. URL: <https://www.bcn.cl/leychile/navegar?idNorma=204417>
17. Memo about operation Condor — 1978/08/22. URL: <https://www.cia.gov/readingroom/document/00452069>
18. Mitrokhin V. The Mitrokhin archive: the KGB and the world. Allen Lane The Penguin Press: London, 1999. — 1048 pp.
19. Pacepa I. Disinformation: Former Spy Chief Reveals Secret Strategies for Undermining Freedom, Attacking Religion, and Promoting Terrorism. WND Books: Washington, 2013. — 15-16 pp.
20. New York Times, September 16, 1973, Page 1.
21. New York Times, September 13, 1974, Page 37.
22. New York Times, September 22, 1975, Page 32.
23. New York Times, June 9, 1976, Page 1.
24. New York Times, March 20, 1977.
25. New York Times, July 30, 1978, Page 2.
26. New York Times, April 22, 1979, Page 3.
27. New York Times, July 3, 1983, Page 3.
28. New York Times, September 14, 1986, Page 3.
29. New York Times, September 4, 1988, Page 2.
30. Pinochet A. El dia decisivo: 11 de septiembre de 1973. Editorial Andrés Bello: Santiago, 1979. — 279 pp.
31. Pinochet A. Pinochet: patria y democracia. Andrés Bello: Santiago, 1983. — 242 pp.
32. Pinochet G. Presidente Pinochet, libertador de Chile por la verdad histórica del 11 de Septiembre de 1973. Independently published: Santiago. — 233 pp.
33. Pinochet R. Persecución Final a Pinochet. Editorial Maye: Santiago, 2023. — 233 pp.
34. Stern S. Battling for Hearts and minds: Memory Struggles in Pinochet's Chile, 1973–1988. Duke University Press: Los-Angeles, 2006. — 572 pp.
35. U.S. Senate, Subcommittee on International Operations, Foreign Relations Committee, Report, “Staff Report on Activities of Certain Intelligence Agencies in the United States,” Top Secret/Sensitive, January 18, 1979 [Section on DINA and Operation Condor].

II. Література

1. Августо Піночет: кривавий диктатор чи рятівник нації? URL: <https://day.kyiv.ua/article/den-planety/avhusto-pinochet-kryvavyu-dyktator-chy-ryativnyk-natsiyi>
2. Гордиенко А.Н. Войны второй половины XX века. — Мн.: Литература, 1998. — С. 478-486. — (Єнциклопедия военного искусства).
3. Жаринов К. Терроризм и террористы: исторический справочник. Харвест: Минск, 1999. — 304 с.
4. Келер Д. Секреты Штази: история знаменитой разведки ГДР. Русич: Смоленск, 2000. — С. 434-457.
5. Макеева Л.А. Пиночет: опыт реформ в Чили (1973-1989 гг.) // Научные труды МПГУ. Серия: социально-исторические науки. С. 307—319.
6. Мусский И.А. 100 великих диктаторов. Вече: Москва, 2004. — 571 с.
7. Реформи ціною крові. URL: <https://lysty.net.ua/pinochet/>
8. Пайпс Р. Коммунизм. — М.: «Московская школа политических исследований», 2002. — С. 163-167.

9. Тарасов К.С. Тайная война США против Латинской Америки. — М.: Междунар. отношения, 1987. — С. 59-95.
10. Фаллиго Р. Всемирная история разведывательных служб — Со времён холодной войны до наших дней. / Пер. с фр. А. Чекмарева. — М.: ТЕРРА — Книжный Клуб, 1998. — С. 245-250.
11. Шевелев В. Диктаторы и боги: Чаушеску, Пиночет, Мао Цзэдун, Пол Пот. — Ростов н/Д.: изд-во «Феникс», 1999. — С. 12-86.
12. A Cold War Perspective of Religions: The Catholic and LDS Churches in Chile, 1973–1990. URL: <https://epubs.utah.edu/index.php/historia/article/view/946>
13. Barros R. Constitutionalism and Dictatorship: Pinochet, the Junta, and the 1980 Constitution. Cambridge University Press: Cambridge, 2002. — 368 pp.
14. Bawden J. The Pinochet Generation: The Chilean Military in the Twentieth Century. University of Alabama Press: Tuscaloosa, 2016. — 304.
15. Blum W. America's Deadliest Export: Democracy: The Truth About US Foreign Policy and Everything Else. Zed Books: New York, 2013. — 364 pp.
16. Blum W. Killing Hope — US Military and CIA Interventions Since World War II. Zed Books Ltd: New York, 2003. — P. 207-215.
17. Blum W. Rogue State: A Guide to the World's Only Superpower.
18. Campos M. Salvador Allende. Una vía pacífica al socialismo. Universidad De Santiago De Chile: Santiago, 2020. — 203 pp.
19. Carrying the Cross: Popular Christian Communities and Religious Protest during Pinochet's Dictatorship, 1973–90. URL: https://www.researchgate.net/publication/380310555_Carrying_the_Cross_Popular_Christian_Communities_and_Religious_Protest_during_Pinochet's_Dictatorship_1973-90
20. Correa G. Salvador Allende: El Fracaso de una Ilusión. Universidad Finis Terrae — Centro de Estudios: Santiago, 2005. — 82 pp.
21. Correa S. Con las riendas del poder: la derecha chilena en el siglo XX. Random House Mondadori: Santiago, 2011. — 368 pp.
22. de Zarate V. Su revolución contra nuestra revolución: izquierdas y derechas en el Chile de Pinochet (1973-1981). LOM Ediciones: Santiago, 2006. — 228 pp.
23. Dinges J. The Condor Years: How Pinochet and His Allies Brought Terrorism to Three Continents. The New Press: New York, 2004. — 313 pp.
24. Donoso C. Conflictos y tensiones en el Chile Republicano. RIL editors: Santiago, 2014. — 289 pp.
25. Dorfman A. Exorcising Terror: The Incredible Unending Trial of Augusto Pinochet. Seven Stories Press: New York, 2002. — 224 pp.
26. Garcia J. Pinochet: Vivir matando. Aguilar: Santiago, 2000. — 147 pp.
27. Gooren H. Encyclopedia of Latin American Religions. Springer: New York, 2019. — 1679 pp.
28. Grandin G. A Century of Revolution: Insurgent and Counterinsurgent Violence during Latin America's Long Cold War. Duke University Press: Durham, 2010. — 456.
29. Gutierrez C. Militares contra Pinochet : los que defendieron la Constitución frente al golpe de 1973 en Chile. Capital Intelectual: Santiago, 2009. — 118 pp.
30. Guzman G. Attitudes of the Chilean Right toward Jews: From Acceptable Undesirables to Respected Businessmen. Jewish Latin America: Leiden, 2022. — 300 pp.
31. Herrera G. Pinochet: The Politics of Power. Unwin Hyman: London, 1988. — 196 pp.
32. Huneeus C. The Pinochet Regime. Lynne Rienner Pub: London, 2007. — 559 pp.

33. Katharine Davis on the Role of the Catholic Church in Politics in Chile. URL: <https://berkleycenter.georgetown.edu/posts/katharine-davis-on-the-role-of-the-catholic-church-in-politics-in-chile>
34. Kornbluh P. The Pinochet File: A Declassified Dossier on Atrocity and Accountability. The New Press: New York, 2013. — 624 pp.
35. Lessa F. The Condor Trials. Transnational repression and human rights in South America. Yale University Press: New Haven, 2022. — 392 pp.
36. Mario A. Pinochet: biografía militar y política. Ediciones B: Santiago, 2019. — 832 pp.
37. Marquez N. La Dictadura Comunista de Salvador Allende. Individuo: Santiago, 2022. — 167 pp.
38. McSherry J. Predatory States: Operation “Condor” and covert war in Latin America. Rowman & Littlefield Publishers, Inc: Lanham, 2012. — 321 pp.
39. Mormonism and Chilean Exceptionalism. URL: https://www.academia.edu/2031198/Mormonism_and_Chilean_Exceptionalism
40. Mormonism and Guerrilla Violence in Chile. URL: https://www.academia.edu/3130559/Mormonism_and_Guerrilla_Violence_in_Chile
41. Mount G. Chile and the Nazis: From Hitler to Pinochet. Black Rose Books: Montreal, 2002. — 177 pp.
42. Passmore L. The Wars Inside Chile’s Barracks: Remembering Military Service under Pinochet. The University of Wisconsin: Madison, 2017. — 311 pp.
43. Pentecostalization and Politics in Paraguay and Chile. URL: <https://www.mdpi.com/2077-1444/9/11/340>
44. Perrault G. El libro negro del capitalismo. Txalaparta: Tafalla, 2001. — P. 185-186.
45. Pinochet and the Catholic church. URL: <https://www.forgingmemory.org/narrative/pinochet-and-catholic-church>
46. River C. Augusto Pinochet — The Life and Legacy of Chile’s Controversial Dictator. Charles River Editors: New York, 2016. — 68 pp.
47. Spataro M. Pinochet. Lectulandia: Santiago, 2003. — 1300 pp.
48. Taylor M. From Pinochet to the ‘Third Way’: Neoliberalism and Social Transformation in Chile. Pluto Press: London, 2006 — 120 pp.
49. The Growth and Development of Non-Catholic Churches in Chile. URL: <https://www.jstor.org/stable/43920097>
50. The Development of Religious Liberty in Chile, 1973-2000. URL: <https://digitalcommons.law.byu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2005&context=lawreview>

Дмитро Гринь,
Український Вільний Університет (Мюнхен, Німеччина)
Ігор Срібняк
Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

ТАБОРОВА ПРЕСА ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ У НІМЕЧЧИНІ В ЧАСІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (з історії заснування та функціонування)

Обставини заснування та функціонування таборових газет полонених українців у Німеччині — «Розсвіт» у Раштаті, «Просвітнього Листка» (з 1 січня 1917 р. — «Громадської Думки») у Вецлярі та «Вільного Слова» у Зальцведелі — до сьогодні привертають увагу дослідників своєю незвичайністю, і більше того — особливою винятковістю. Засновані заходами Союзу визволення України, який був уповноважений до проведення культурно-просвітницької та національно-організаційної роботи в середовищі полонених українців зі складу царської армії, згадувані видання тиражувалися за згодою німецької військової влади, в умовах дії цензури та всіх обмежень Першої світової війни — але попри це вони гідно виконували свою інформаційну місію, а разом з тим несли українцям слово цілковитої правди, коли йшлося про історію боротьби України за свою волю і незалежність протягом усього часу її існування.

Вивчення історії таборової преси було започатковано у середині 1990-х рр. працями О. Сидоренка⁶⁵⁸. Для розуміння специфіки її видання важливе значення мала розвідка І. Крупського⁶⁵⁹. Підсумковий характер у вивченні історії таборової преси мала книга Н. Сидоренко, в якій було простежено основні віхи редакційно-видавничої історії всіх таборових газет⁶⁶⁰. Окремі згадки про функціонування згадуваних видань полонених українців містяться в одній зі статей Л. Кривошеєвої⁶⁶¹. Ще за кілька років був опублікований

⁶⁵⁸ Сидоренко О. Українська таборова преса часів Першої світової війни: Анотований бібліографічний покажчик. Київ, 1995; Сидоренко, О. Українська таборова преса часів Першої світової війни: національно-політичні орієнтири Матеріали третього міжнародного конгресу українців (Харків, 26-29 серпня 1996 р.). Історія. Харків, 1996. С.207–210.

⁶⁵⁹ Крупський І.В. Становлення української таборової преси. Основні тематичні напрями її діяльності Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: Доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції (25-26 серпня 1995 р.), 1996. С.341–352.

⁶⁶⁰ Сидоренко Н. М. Національно-духовне самоствердження: У 3-х ч.: Ч.І. Українська таборова періодика часів Першої світової війни. К., 2000. С.64–74.

⁶⁶¹ Кривошеєва, Л.М. Діяльність Союзу визволення України з організації таборової преси, 1915-1917 рр. Українська періодика: історія і сучасність: доп. і повідом. 8-ої Всеукраїнської наук.-теор. конф., Львів, 24-26 жовтня 2003 р. Львів, 2003. С.62–66.

допис співробітників НБУ ім. В. І. Вернадського, в якому була уміщена стисла інформація про заснування таборових газет та подано далеко неповну рубрикацію їх матеріалів⁶⁶². Специфіка видавничої діяльності полонених українців у таборах досить активно розробляється останнім часом, причому це відбувається у двох площинах — у форматі дослідження власне видавничої історії таборових газет⁶⁶³ та вивчення джерельного потенціалу опублікованих на їх шпальтах матеріалів⁶⁶⁴.

Табір Раштат

Підготовка до заснування газети розпочалась у таборі Раштат ще у середині грудні 1915 р. із завезення та встановлення в одному з бараків друкарського верстату та створення Редакційного комітету. Перший випуск часопису «Розсвіт» побачив світ 23 січня 1916 р., що стало можливим завдяки заходам «Гуртка прихильників «Союза Визволення України»». Як йшлося в редакційній статті, мета видання газети була би досягнута, коли би «наші земляки тут в полоні, не марнуючи даремно часу, обмінювались думками, учились, пізнавали самі себе[...]». Це було тим більш важливим, що полонені, на думку редакції, вже були близькі до того моменту, коли впаде «ярмо темноти, ярмо рабства», коли «починає світити як перед сходом», і власне цим очікуванням й був обумовлений вибір назви таборової газети. Також редакція закликала своїх майбутніх читачів до поважання «рідного слова, сказаного в газеті», бо тільки та людина, яка здатна поважати, може стати «громадянином і чоловіком»⁶⁶⁵.

Звертаючись до широкого загалу полонених, Редакційний комітет закликав їх до поширення в таборі українського слова та запропонував бажаючим взяти активну участь у просвітній роботі. Але при цьому члени Комітету мусили рахуватися з тим, що значна

⁶⁶² Залізнюк О., Білименко Л., Швець, І. Українські таборові газети Німеччини та Австро-Угорщини 1915–1918 років: історія формування, зміст, тематична насиченість (За матеріалами газетних фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) Наукові праці Національної бібліотеки імені В.І.Вернадського. К., 2016. Вип.44. С.356–368.

⁶⁶³ Срібняк І. Голоско С. Видавнича діяльність полонених вояків-українців у таборах Раштат і Вецляр, Німеччина (1915-1918 pp.) *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej — przeszłość i teraźniejszość. Monografia zbiorowa / red. Ihor Sribnyak. Warszawa-Toruń: Międzynarodowy konsorcjum naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra*, 2019. S.108–112; Срібняк І., Шнайдер В. Формування світогляду полонених українців засобами друкованого слова: національно-виховна місія часопису «Просвітній Листок» у таборі Вецляр, Німеччина (1916 р.) // Синопис: текст, контекст, медіа. К., 2020. Т. 26. № 3. С. 90-97; Срібняк І., Гринь Д. Національно-виховна місія часопису «Громадська Думка» у таборі полонених українців Вецляр, Німеччина (1917 — початок 1918 pp.) // Український інформаційний простір. К., 2023. № 2(12). С.225-250; Срібняк І., Голоско С. «Подати товаришам дрібку душевної розради і забуття про власну долю»: таборова газета полонених вояків-українців «Вільне слово» (Зальцведель, Німеччина) у 1916-1917 pp. // Проблеми всесвітньої історії. К., 2019. № 2(8). С. 105-120; Срібняк І., Гринь Д. Національно-виховна місія часопису «Громадська Думка» у таборі полонених українців Вецляр, Німеччина (1917 — початок 1918 pp.) // Український інформаційний простір. К., 2023. № 2(12). С.225-250; Срібняк І., Гринь Д. Театрально-музична складова таборового повсякдення полонених українців у Вецлярі, Німеччина, березень 1917 — травень 1918 pp. (за матеріалами часопису «Громадська Думка») // Емінак. 2025. Вип. 2(50). С. 193-210.

⁶⁶⁴ Срібняк І., Голоско С. Часопис «Розсвіт» як ретранслятор думок і прагнень полонених українців табору Раштат у Німеччині: 1916-1917 pp. // Київські історичні студії. К., 2021. № 1 (12). С. 6-13; Срібняк І., Шнайдер В. Часопис «Просвітній Листок» як джерело для реконструкції історії розвитку української громади у таборі Вецляр, Німеччина (1916 р.) // Київські історичні студії. К., 2020. № 2 (11). С. 50-59; Кудряченко А., Срібняк І. Громадсько-політичний та національний активізм полонених вояків-українців у таборі Вецляр, Німеччина, 1917 р.: зміст і форми (за матеріалами часопису «Громадська Думка») // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. К., 2023. № 32. С. 138-154; Срібняк І., Голоско С. Газета «Вільне Слово» як джерело вивчення життєдіяльності полонених українців у таборі Зальцведель (Німеччина), 1916-1917 pp. (початок) // Світ Кліо. К., 2020. № 1. С. 80-89; Срібняк І., Голоско С. Газета «Вільне Слово» як джерело вивчення життєдіяльності полонених українців у таборі Зальцведель (Німеччина), 1916-1917 pp. (закінчення) // Світ Кліо. К., 2021. № 2 (1). С. 79-91; Срібняк І., Гринь Д. Український парамілітарний рух у таборі Вецляр, Німеччина, 1916 — перша половина 1918 pp. (за матеріалами таборової преси) // Європейські історичні студії. К., 2023. № 26. С. 84-103.

⁶⁶⁵ До земляків // Розсвіт: часопис полонених українців. Раштат, 1916. 23 січня. Ч.1. С.1.

кількість полонених у Раштаті не співчувала українській справі, і тому ставилися «до таких читачів надзвичайно обережно», уникаючи проголошення радикальних гасел у національному питанні. У цей час «Розсвіт» продовжував залишатися органом невеликого гуртка свідомих українців, і всі спроби редакції збільшити число однодумців не давали бажаних наслідків. Справа в тім, що переважна більшість полонених побоювалась навіть наблизуватись до «редакційного» бараку, а тим більше — читати свою газету⁶⁶⁶.

У перших числах газети про Україну майже не згадувалось, до її видавці намагались привернути до її читання ту частину полонених, які все ще залишались обік української справи. З плином часу на шпальтах «Розсвіту» стали з'являтися матеріали господарського змісту, «статті, які порушували питання педагогічного характеру, поміщувались вірші і т.д.». Поволі газета почала зацікавлювати все більше коло полонених, і з кожним днем більшало його прихильників й читачів. Відтак вже за короткий час часопис ставив перед собою й завдання задоволення потреб свідомих полонених, «які потребували певних відомостей із політичного життя, певного освітлення уважніших світових подій»⁶⁶⁷.

У лютому 1916 р. було обрано новий склад Редакційного комітету (20 осіб), заходами якого часопис поступово став набувати все більшої ваги у таборовому житті. І якщо перші числа «Розсвіту» з'являлися щотижнево у кількості 500 примірників (з 1917 р. — двічі на тиждень), то поступово наклад кожного його числа збільшився до 1500 примірників, з яких третина розходилося в таборі, а решта надсилалася на робітничі команди, до інших таборів та Берлінської централі СВУ. Редакційний комітет дбав також і про поширення в таборі інших українських видань («Розвага», «Вістник СВУ», «Українське Слово»)⁶⁶⁸.

З 24 лютого 1916 р. доставку (експедицію) часопису передплатникам поза межами табору забезпечував спеціально для цього створений «Адміністраційний комітет» з 10 осіб, який розпочав свою діяльність. Завдяки добре поставленій роботі Комітету переважна більшість робітничих команд достатньо регулярно отримувала часопис «Розсвіт», який водночас потрапляв й до інших таборів полонених вояків царської армії в Німеччині. Комітетові «були повірені: книгарня з висилкою замовлених за оплату книжок, карток, листів на робітничі команди, нагляд над друкарнею, розпродаж «Розсвіту» і інших часописів». Протягом 1916 р. його заходами серед полонених було розповсюджено близько 400 тис. «переписних карток», понад 50 тис. конвертів, 17873 примірники часопису «Розсвіт», значна кількість книжок (шкільних підручників, «Кобзарів» Т.Шевченка та ін.) на суму 7189,18 м.н. Ще 83 тис. примірників «Розсвіту» були вислані комітетом до Берлінської централі та інших таборів полонених українців у Німеччині⁶⁶⁹.

У зв'язку зі збільшенням обсягу роботи у липні 1916 р. Редакційний комітет було реорганізовано у Редакційну секцію (Видавниче товариство) на чолі з радою у складі голови (він же головний редактор), писаря, редактора, двох коректорів, трьох «заступників» (кандидатів у члени ради — *авт.*), делегата від Просвітнього відділу СВУ та референта Генеральної Ради⁶⁷⁰. На її засіданнях могли бути присутніми й інші члени товариства, які в такий спосіб мали можливість докладніше придивитись до редакторської роботи⁶⁷¹.

Крім власне видання часопису, секція поставила перед собою і завдання «зорганізувати полонених Українців для науки редакційної й видавничої справи, щоб вони могли самостійно вести сю роботу». Забезпечити реалізацію цього члени секції планували шляхом активнішого залучення «своїх членів до редакційної роботи: писати статті, ре-

⁶⁶⁶ З приводу сотого числа часописи «Розсвіт» // Розсвіт. Раштат, 1917. 28 травня. Ч.35(100).

⁶⁶⁷ Роковини // Розсвіт. Раштат, 1917. 24 січня. Ч.1(66).

⁶⁶⁸ ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.105, арк.3-18.

⁶⁶⁹ ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.18, арк.3 («Регулямін Редакційної Секції полонених Українців у Раштаті»).

⁶⁷⁰ ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.108, арк.1.

⁶⁷¹ Терлецький О. Українці в Німеччині 1915-1918 Т. 1. Історія української громади в Раштаті. Київ-Ляйпціг, 1919. Т.1. С.216.

дагувати й коректувати їх, й загалом усього вчить, що зв'язано з редакторською та видавничою роботою». Секція була відкрита для всіх таборян, відтак її членом міг стати «кожний Українець раштатського табору, який цікавився редакційними справами» та прийнятий 2/3 голосів її членів⁶⁷².

Завдяки всім цим інноваціям таборовий часопис досить скоро здобув собі авторитет і повагу серед полонених, що збільшувало коло прихильників газети та її передплатників. Все більше її читачів «все частіше зверталися за порадою до редакції, висловлювали їй подяку і все частіше присилали їй своїх творів»⁶⁷³. Особливо ефективно «Розсвіт» виконував функцію комунікатора між табором і розкиданими на величезній площі робітничими командами, а крім того — давав всім бажаючим знання з основ редакторської та видавничої справи, що відкривало перед ними можливість працювати в українських типографіях та видавництвах (після звільнення з полону).

Поява табової газети свідчила про те, що «для українців починається нове життя; проходять часи несвідомості, часи поневолення, нація пробуджується, і прийде скоро день свободи, вільного розвитку духового й економічного». Редакція намагалася не замикатися у вузькому гуртку однодумців — вона прагнула до того, «щоби якнайширше коло людей приймало участь у цій (видавничій — *авт.*) справі», щоб «пробудити у людей бажання письмово висловлювати свої думки»⁶⁷⁴.

Річний термін видання «Розсвіту» переконливо свідчив про те, що газеті вдалось придбати симпатії тисяч і тисяч полонених українців, для яких вона стала надзвичайно ефективним засобом згуртування (як тих, хто залишався в таборі, так і членів робітничих команд). Досить промовистим видається й сумарна цифра річного накладу часопису: протягом 1916 р. у табовій друкарні було видрукувано 100922 примірники часопису «Розсвіт»⁶⁷⁵, що переконливо свідчить про розмах національної роботи у таборі Раштат.

Після реорганізації видавничого секції у видавництво «Український Рух» останнє отримало все необхідне обладнання (електричний мотор та машину для різання паперу). Маючи у своєму складі п'ять підрозділів (книгарню, експедицію, редакцію, друкарню, переплетню) видавництво за перші три місяці 1917 р. віддрукувало 96000 примірників часопису «Розсвіт», 4000 примірників брошур та 94000 примірників різних форм⁶⁷⁶. Загалом же за перше півріччя 1917 р. видавництво «Український Рух» видрукувало 185582 примірників табової газети «Розсвіт» (73 тис. примірників було відправлено до інших таборів, ще 81 тис. — надіслана до робітничих команд) та 7800 примірників різних брошур⁶⁷⁷.

У цей час табовий часопис відіграв визначну роль у комунікації між полоненими. Його редколегія (з нагоди видання його сотого числа), справедливо відзначала, що часопис регулярно, з номера у номер ніс «тисячам полонених Українців їх рідне слово, якого вони були позбавлені в себе дома», і попри всі негаразди давав «полоненим нашим землякам у тяжкі хвилини розраду в їх незавидному житті», ділився з ними «сумними, то радісними вістками, [...] нагадував про спільну працю, пригадував наші ідеали та закликав до боротьби за нашу покривджену націю». За короткий час «Розсвіту» вдалось охопити своїм впливом «ширші маси нашого народу поза табором, щоб спільною думкою зв'язати та об'єднати тисячі полонених українців». Це вимагало «багато праці, багато енергії, твердої віри в роботу й щирої любови до свого покривдженого народу». Але всі труднощі було подолано, на початку літа 1917 р. «Розсвіт» вже передплачували й читали тисячі полонених

⁶⁷² ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.108, арк.1.

⁶⁷³ Роковини // Розсвіт. Раштат, 1917. 24 січня. Ч.1(66).

⁶⁷⁴ Роковини // Розсвіт. Раштат, 1917. 24 січня. Ч.1(66).

⁶⁷⁵ ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.18, арк.3.

⁶⁷⁶ ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.74, арк.29.

⁶⁷⁷ ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.23, арк.50.

українців, «він пускав свої проміння майже по цілій Німеччині, заглядав у далекі кутки, пробивався всюди, де тільки є хоч один Українець»⁶⁷⁸.

Табір Вецляр

У таборі Вецляр підготовчі заходи до заснування таборової газети розпочалися вже на початку жовтня 1915 р. — з моменту започаткування у ньому просвітньої роботи. На цей час в таборі не існувало ще української організації як такої, і організаційна робота обмежувалася скликанням гуртку українських активістів (20-30 осіб), які під проводом когось з членів Просвітнього відділу обговорювали різні сторони таборового життя. На одному з перших таких засідань голова Просвітнього відділу СВУ Роман Смаль-Стоцький запропонував заснувати таборову газету, і після короткого обговорення ця пропозиція була підтримана присутніми на зборах полоненими. При цьому було відзначено, що наразі серед полонених немає відповідних фахових сил (журналістів та редакторів) для реалізації цього задуму. Разом з тим було ухвалено назву газети — «Просвітний Листок», періодичність її видання (тричі на місяць) та спосіб тиражування (на друкарській машинці). Програма часопису практично не обговорювалася, було лише вирішено, що в ньому уміщуватимуться «статті, оповідання, вірші», а дописуватимуть до газети «хто що може і як може»⁶⁷⁹.

З цього моменту справою майбутнього заснування газети опікувався безпосередньо Р. Смаль-Стоцький, а питання її тиражування регулярно обговорювалися на щотижневих зборах полонених українців, що скликалися Просвітнім відділом СВУ. Як йшлося у рукописному звіті «Історія Видавничого Товариства імені Б. Грінченка, полонених українців табору Вецляр, за час від 15 жовтня 1915 р. до 20 січня 1916 р.» — «справа ведення часописі провадилася в той спосіб, що співробітники (3-5 душ) писали, подавали матеріал голові п[ану] Стоцькому, який по своєму згляду (на свій розсуд — *авт.*) той матеріал відкидав або редагував і друкував на машинці у м[істі] Вецлярі»⁶⁸⁰.

Відтак останній виконував функції головного редактора і видавця таборового друкованого органу «Просвітний Листок» («Просьвітний Листок»), перше число якого побачило світ 15 жовтня 1915 р. (і видавалося далі через кожні десять днів). Вже невдовзі виконання основних технологічних операцій (друкування та скріплення номерів) було перенесено до табору, між тим відбір матеріалу для публікації й загальне редагування продовжував здійснювати Р. Смаль-Стоцький. При цьому «не було ніяких зборів, ніяких організаційних нарад, а були тільки приватні порозуміння голови С[тоцького] з поодинокими співробітниками часописі, які постійно чи випадково щось дописували»⁶⁸¹.

Зміни у цей порядок зайшли за півтора місяці, коли 28 листопада ц.р. була скликана організаційна нарада за участю членів Просвітнього відділу СВУ (Р. Смаль-Стоцького, П. Карманського, Мітієвського, о. Петра Катеренюка) і українських активістів з числа полонених (Василь Бахір, А. Полуботок, Білик, Шевчук, Волошин, Решетило, Забіяка, Сидоренко, Якубчук, Брежицький, Волицець, Чумак). Її учасники ухвалили рішення про створення пресової секції з кількома підсекціями — газетною, друкарською, видавничою і книгарні. Також було обрано провід пресової секції (В. Бахір — голова, А. Полуботок — секретар, Шевчук — скарбник, П. Карманський — референт). У подальшому члени пресової секції регулярно відбували свої засідання, під час яких зокрема обговорювали матеріали, що пропонувалися до друку, а також вирішували інші поточні питання. Разом з тим, процес «редагування, коректування і весь технічний бік спра-

⁶⁷⁸ З приводу сотого числа часописи «Розсвіт» // Розсвіт. Раштат, 1917. 28 травня. Ч.35(100).

⁶⁷⁹ ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.52.

⁶⁸⁰ ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.52 зв.

⁶⁸¹ ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.52 зв.

ви лишився в руках референта від „Просвітнього Відділу”, на нього також покладалася й фінансова сторона справи⁶⁸².

Заходами членів пресової секції до кінця 1915 було підготовлено до друку та розтиражовано вісім випусків часопису — кожен з яких у кількості 130 примірників (більшість з них безкоштовно передавалися до бараків, в яких мешкали полонені українці). Як зазначалося у вже цитованому звіті — частина накладу газети залишалася у редакції через інертність переважної більшості таборян та відсутності зацікавленості до ознайомлення з його матеріалами. У цей час не лише широкий загальний полонених, але навіть й частина симпатиків української справи з їх числа поставилися до таборової газети або вороже або байдуже⁶⁸³.

Поясненням такої реакції на вихід перших чисел часопису може бути те, що журналістський рівень його матеріалів ще не був достатньо високим (майже усі розміщені у ньому дописи були авторства самих полонених, і зокрема вже згадуваних В. Бахіра, А. Полуботка, Брежицького, Волинця, Білика, Шевчука, Чумака, Якубчука⁶⁸⁴). Крім того пресо-ва секція розповсюджувала у таборі й інші українські газети, зокрема «Українське Слово», фрайштадську «Розвагу», «Вістник СВУ». Тільки протягом листопада-грудня 1915 р. у Вецлярі було роздано і реалізовано 7306 примірників «Українського Слова» і 911 різних чисел «Вістника СВУ»⁶⁸⁵.

З 1 січня 1916 р. часопис перейшов на «високий» друк — його тиражування здійснювалося у міській друкарні Вецляра двічі на місяць (1 і 15 числа)⁶⁸⁶. На цьому етапі газета друкувалася вже значно більшим накладом (3 тис. примірників), які проте не знаходили свого читача — з цієї кількості кілька сотень примірників переправлялися до робітничих команд, і ще кілька десятків розходилися у таборі. Діяльність пресової секції не обмежувалася лише виданням часопису «Просвітний Листок» — у січні 1916 р. заходами її членів були опубліковані «Календар на 1916 р.» (у кількості 500 примірників) та «Захальна книжечка, присвячена славному й світлому Союзу визволення України», яка містила в собі передрук усіх матеріалів перших восьми номерів «Просвітнього Листка»⁶⁸⁷. Як і раніше — вся відповідальність за редагування часопису покладалася на референта «Просвітнього відділу» П. Карманського, який хоча й докладав усіх зусиль для забезпечення тиражування часопису⁶⁸⁸, проте не міг збільшити його популярність серед полонених через їх інертність.

З плином часу таборяни все більше при звичаювалися до читання своєї газети. Свідченням зростання популярності «Просвітнього Листку» стало надіслання деяким з полонених невеликих сум пожертв для потреб газети, які маючи скудні заробітки (зазвичай одна німецька марка денно) — тим не менш вважали своїм обов'язком підтримати газету половиною свого денного заробітку⁶⁸⁹. У свою чергу — німецька комендатура табору передала у розпорядження Видавничого товариства один з бараків, що також опосередковано свідчило про посилення потенціалу таборового часопису.

Зміни на краще додатково унаочнилися після видання присвяченого Т.Шевченкові березневого випуску (№ 5) газети та приходу до роботи в редакції нового голови Просвітнього відділу СВУ Богдана Лепкого, який фактично став головним редактором газети після від'їзду з табору П. Карманського у лютому 1916 р. Його зусиллями матеріали в «Просвітньому Листку» були чітко структуровані за такою схемою: вступна стаття «на політичні

⁶⁸² ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.52 зв.-53.

⁶⁸³ ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.53.

⁶⁸⁴ ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.53.

⁶⁸⁵ *Лисецький П.* Як виглядає просвітньо-організаційне життя в українським таборі у Вецлярі // *Вістник політики, літератури й життя.* Відень, 1918. 20 січня. Ч.3(186).С.37.

⁶⁸⁶ Зміна у видаванню «Просвітнього Листка» // *Просвітний Листок.* Вецляр, 1916. 1 січня. Ч.1. С.7.

⁶⁸⁷ ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.53 зв.

⁶⁸⁸ *Карманський П.* Шляхом визвольної боротьби (спомини) // *Визвольний Шлях.* Лондон, 2005.Кн.8(689). С.95.

⁶⁸⁹ Подяка // *Просвітний Листок.* Вецляр. 1916. 16 лютого. Ч.4. С.8.

теми і злобу дня, історичні статті на теми зв'язані з сучасним положенням України з ілюстраціями, вірші й оповідання, хроніка з таборового життя й події в світі»⁶⁹⁰.

Пресова секція навесні 1916 р. збільшила свій склад, до її складу — крім вже згадуваних таборян — приєдналися полонені Козицький, Шипуков, Решетняк, Ющенко і член Просвітнього відділу (і референт часопису) В.Пачовський. Останній брав діяльну участь у змістовному наповненні рубрик «Події в світі», «Вісті з Росії», «Війна», а також готував вступні статті. Редакція намагалася подавати більше інформації про таборове життя, відтак у здвоєному (№ 12-13) числі був уміщений короткий огляд діяльності усіх таборових організацій. У ньому, зокрема, йшлося й про роботу пресової секції, яка у цей час збільшила свій склад шляхом кооптації представників (референтів) від усіх таборових організацій, що було зроблено задля того аби «преса була ділом і наукою для всіх громадян та організацій»⁶⁹¹.

Прихід до складу секції нових членів створив усі можливості для видання «Просвітнього Листку» тричі на місяць (5, 15, 25 числа кожного місяця), починаючи з 5 червня 1916 р.⁶⁹². Проте особливо активізувалася діяльність пресової секції після відрядження до Вецляра 13 українських активістів з табору Фрайштадт, які мали багатий досвід проведення національно-організаційної роботи. 10 червня 1916 р. вони були присутні на засіданні членів пресової секції та ознайомили присутніх зі змістом окремого «регуляміну», надісланого до табору президією СВУ. На виконання його положень пресова секція була реорганізована у редакційний комітет, провід в якому перейшов до новообраного правління (голова — Іван Лазько), останній увійшов також до складу «уряду» табору («Генеральної Старшини»)»⁶⁹³.

Новий склад редколегії повсякчасно дбав про зміцнення зв'язку «газета — читач», вбачаючи в ньому запоруку популярності «Просвітнього Листка». Це було тим більш актуальним через виїзд переважної більшості полонених для участі в сільськогосподарських роботах у німецьких господарствах, в силу чого таборова газета мала ефективно виконувати місію сполучника між таборовою організацією і робітничими командами. А для цього, на думку редакції часопису, остання могла і повинна була стати місцем для висловлення думок і бажань полонених. Тому в одному з номерів часопису був розміщений заклик до всіх полонених: «пишіть хто як думає, оповідайте про свої пригоди, критикуйте газету, критикуйте роботу, що в ній зле, пишіть, що для нас корисно, а що ні, пишіть скарги загального плану, одним словом все, що у кого наболіло[...] та надсилайте до редакції». Редакція готова була реагувати навіть ті матеріали, які не мали би підпису»⁶⁹⁴.

У серпні члени редакційного комітету дійшли думки про доцільність перенесення тиражування газети до табору, і після проведення всіх підготовчих робіт у одному з бараків і встановлення у ньому друкарського верстату — з 1 вересня 1916 р. (за іншими даними — з 4 вересня)⁶⁹⁵ видання «Просвітнього Листка» вже забезпечувалося силами полонених українців на всіх етапах редакційно-видавничого процесу. Устаткування друкарської машини в таборі дозволило продовжити видання газети вже в якості тижневика. Комітет подбав і про розповсюдження газети — таборовий газетяр відвідував кожен барак зі свіжим числом «Просвітнього Листка», і всі хто потребував мали можливість придбати газету, сплативши лише 5 пфенігів. Одночасно товариство подбало і про організацію регулярного надіслання часопису для робітничих команд, відтак з 3000 примірників часопису 200 надсилалися до СВУ, 200 — до табору Зальцведель, 200 — до табору Раштат, 1800-2000 — на робітничі команди, решта реалізовувалася у таборі»⁶⁹⁶.

⁶⁹⁰ ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.54 зв.

⁶⁹¹ Із таборового життя // Просвітний Листок. Вецляр. 1916. 25 травня. Ч.12-13. С.7.

⁶⁹² ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.54 зв.

⁶⁹³ ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.54 зв.

⁶⁹⁴ Просвітний Листок. Вецляр. 1916. 5 липня. Ч.16-17. С.10.

⁶⁹⁵ Із таборового життя // Просвітний Листок. Вецляр. 1916. 10 вересня. Ч.23. С.5.

⁶⁹⁶ ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.55.

Прагнучи збільшити читацьку аудиторію редакційний комітет спрямовував часопис у тематичному відношенні так аби його напрям «прихилився до настрою маси, не виступаючи різко з національним характером в цілі зедання загалу полонених». Як і раніше вважала одним зі своїх пріоритетних завдань докладне висвітлення різних сторін внутрішнього життя табору, хоча через залучення переважної більшості полонених до польових робіт в складі робітничих команд Вецяляр спорожнів, відтак таборових новин гостро бракувало. Між тим провід СВУ в одному зі своїх листів до редакційного комітету (від 28 серпня 1916 р.) звертав увагу його членів на небезпеку перетворення газети на рупор «відірваного від життя гуртка», натомість дуже важливим мала стати репрезентація на сторінках «Просвітнього Листка» «життя цілого табору» та «поглядів різних напрямків»⁶⁹⁷.

Визнаючи слушність аргументів президії СВУ редакційний комітет запровадив (з одночасним їх тематичним розширенням) три нові рубрики «З таборового життя», «Вісті з українського життя і Росії» та «Листування редакції». Кількаразове комітет звертався до загалу полонених «пояснюючи значінне часописи, старався навязати тісніші зносини з командами, вів переговори з інтелігенцією табору (йдеться про освічену частину полонених — *авт.*), яка ставилася негативно до часописи». Зрештою, редакційний комітет знайшов можливості аби змінити «часопись в напрямі відповідаючим на всі питання хвилі», при чому основний наголос було зроблено на справі «національного й суспільного освідомлення, як і на змагання до кращої будуччини, звертаючи головну увагу на це, щоби наша часопись найкраще віддавала (тут: відтворювала — *авт.*) життя табору, особливо що доторкається життя й діяльності організацій»⁶⁹⁸.

У вересні 1916 р. всі ці питання були обговорені на загальних зборах редакційного комітету в присутності Б. Лепкого. На думку останнього — редакційний комітет «Просвітнього Листка» мав докласти всіх зусиль для того, аби газета своїми матеріалами «оживляла життя через захоплювання загалу принципіальними питаннями, як національними так соціальними, а не йшла за хвиловим настроєм у таборі». Невідкладними завданням була й організація ефективного «кольпортажу» (поширення газети в таборі та поза його межами), уміщення інформації про всі новини таборових гуртків та організацій, приєднання до газети більшого кола читачів шляхом проведення «читацьких конференцій». Аби змінити на краще ситуацію в газеті учасники загальних зборів ухвалили рішення видавати «Просвітний Листок» двічі на тиждень (замість одного), урізноманітнити змістове насичення її матеріалів — для чого активніше залучати до їх написання членів таборових організацій. Також було вирішено організувати «школу для виховання репортерів» та продовжити практику регулярного передання більшої частини накладу газети до робітничих команд, водночас публікуючи на її шпальтах матеріали, що від них надходили⁶⁹⁹.

4 жовтня 1916 р. були скликані загальні збори членів редакційного комітету, які обрали новим своїм головою полоненого Андріюка. Під час їх роботи були висловлені побажання аби «таборова часопись притягала більше співробітників, щоби вона не виглядала такою односторонньою і одноманітною і аби більше відбивала сьогочасне життя». Ці настанови були прийняті до виконання проводом редакційного комітету, до складу якого напливало все більше нових членів. Цього місяця завершилося вецялярське відрядження 13 фрайштадців, які повернулися до свого табору, натомість на вивільнені після їх від'їзду посади (редактора, писаря і скарбника) були обрані відповідно полонені Бахір, Буховенко і Ступак⁷⁰⁰.

Рішенням чергових загальних зборів редакційного комітету, які відбулися 22 листопада ц.р., організація прийняла назву «Видавниче Товариство ім. Бориса Грінченка». Тоді

⁶⁹⁷ ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.55 зв.

⁶⁹⁸ ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.55 зв.

⁶⁹⁹ Із таборового життя // Просвітний Листок. Вецяляр. 1916. 15 жовтня. Ч.28. С.5.

⁷⁰⁰ ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.56.

ж було затверджено й статут Товариства, який був укладений за зразком аналогічної української організації у Фрайштадті. У цей час до редакції напливало все більше різних матеріалів, щоправда лише невелика їх кількість надавалися до друку. В силу цього члени Товариства проводили регулярні наради, на яких обговорювали питання про замовлення якісних дописів, насамперед статей на соціальні теми, а також з наукової тематики, у зв'язку з чим було ухвалено активніше залучати до співпраці цивільних освітян, які працювали в таборі⁷⁰¹.

Скликані 18 грудня 1916 р. надзвичайні збори ухвалили рішення видавати часопис з частотою двічі на тиждень, а також змінити його назву, відтак з 1 січня 1917 р. часопис став називатися «Громадська Думка». Редакція пояснювала доцільність обрання саме цієї назви в такий спосіб: «Коли ж просвіта розвинулась в ширших розмірах, коли забило живцем організоване життя, у просвіті стала брати участь ціла громада табору» необхідно було віднайти нові форми організаційно-національної роботи. І в цьому якнайкраще прислужилися традиції газети «Громадська Думка», яка короткий час видавалася у Києві з кінця 1905 р. і була заборонена царатом. Відтак вецлярський часопис символічно переймав естафету цього київського видання, прагнучи стати продовженням живої думки на німецькій землі: «В далекій чужині, куди нас доля загнала, ми (редакція вецлярської «Громадської Думки») відроджуємо щирі думки рідних громадян та угрунтовуєм їх в ту свідому й нову силу, яка переможе наших ворогів». Насамкінець редакція закликала своїх читачів щоби «кожна одиниця нашої громади по своїй змозі» дбала «про своє добро і добро громади, пам'ятаючи що громадська думка у всьому строю життя є головною»⁷⁰².

З цього моменту часопис виходив надалі 6 разів на місяць накладом у 3500 примірників, з яких розходилося від 2300 до 3300, решта — залишалися в редакції. Станом на кінець січня у складі товариства перебувало 40 членів, які також були задіяні в роботі різних структур Товариства. До їх числа належала т.зв. «переплетня» (палітурна майстерня), в якій учні під керівництвом полоненого Ткаченка виконували різні замовлення таборових організацій, а також книгарня-кіоск, що розташовувалася у приміщенні кооперативної Чайні (буфету), пропонуючи таборянам для придбання книги та часописи⁷⁰³.

Початок 1917 р. був позначений для таборової газети полонених українців у Вецлярі «Просвітній Листок» неординарною подією — зміною назви, і її редакція спробувала максимально переконливо пояснити доцільність цього кроку в редакційній статті. Зробивши короткий екскурс в історію газето-видавничої справи у таборі Вецляр редакція відзначила, що «назва „Просвітній Листок” була прийнята ще в той час просвітної праці в таборі, коли панував один клич — „просвіта!”», і коли просвіта розумілась, як проповідь, яка приходить і яку тільки треба приймати». Назва таборового часопису додатково наголошувала на важливості просвіти для всіх таборян, але з плином часу — «коли ж просвіта розвинулась у ширших розмірах, коли забило живцем організаційне життя і у просвітній праці стало брати живу участь ціла громада табору» у декого з полонених настало розуміння того, що ця назва є «завузькою». Особливо невідповідність назви газети почала кидатися у вічі після проведення реформи просвітно-організаційного життя громади, коли «кермо і відвічальність за працю взяли на себе організації табору»⁷⁰⁴.

На глибоке переконання редакції часопису — «святе слово „просвіта”» вже не охоплювало всього того, що відбувалося у таборі протягом 1916 р., бо «просвіта є жерелом, із якого живі люди черпають духову силу для розуміння громадського життя», а під її впливом «розвивається і збагачується[...] думка, громадська думка». Нова назва таборового часопису («Громадська Думка») також «апелювала» до однойменної київської газети, яка

⁷⁰¹ ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.56 зв.

⁷⁰² В.Г. Громадська Думка // Громадська Думка. Вецляр, 1917. 5 січня. Ч.48. С.2-3.

⁷⁰³ ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.56 зв.-57.

⁷⁰⁴ Громадська Думка // Громадська Думка. Вецляр, 1917. 5 січня. Ч.1(48). С.2.

недовгий час виходила в 1905 р., перш ніж була заборонена царським урядом. Тому приймаючи цю назву українська таборова громада прагнула нагадати, що «українська громадська думка не спинилася від заборони, не пішла на угоду своїм ворогам, а розвинулася і прийняла виразніщі й грізніщі форми» для Російської імперії, і що навіть на чужині — в полоні українці здатні відродити «щирі думки рідних громадян» та з'єднати їх «в ту свідому і нову силу», яка буде здатна перемогти царську деспотію⁷⁰⁵.

Аргументуючи свою думку редколегія наполягала: «громадська думка є та непереривна сила, яка відбиваючись на всіх сторонах життя, диктує устрій і лад тому життю», з огляду на що «треба дбати, щоби громадська думка виростала, піднімалася, набирала б розуму із тяжкого досвіду і вела до кращого життя». Редколегія газети запропонувала кожному полоненому долучати свою власну слушну думку до громадської, дбаючи при цьому як про своє особисте добро, так і добробут громади, нести «своє зерно до[...] «Громадської Думки», щоб вона збагачувалася[...] й відбивала б те, що ми є та як хочемо бути»⁷⁰⁶.

Можна лише припустити (через відсутність зворотної реакції полонених українців на зміну назви), що ця аргументація була достатньо переконливою для таборового загалу, і серед таборян не знайшлося противників такого перейменування. Так само позитивно полонені сприйняли й оновлений дизайн графічної заставки газети, але найголовнішим для них залишався її зміст, який після Лютневої революції в Росії набув значно більшого різноманіття та набагато виразнішого громадсько-політичного звучання. До цього була вже готова й переважна більшість таборян, для яких повалення царату стало подією першорядного значення, що уможливила їм позбутися почуття страху за долю своїх родин та вже вільно читати все, що вони вважали собі за потрібне.

Водночас газета навіть у цей сприятливий для таборової журналістики час не збиралася «почивати на лаврах», а навпаки — її провід (управа Видавничого товариства і редакція) — «не спускав з ока ваги друкованого слова й завше старався, що б наша часопись, оскільки то було можливе, відбивала в собі як загальне життє, так само й спеціально наше таборове». Хоча редакція не мала у цей час жодних проблем з наповненням більшості тематичних рубрик, і за її зізнанням — «матеріалу для заповнення газетних шпальт» цілком вистарчало, разом з тим мала місце «прогалина за браком в ній статей на суспільні та економічні теми, як також статей популярно-наукових»⁷⁰⁷.

Наклад газети у цей час складав 3000 примірників, невдовзі збільшившись до 3500. З цієї кількості розповсюджувалися від 2300 до 3300 примірників кожного випуску газети, решта передавалася до таборових бібліотек, а також пересилалася для провідних функціонерів СВУ. Газета отримувала пожертви від полонених, які переказувалися за бажанням жертводавців на визначені ними цілі через касу «Громадської Думки»⁷⁰⁸. Як і раніше — у таборовій друкарні виготовляються афіші, оповістки, програмки, бланки, статuti організації та інша поліграфічна продукція, завдяки чому українське друковане слово проникло в усі сфери таборового життя та увиразнювало національну душу цього таборового вогнища української національно-визвольної думки.

Надзвичайно ефективним засобом впливу на полонених було видання тематичних номерів, присвячених найвизначнішим українцям — творцям новітньої України. На початку березня 1917 р. редакція опублікувала окреме число газети, яке містило цілу низку матеріалів про життя та діяльність Тараса Шевченка⁷⁰⁹. Його відкривала велика стаття з портретом Кобзаря на першій сторінці, в якій були наведені основні віхи його життєвого шляху. Матеріал «Великий Невільник» містив численні цитування поетичної творчості Т.Шевчен-

⁷⁰⁵ Громадська Думка // Громадська Думка. Вецляр, 1917. 5 січня. Ч.1(48). С.2.

⁷⁰⁶ Громадська Думка // Громадська Думка. Вецляр, 1917. 5 січня. Ч.1(48). С.3.

⁷⁰⁷ Видавниче т[овариств]о ім. Б. Грінченка // Громадська Думка. Вецляр, 1917. 5 березня. Ч.13(60). С.5-6.

⁷⁰⁸ Видавниче т[овариств]о ім. Б. Грінченка // Громадська Думка. Вецляр, 1917. 5 березня. Ч.13(60). С.6.

⁷⁰⁹ Громадська Думка. Вецляр, 1917. 10 березня. Ч.14(61). С.1-16.

ка, що стосувалася насамперед пригнобленого становища українського народу в Російській імперії та поневірянь Кобзаря під час заслання. У замітці С.Зубченка «Встане Україна!..» містилася згадка про «малодухів» з числа тих полонених українців, які «ще до недавня противилися [...]освідомляючій праці, зрікалися свого національного імені», але під впливом геніального Шевченкового слова навіть у цієї категорії таборян «озивається їх українська совість, сміливо лунає українське слово»⁷¹⁰. Номер був багато ілюстрований, зокрема в ньому були розміщені кілька фото (у т.ч. й могила Т.Шевченка на Чернечій горі в Каневі).

Часопис ніколи не втомлювався «скликати і вербувати все нових і нових приклонників», закликаючи полонених до об'єднання: «збирайтеся в одну велику сім'ю — в українську громаду, об'єднані ставайте в боротьбу за ваші права і волю, кращу будучність своєї батьківщини». Його редакція апелювала й до тих полонених, які все ще сумнівалися, і унікали брати до рук «Громадську Думку». Між тим саме вони мали почути пораду газети: «читай, міркуй, толкуй другим і ставай в ряди тих, які не мечем, а громадською думкою йдуть до боротьби за свої права політичні». Долучившись до читання часопису полонений знатиме «як закладати й вести організації, товариства, як вести вдома хазяйство, як поступати при виборах до парляменту, чи то ради громадської; хто читає «Громадську Думку» постійно, той починає розуміти і розбирати політику». Закликавши таборян активніше переплачувати газету, редколегія слушно вважала, що це допоможе «звалити остатки темноти серед нашого народу», бо «чим більше передплатників об'єднаємо для «Громадської Думки», тим більше буде в нас на вільній Україні розумних людей»⁷¹¹.

Провід Видавничого товариства й редактори газети завжди велику увагу приділяли поширенню часопису серед робітничих команд — тільки за перше півріччя 1917 р. полоненим було надіслано понад 20 тис. примірників газети. Якщо станом на 1 липня 1917 р. «Громадська Думка» розходила на 607 команд з 1000, то вже на кінець року часопис охоплював всі команди так, що «найглухійший куток робітничої команди був зв'язаний з життям табору»⁷¹². Редакція провадила широке листування з робітничими командами, отримуючи в день десятки листів з різними запитами й проханнями полонених. Свідченням довіри полонених до свого часопису може слугувати й те, що в окремі дні редакція отримувала 300-400 марок німецьких у якості пожертв з робітничих команд⁷¹³.

Табір Зальцведель

Історія заснування таборової газети у Зальцведелі розпочалася з того, що 11 лютого 1916 р. «Національно-Просвітній Гурток» і Просвітній відділ СВУ створили для цього ініціативний гурток, який невдовзі реорганізувався у пресову (видавничу) секцію, що мала завданням практично реалізувати справу заснування й видання табірної газети. Було обрано управу секції у складі голови, його заступника, писаря, скарбника і адміністратора, створено редакційну колегію на чолі з членом Просвітнього відділу П.Карманським (заходами якого газета, власне, й з'явилася, і який вів її до сьомого числа). Через тимчасову відсутність у типографії друкарського верстату та українських шрифтів для складання текстів, було вирішено видавати часопис лише два рази на місяць. Для полегшення зв'язку з майбутніми читачами та дописувачами на редакційному баракі члени пресової секції встановили скриньку, в якій полонені мали можливість залишати свої листи⁷¹⁴. На другому засіданні пресової секції і редколегії, крім обговорення матеріалів, що надійшли

⁷¹⁰ Зубченко С. Встане Україна!.. // Громадська Думка. Вецляр, 1917. 10 березня. Ч.14(61). С.9-10.

⁷¹¹ Жнива «Громадської Думки» // Громадська Думка. Вецляр, 1917. 2 серпня. Ч.53(100). С.1.

⁷¹² Лисецький П. Як виглядає просвітньо-організаційне життя в українським таборі у Вецлярі // Вістник політики, літератури й життя. Відень, 1918. 3 березня. Ч.9(192). С.133.

⁷¹³ ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.34, арк.2-10.

⁷¹⁴ Павленко П. Огляд діяльності... // Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 13 лютого. Ч.13(72).

до редакції, була вирішена справа з назвою часопису. На думку полонених — назва «Вільне Слово» найбільш влучно характеризувала майбутній зміст статей полонених, які редакція планувала приміщувати на сторінках газети.

Перше число двотижневика полонених «Вільне Слово» з'явилося 1 березня 1916 р. і мало на своїй титульній сторінці гасло: «Товариші! Говоріть і пишіть все і всюди по українськи, бо це ганьба соромитись і легковажити матірню мову! Вчащайте усі на науку рідної історії і письменства, бо кожна шануюча себе людина повинна знати свою минувшину і духове надбання своїх батьків»⁷¹⁵. У статті «Від Редакції» було визначено основні завдання часопису, який своїми матеріалами мав дати полоненим «...дрібку душевної розради і забуття про власну недолю» та найцікавіші відомості, а також уміщувати різні думки на громадянські питання, щоби плекати у полонених «свідомість горожанських та національних прав», і в такий спосіб позбутися «намулу несвідомості, байдужості та заляканості, яким замулили нашу душу віки неволі в путах чиновництва, солдатчини і громадянської нужди»⁷¹⁶.

Вже під час тиражування перших двох чисел газети виникли непередбачувані труднощі, коли у таборовій типографії зіпсувався верстат. Тоді на допомогу редакції прийшла німецька комендатура, завдяки сприянню якої майже весь наклад перших двох чисел газети було видруковано в міській типографії Зальцведеля, при чому наклад першого числа склав 2000 примірників, другого — 2500. Такі обсяги дозволяли надсилати частину його накладу до інших українських таборів у Німеччині й Австро-Угорщині⁷¹⁷.

Попри досить енергійну протидію газеті з боку окремих полонених-русофілів, «Вільне Слово» почало розповсюджуватися у таборі та активно поширюватися в робітничих командах, які отримували його безоплатно. Намагаючись донести українське слово до полонених українців, які працювали далеко поза табором, Видавнича секція зверталась до них з проханням підтримати газету добровільними датками, які допомогли би покрити видатки на друк. При цьому редакція обіцяла уміщувати на шпальтах газети назви тих робітничих команд, які відгукнулись би на цей заклик та організували збірку коштів серед полонених. Дуже важливим було й те, що вже починаючи з середини березня 1916 р. всім полоненим, хто публікував у газеті свої матеріали (як прозу, так і поетичні твори), виплачувались авторські гонорари. Для активнішого залучення таборян до справи видання всіх бажаючих запрошували на засідання Пресової секції з можливістю участі в обговоренні їх матеріалів⁷¹⁸.

Згадуючи перший і найтяжчий період діяльності пресової секції П.Павленко писав: «Друкарська машина ще не була влаштована; то на початку роботи зіпсувалася; не було потрібного шрифту; друкарі [...] української мови добре не розуміли, в українських виданнях ніколи не робили й тому при складанні робили багато помилок; ніхто із членів секції, крім одного редактора, не був знайомий із редакторською і видавничою справою; не було коректорів і тому самому редакторові приходилося правити всю коректуру. [...] Не було потрібного числа сталих дописувачів, які б надсилали матеріал до часопису»⁷¹⁹.

Члени пресової секції крім справ, пов'язаних виключно з виданням часопису, були задіяні й в інших табірних інституціях. Редактор видання часто був змушений відвідувати всі таборові організації, збираючи різні інформації про їх діяльність⁷²⁰. Багато сил відбирало полегдження різних адміністративних справ. Через відсутність у таборі спеціального приміщення для продажу газет, їх необхідно було розносити до кожному бараку. «Але

⁷¹⁵ Див.: Вільне Слово: двотижнева часопись полонених табору Зальцведель. Виходить заходом Просвітнього Виділу С.В.У. і полонених. Зальцведель, 1916. 1 березня. Ч.1. С.1.

⁷¹⁶ Там само.

⁷¹⁷ Павленко П. Огляд діяльності Видавничого товариства імені П. Куліша // Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 10 лютого. Ч.12(71).

⁷¹⁸ Вісті з табору // Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 15 березня. Ч.2. С.6.

⁷¹⁹ Павленко П. Огляд діяльності... // Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 13 лютого. Ч.13(72).

⁷²⁰ ЦДАВО України, ф.4418, оп.1, спр.110, арк.1-8.

робити це також було трудно, бо через чорносотенців, які тоді ще були в силі, не тільки по бараках [...] а й по майдану небезпечно було ходити. [...] Були випадки, що газетяра били, забирали у нього касу, а часописи рвали»⁷²¹.

Такий стан справ тимчасово гальмував справу розповсюдження табірної часопису, проте був не в змозі її припинити. Енергійна праця розповсюджувачів спричинилася до поступового збільшення обсягу продажу газети у таборі. З 10 квітня 1916 р. газета почала виходити тричі на місяць, а вартість її примірника становила лише два пфеніги, що робило видання доступним для переважної більшості полонених. З цієї нагоди редакція часопису висловила надію, що «з огляду на низьку ціну «Вільне Слово» знайдеться в руках кожного, хто не хоче бездушно валятися гнилою колодою по таборі»⁷²².

У цей час редакції додавала сил та енергії та обставина, що полонені почали надсилати перші свої пожертви для підтримки свого таборового видання. Так, зокрема, полонений М. Рудик і його колеги, що знаходились поза табором у складі однієї з робітничих команд, надіслали 2,60 марок німецьких (м.н.), за десять днів таборовий часопис повідомив про надходження ще 7,76 м.н.⁷²³

Нового імпульсу робота з поширення часопису набула після влаштування на майдані в кінці травня 1916 р. книжково-газетного кіоску та організації продажу газет під час концертів і вистав у «Народному Домі». Тоді ж для членів секції було запроваджено курс коректорів⁷²⁴.

Справою розповсюдження газети у таборі й поза ним займалася Пресова секція, яка з метою поширення серед полонених інших періодичних видань з України (зокрема «Діла», «Українського Слова») долучала їх до кожного примірника «Вільного Слова». Значною мірою це привчило полонених читати не тільки табірний часопис, а й інші українські видання⁷²⁵. Після заснування в кінці травня 1916 р. Просвітньої секції, справа розповсюдження часопису перейшла до неї.

З 1 березня і до кінця травня 1916 р. тільки у таборі було продано близько 3000 примірників «Вільного Слова». Крім цього, у таборі також було продано ще 3500 примірників інших українських видань («Вістник СВУ», «Розсвіт», «Розвага», «Українське Слово»), більш як 400 примірників різних брошур і книжок на загальну суму 617,31 м.н.⁷²⁶

З травня 1916 р. редактором «Вільного Слова» став відряджений до табору за дорученням СВУ для провадження культурно-освітньої та національно-виховної роботи Зенон Кузеля, якого було призначено головою Просвітнього відділу СВУ. Він також перебрав на себе і догляд за друкарнею. Проте, вже 19 травня ц.р. на засіданні Пресової секції (яка тоді ж була перейменована у Редакційну), до статуту організації були внесені зміни й доповнення, зокрема — створено Раду секції — як її виконавчий орган, і контрольну комісію в складі трьох чоловік. Було також прийняте рішення обирати редактора з числа полонених терміном на шість тижнів, для того щоб дати можливість більшості членів секції пройти стажування на цій посаді. Після цих змін З.Кузеля продовжував залишатися представником табірної Просвітньої відділу в складі редакції⁷²⁷.

Стрімко змінювалася динаміка періодичності виходу часопису «Вільне Слово»: якщо у березні 1916 р. вона з'явилася двічі⁷²⁸, то вже починаючи з 1 квітня і до 28 травня — тричі (1, 10 і 20 дні місяця), потім (до 19 серпня) стає щотижневиком і нарешті починає видаватися двічі на тиждень. З серпня 1916 р. наклад газети досягав 3000 примірників, з яких

⁷²¹ Павленко П. Огляд діяльності... // Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 10 лютого. Ч.12(71).

⁷²² Зміна у видаванні В[ільного] Слова // Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 10 квітня. Ч.4. С.7.

⁷²³ Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 20 квітня. Ч.5. С.7; 1 травня. Ч.6. С.4.

⁷²⁴ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 14 липня. Ч.56(115).

⁷²⁵ ЦДАВО України, ф.4418, оп.1, спр.41, 42, 122-131 (Листи і прохання полонених до редакції «Вільного Слова» про випуску газет та висилку літератури).

⁷²⁶ Павленко П. Огляд діяльності... // Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 10 лютого. Ч.12(71).

⁷²⁷ ЦДАВО України, ф.4418, оп.1, спр.110, арк.4-6.

⁷²⁸ Павленко П. Огляд діяльності... // Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 10 лютого. Ч.12(71).

350 примірників надсилалося до Централі СВУ в Німеччині, 1300 — до трьох українських і трьох змішаних таборів полонених царської армії в Німеччині й Австро-Угорщині, 350 — до п'яти великих робітничих команд і ще 800 примірників — до 600 невеликих команд з табору Зальцведель в Німеччині (у розрахунку один примірник на повний десяток полонених). У випадку меншої чисельності робітничої команди повинна була здійснюватися передплата. Успішно провадився і продаж часопису в таборі — пересічно 200 примірників кожного числа, при чому за весь час існування табору тут було продано 12 тис. примірників «Вільного Слова». З 1 березня і до кінця 1916 р. було надруковано 157 тис. примірників часопису⁷²⁹.

Ці промовисті числа дозволяють зробити нам висновок, що, не дивлячись на досить складні умови діяльності редакційної секції в таборі, часопис поширював свій вплив не тільки на українських полонених власне Зальцведеля, але й на полонених інших таборів на території Німеччини й Австро-Угорщини. Але насамперед газета орієнтувалась на «зальцведельців» — без різниці чи вони перебували в таборі, чи перебували поза ним у складі робітничих команд. На шпальтах «Вільного Слова» досить часто уміщувались листи полонених до редакції, газета неодмінно повідомляла про надіслання таборянами грошових внесків для підтримки видавничої діяльності у таборі. Так, зокрема, у серпні 1916 р. полонений українець, прізвище якого було приховане під криптонімом «Т.В.М.», дякував редакції та аби «стерти сором із своїх очей» надсилав їй свій денний заробіток — 1,50 м.н. Цей та інші випадки підтримки газети полоненими дозволили редакції зробити справедливий висновок про розуміння таборянами ваги «рідного слова, яке промовляє прямо до серця й розважає тугу на чужій чужині»⁷³⁰.

На газетних шпальтах знаходилося і місце для посмертних згадок: після того, як 16 серпня 1916 р. пішов з життя від хвороби активний діяч українського таборової громади капітан царської армії Федір Сугак (він виконував обов'язки члена Просвітнього відділу СВУ, був сотником Запорізької січі, секретарем Головної ради табору та членом національної секції) редакція «Вільного Слова» умістила про нього скромний некролог⁷³¹. Для померлого було розпочато збір коштів (зібрано 37,69 м.н.), які рішенням національної секції були передані до фонду учнів українських гімназій⁷³².

Восени 1916 р. при редакційній секції була створена палітурна майстерня, яка здійснювала опрацювання всіх книжок з табірної бібліотеки і виконувала приватні замовлення полонених. Тоді ж з членів секції було утворено видавничу комісію у складі чотирьох чоловік, завданням якої було видання популярних книжок і брошур для полонених. Заходами комісії, зокрема, було видано брошуру «Голос пробудженого українця» накладом 3000 примірників. Одночасно видавнича комісія створила редакційну бібліотеку (113 книжок), організувала передплату 30 періодичних видань різними мовами.

10 жовтня 1916 р. при редакційній секції було створено «Гурток студіювання української мови», члени якого мали сприяти поширенню української мови у таборі⁷³³. 17 листопада редакційна секція заснувала «Фонд українського шкільництва», який почав збирати кошти шляхом добровільних пожертв на розвиток початкових шкіл в Україні. На кінець 1916 р. на рахунку фонду налічувалося 183,34 нім.мар.

Редакція провадила велике листування з полоненими, намагалася оперативно реагувати на всі події політичного життя в Україні й Росії, висвітлювала злободенні питання табірної побуту й перебування полонених у складі робітничих команд. У свою чергу і полонені поступово почали звертатися частіше до редакції, розповідаючи про свої болючі проблеми та додаючи до листів частину свого мізерного заробітку на підтримку розвитку видавничої

⁷²⁹ Павлик П. Огляд діяльності... 1917. 17 лютого. Ч.14(73).

⁷³⁰ Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 26 серпня. Ч.23. С.8.

⁷³¹ Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 23 серпня. Ч.22. С.8.

⁷³² Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 4 жовтня. Ч.34. С.6.

⁷³³ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 10 лютого. Ч.12(71).

справи в таборі⁷³⁴. У цьому зв'язку досить показовим є той факт, що до редакції до кінця 1916 р. надійшло 500 рукописів статей про побут та життя військовополонених. Всі матеріали регулярно (двічі на тиждень) обговорювалися на редакційній колегії, кожен член якої відповідав за свою рубрику. Після обговорення всі статті зберігалися у редакційному архіві.

Заходами редакції часопису було проведено кілька опитувань (анкет) полонених, що перебували у зальцведельському таборі та на робітничих командах. Полоненим пропонувалося відповісти на цілу низку питань, які торкалися широкого кола різних аспектів життя й побуту полонених⁷³⁵.

Аналіз анкет часопису «Вільне Слово» свідчить про те, що редакції вдалося встановити досить тісний контакт з читацькою аудиторією. Автори часопису намагалися якнайширше відобразити не тільки життя полонених, але й сприяти їхньому формуванню як свідомих громадян вільної України. З іншого боку, ця анкета дає істориків важливий матеріал для відтворення «образу» полоненого-українця — встановити вік, соціальне походження, освітній ценз, приналежність до політичної партії чи кооперативного руху, загальний культурний рівень тощо. Виходячи з матеріалів анкети, можна стверджувати, що полонені в цілому високо оцінювали просвітницьку діяльність таборних часописів, відзначаючи, зокрема, що «читають їх багато і слухають теж багато», а «користь те, що ми про все становище знаєм» та «багато дечого почерпнули доброго»⁷³⁶.

Окрім видання часопису, редакційна секція прикладала багато зусиль, друкуючи безкоштовно безліч афіш, плакатів, бланків та брошур на замовлення різних табірних організацій. Загалом, за підрахунками автора, було видрукувано 17450 примірників різних паперових виробів, прибуток секції склав 447,50 м.н. Крім цього, на початку березня 1917 р. силами членів секції було запроваджено лекції з коректури й журналістики.

На початку січня 1917 р. редакційна секція української табірної організації була реорганізована у Видавниче товариство ім. П.Куліша на чолі з управою. При товаристві діяв Редакційний комітет у складі 8 осіб, що безпосередньо відповідав за підготовку до друку кожного числа часопису. Нагляд за належною витратою коштів здійснювала Ревізійна комісія⁷³⁷. Нарешті, спеціальна рада координувала роботу всіх осередків Видавничого товариства⁷³⁸. До складу товариства увійшло 40 таборян. Друкарський персонал складався з 5 осіб (три складачі текстів, машиніст і його помічник). Друкарню було переведено на електричне живлення (до цього четверо полонених змушені були власноручно крутити маховик друкарського верстата). З початком 1917 р. було збільшено формат часопису⁷³⁹.

Оглядаючись назад, «Вільне Слово» у редакційній статті з нагоди виходу 100-го числа писало: «Завдяки «Вільному Слову» мали змогу більш-менш освідомитися кількадесят тисяч полонених українців, як іншою дорогою так освідомитися не змогли б. Освідомилося багато людей і інших націй, а також своєю працею ми звернули на себе увагу громадянства всього культурного світа»⁷⁴⁰.

Висновки. Отже, завдяки організаційним зусиллям делегованих СВУ до таборів українських освітян, яким вдалося залучити до співпраці спочатку нечисельне коло полонених українців, стало можливим започаткувати видання таборних газет. За короткий час з числа останніх творилася уповноважена до видання газети структура — пресова секція

⁷³⁴ ЦДАВО України, ф.4418, оп.1, спр.110, арк.32-35.

⁷³⁵ ЦДАВО України, ф.4418, оп.1, спр.110, арк.32-35.

⁷³⁶ ЦДАВО України, ф.4418, оп.1, спр.135, арк.2, 5.

⁷³⁷ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 3 березня. Ч.18(77).

⁷³⁸ ЦДАВО України, ф.4418, оп.1, спр.113, арк.1-15.

⁷³⁹ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 6 жовтня. Ч.80(139).

⁷⁴⁰ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 23 травня. Ч.41(100).

(редакційний комітет), члени якої поступово перебирали на себе основні технологічні операції — від змістовного наповнення та розповсюдження газети, і завершуючи процесом її тиражування (після того, як все потрібне устаткування та друкарський верстат були переміщені з міської типографії до табору). Необхідність полагодження великої сукупності справ в рамках видавничого процесу призвичаїло членів секції до регулярного проведення редакційних зборів (двічі-тричі на тиждень), під час яких відбувалося й обговорення поданих до друку матеріалів.

Слід окремо відзначити, що тиражування таборових видань весь час було збитковим, в силу чого пресові секції всіх таборів отримували регулярні фінансові дотації від СБУ на видавничі потреби. З плином часу ці дотації були зменшені з огляду на те, що частина коштів пресові секції відшкодовували шляхом реалізації накладів, а також завдяки виготовленню у таборових типографіях різної поліграфічної продукції. Ще одним джерелом грошових надходжень на видавничі потреби були пожертви полонених, які в такий спосіб виявляли свою вдячність пресовим секціям за їх роботу. Але попри всі ці надходження ніколи не були настільки значними аби покрити всі видавничі видатки

З моменту свого заснування таборові газети ефективно виконували функції двостороннього комунікатора між українськими таборовими організаціями і розкиданими на обширній площі робітничими командами з числа таборян, а крім того вони виступали надзвичайно дієвим засобом національного освідомлення полонених українців, сприяючи їх об'єднанню спочатку в рамках окремих гуртків, а потім й всієї української громади. Водночас таборові часописи здійснювали й потужний мобілізаційний вплив на полонених українців, виконавши таким чином всі ті завдання, які перед ними ставились СБУ і проводом українських таборових організацій.

Валерій Бабіч, Інна Горпинченко,
Київський столичний університет
імені Бориса Грінченка

ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО: ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ (1989–2025 рр.)

Вступ. Польща та Литва мають багатовікову історію культурних взаємин, яка формувалася в періоди як політичної єдності, так і в часи конфліктів. Вступ країн до Європейського Союзу відкрив нову сторінку в історії польсько-литовських культурних контактів. Європейська інтеграція надала чіткі механізми для подальшого розвитку співпраці, а також сприяла формуванню європейської культурної ідентичності.

Глобалізаційні процеси призвели до нових викликів для країн Центрально-Східної Європи. Особливо актуальним виявилось збереження самоідентифікації в суспільствах з багатшаровою історичною пам'яттю та етнічним різноманіттям. Проживання різних народів в межах однієї держави є джерелом взаємозбагачення культур та конкуренції.

З відновленням незалежності Польщі та Литви їхня культурна траєкторія розвитку постійно змінювалася. Висвітлення розвитку двосторонніх відносин в культурній площині є центральною темою статті.

Аналіз публікацій. В сучасних наукових дослідженнях польсько-литовське культурне співробітництво найчастіше розглядається під призмою проблематики національних меншин. У загальних працях ця проблематика представлена в контексті міждержавних відносин та культурної дипломатії. Українська дослідниця Тетяна Голдак-Горбачевська та польський історик Войцех Томаш Модзелевський підкреслюють роль польської меншини в Литві як одного з ключових чинників у формуванні міждержавних відносин в посткомуністичну добу. Їхні праці роблять акцент на питаннях мовної та освітньої політики, які значною мірою визначали двосторонній діалог та суспільні настрої.

З моменту вступу Польщі та Литви до Європейського Союзу сформувався окремий напрям досліджень, який фокусується на впливі євроінтеграції на культурний діалог між двома країнами. До євроінтеграційного напрямку належать праці Даріуша Гурецького, Марека Барівнського та Катаржини Лесевської-Наперали, у яких розглядаються механізми європейських програм, інституційні можливості співпраці та трансформація культурних практик у контексті інтеграційних процесів.

Окремі сюжетні дослідження концентруються на конкретних прикладах регіонального співробітництва, які ілюструють практичну реалізацію міжкультурної співпраці. Прикладним дослідженням виступає праця польської науковиці Йоанни Куровської-Пиш та литовського історика Андрюса Пуксаса «Національні меншини та організація тран-

скордонної культурної співпраці: досвід польсько-литовського прикордоння» («National Minorities and Organizing Cross-border Cultural Cooperation: Evidence from the Polish-Lithuanian Borderland»). В цій роботі автори обґрунтовують, що прикордонні території відзначаються відносно слабким тягарем історичних конфліктів, що створює сприятливі умови для розвитку транскордонного культурного діалогу.

У підсумку, сучасна історіографія представлена дослідженнями із загальнотеоретичними підходами, орієнтованими на вплив євроінтеграції та прикладними дослідженнями. Водночас помітна потреба в подальшому розвитку методологічної бази, що дозволить глибше осмислити динаміку польсько-литовської культурної співпраці в контексті геополітичних змін.

Мета статті — на основі джерел та літератури відтворити етнокультурний аспект польсько-литовського співробітництва в посткомуністичну добу.

У період від 1989 по 2025 рік польсько-литовські відносини зазнали суттєвих трансформацій, які відобразилися в політичному, культурному та соціальному вимірах. У зв'язку з цим у статті запропоновано авторську періодизацію розвитку двосторонніх відносин.

Перший етап (1989–2004) характеризується переходом від радянсько-соціалістичної доктрини до процесів демократизації та поступової євроінтеграції. Кульмінаційним моментом цього періоду стало одночасне набуття Польщею та Литвою членства в Європейському Союзі у 2004 році. На початку 1990-х років двосторонні відносини відзначалися певною напругою, зумовленою питаннями національних меншин та територіальної ідентичності. Важливим кроком стало підписання Договору про добросусідську співпрацю у 1994 році, що призвело до нормалізації відносин між державами. До кінця XX століття спостерігається пом'якшення конфліктних тенденцій та встановлення конструктивного діалогу.

Другий етап (2004–2014) охоплює перше десятиліття спільного членства у ЄС. Цей період відзначається посиленою міжкультурною співпрацею: впровадження європейських культурних програм, розвиток освітніх та молодіжних обмінів, а також посилення інституційних контактів. Водночас у 2010–2011 рр. на цьому етапі спостерігалась криза, пов'язана з польською меншиною у Литві. Мовна та освітня політика спричинила напруження у двосторонніх відносинах, яке тривало до 2014 року. Початок російсько-української війни став каталізатором до переосмислення підходів до міждержавної співпраці й політики щодо меншини.

Третій етап (2014–2025), характеризується поступовим зняттям напруженості та поглибленням співпраці. Спільні реакції на регіональні виклики, зокрема міграційну кризу на білоруському кордоні у 2021 році, підтвердили стабільність і стратегічну взаємодію між Польщею та Литвою, закріпивши тенденцію до поглиблення двостороннього діалогу.

Виклад основного матеріалу. Історія польсько-литовських культурних зв'язків розпочинається в Ранньомодерний період з виникненням Речі Посполитої. З утворенням єдиної держави починається процес культурного обміну, польська культура в Литві посідає панівні позиції. Однак, протягом історії Речі Посполитої не траплялися випадки, коли одна культура починала агресивно витісняти іншу. Саме такий мирний формат співіснування заклав основу для формування польсько-литовського культурного діалогу.

У XIX ст. з втратою власної незалежності інтелектуали з Польщі та Литви разом боролися проти російської асиміляції. Після Першої світової війни у відносинах поляків та литовців виник перший гострий конфлікт. Два народи заради розбудови національних держав почали збройне протистояння. Сувальські землі, серцевина литовського відродження, назавжди залишилася у складі Польщі. Захоплення поляками Вільнюса могло стати невідворотним моментом в історії польсько-литовських відносин, але остаточну крапку в цій ситуації поставила Друга світова війна.

Найбільше литовців у Польщі проживає в Підляському воєводстві, зокрема в гміні Пуньск, де литовська культура має коріння ще з XV ст. В 1956 році в Пуньську було відкрито

Будинок литовської культури. Завдяки його діяльності у Пунську регулярно організовуються виступи професійних артистів та гуртів з Литви, що перетворило гміну на осередок культурного діалогу та туристичної привабливості⁷⁴¹.

Кількість поляків у Литві значно перевищує чисельність литовської меншини в Польщі. Це пояснюється як історичною тяглістю корінного польського населення, так і з політикою Другої Речі Посполитої щодо заселення новоприєднаних територій.

Одним із перших проявів міжнаціональної напруги в новітній історії між двома народами — польським і литовським стало протистояння, яке виникло в часи пізньої радянської доби. У контексті політики перебудови Горбачова поневолені народи Радянського Союзу активізували процеси національного самовизначення та розбудови нових державних інституцій.

На авансцену литовського політичного життя вийшов рух Саюдіс, який швидко здобув широку підтримку населення. Саюдіс лобіював утвердження литовської мови як державної та виступав за литуанізацію⁷⁴² ЛРСР.

На той час у східній частині Литви проживала чисельна польська меншина. Поляки, спираючись на чинне радянське законодавство, прагнули до створення власної культурної автономії в межах республіки. Проте прагнення польської меншини були сприйняті Саюдісом, як потенційна загроза територіальній цілісності Литви. У відповідь на визнання литовської мови єдиною державною, польські муніципальні органи Вільнюського, Шальчинінкського, Тракайського та Швянченінського районів ухвалили постанову, яка передбачала надання рівного статусу польській, литовській та російській мовам у межах адміністративних територій⁷⁴³.

У період з 1989 по 1991 рік політичні процеси в Литві набули динамічного характеру. Кульмінацією міжетнічної кризи стало проголошення Польського національного-територіального краю. Ця ініціатива була сприйнята литовською владою як загроза територіальній цілісності держави, що призвело до придушення польських виступів, які трактувалися правлячою силою як сепаратистські дії.

Події, які розгорталися в східних регіонах викликали занепокоєння з боку литовського уряду. У цьому контексті на початку 90-х рр. XX ст. антипольська риторика набула популярності як серед широких верств населення, так і в політичному дискурсі, де її використовували як елемент формування націєтворчого міфу. Антипольські настрої настільки глибоко вкорінилися в литовське суспільство, що в одному з опитувань школярі назвали Люблінську унію найганебнішою подією в литовській історії⁷⁴⁴.

У період інтенсивних політичних трансформацій в Польщі та Литві одночасно відбувалися важливі інституційні зрушення у сфері визнання та захисту прав національних меншин. У Польщі інтелектуальні кола, зокрема, Єжи Гедройць, наголошували на необхідності налагодження добросусідських відносин з Україною, Білоруссю та Литвою. Тобто з тими країнами, з якими у Польщі були історично складні відносини⁷⁴⁵.

Паралельно в правовій площині відбувалися конкретні кроки на користь інституційного закріплення прав меншин. Конституція Литовської Республіки 1992 року (стаття 37 та 45) гарантувала національним меншинам право на розвиток культури, самоврядування в окремих питаннях та державну підтримку⁷⁴⁶. Конституція Республіки Польщі 1997 року

⁷⁴¹ Kurowska Pysz J., Puksas A. The national minority as a driver of cultural cross-border cooperation and local development: Evidence from the Polish-Lithuanian borderland. 2021. s.8.

⁷⁴² Литуанізація — це процес поширення литовської мови, культури, традицій та ідентичності серед населення, яке проживає на території Литви або має історичні зв'язки з нею.

⁷⁴³ Agnieszka Małgorzata Kastory. Utworzenie polskiego okręgu autonomicznego na Litwie w debatach senatu Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1989—1991. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2017. S. 83.

⁷⁴⁴ Тімоті С. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь. ; пер. з англ.: А. Котенко, О. Надтока. Київ: Дух і Літера, 2012. 131 с.

⁷⁴⁵ Гедимінас К, Станкевич Б. Місце Польщі у зовнішній політиці Литви. *Відносини Польщі з Литвою, Білоруссю та Україною 450 років після Люблінської унії*. Київ: Ніка-Центр, 2020. С. 66.

⁷⁴⁶ The Constitution of the Republic of Lithuania. *Constitutional court of the Republic of Lithuania*. 25 October 1992. URL: <https://lrkt.lt/en/about-the-court/legal-information/the-constitution/192> (дата звернення: 10.11.2025)

(стаття 35) закріпила право меншин на підтримку та розвиток культурної самобутності, створення власних освітніх, культурних та релігійних установ⁷⁴⁷.

Ці конституційні норми свідчили про поступове формування правової бази, яка мала пом'якшити міжетнічну напругу і створити механізми захисту культурних прав. Додатковим сигналом політичної волі до нормалізації відносин стало підписання 26 квітня 1994 року Договору про дружні стосунки та добросусідську співпрацю між президентами Литви та Польщі, що закріпило прагнення обох держав шукати партнерства замість конфронтації⁷⁴⁸.

Однією з пріоритетних форм польсько-литовського співробітництва у сфері культури є молодіжні обміни. Ця ініціатива бере свій початок ще з 1997 року, коли між двома країнами було налагоджено дипломатичну комунікацію, проте все ще зберігалася напружена атмосфера. У цьому контексті рішення політичного керівництва Польщі та Литви підтримати молодіжні обміни видається стратегічно виваженим.

Як приклад можна згадати франко-німецький досвід після Другої світової війни, коли саме завдяки молодому поколінню, не обтяженому історичним минулим, було надано поштовх нормалізації двосторонніх відносин. Інвестиції в молодь і культуру мають не лише миттєвий ефект пом'якшення напруги. Вони також впливають на довіру, ідентичність та готовність до співпраці між країнами, що робить їх ключовим інструментом у процесі нормалізації та консолідації двосторонніх відносин.

Прагнення обох країн до євроінтеграції передбачало введення стандартів Європейського Союзу, в тому числі й в захисті етнічних меншин. У 2003 році Європейська комісія за демократію через право, більш відома як Венеціанська комісія, оприлюднила проєкт змін литовського законодавства про національні меншини. Документ передбачав право послуговуватись рідною мовою в освіті, в адміністративних установах та в публічному просторі. Одним із важливих доповнень став дозвіл на розміщення двомовних написів у районах компактного проживання меншин⁷⁴⁹.

Литву та Польщу в цей період об'єднувало бажання повернутися до Європи та вступити в Європейський Союз. Примітно, що ці дві країни разом увійшли до складу ЄС в 2004 році. З цього часу розпочинається новий етап польсько-литовського співробітництва. Зі вступом Польщі та Литви до Європейського Союзу у 2004 році на території обох держав почали активно впроваджувати європейські культурні програми. Важливими орієнтирами для розуміння еволюції польсько-литовської культурної співпраці є Фаруська Конвенція про цінність культурної спадщини для суспільства, в якій підкреслюється внесок громадянського суспільства в розвиток культурної спадщини. Також важливим документом є Конвенція ЮНЕСКО про охорону та заохочення різноманітності форм культурного самовираження. Вона гарантує право кожного громадянина на участь в культурному житті країни та важливість локальних ініціатив.

Вищезазначені конвенції мають рекомендаційний характер. В практичному вимірі європейські принципи відображені в таких програмах як Culture Programme 2007 — 2013, яка підтримувала транскордонні мистецькі проєкти, а також Europe for Citizens, яка спрямована на формування європейської культурної ідентичності через громадську активність. Завдяки цим інструментам в Польщі та Литві було закладено фундамент європейської культурної ідентичності, що сприяло започаткуванню нового етапу в історії польсько-литовського культурних відносин.

Євроінтеграція суттєво сприяла подальшому розвитку молодіжного співробітництва. Молодь обох країн отримала доступ до європейських грантів і програм, які сприяли академічній мобільності, міжкультурному діалогу та формуванню спільних цінностей.

⁷⁴⁷ Zapisy z Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. *Serwis Rzeczypospolitej Polskiej*. 1997. URL: <https://www.gov.pl/web/mniejszosci-narodowe-i-etniczne/zapisy-z-konstytucji-rzeczypospolitej-polskiej> (дата звернення: 10.11.2025)

⁷⁴⁸ Wojciech Tomasz Modzelewski. Dwie dekadystosunków PolskizLitwą — wymiar polityczny. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*. 2012. S. 290.

⁷⁴⁹ Draft law on amendments to the law on national minorities in Lithuania. *European commission for democracy through law (Venice commission)*. 25 February 2003. № 237/2003. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL\(2003\)013-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL(2003)013-e) (дата звернення: 10.11.2025)

Важливим етапом у розвитку польсько-литовської співпраці стало підписання 1 червня 2007 року Угоди про Польсько-литовський фонд молоді. Основна мета фонду полягає в сприянні взаємному зближенню, виявленню спільного коріння, а також в подоланні упереджень і стереотипів у сприйнятті спільної історії та сучасних реалій. За період з 2007 по 2022 рік фонд профінансував 1502 заявки, охопивши понад п'ять тисяч учасників⁷⁵⁰.

Першим гострим протистоянням в сучасній історії польсько-литовських відносин прийнято вважати відхилення литовським Сеймом законопроекту про написання польських прізвищ відповідно до польської орфографії. Символічним стало те, що це рішення було ухвалено в день візиту президента Польщі Леха Качинського до Вільнюса в 2010 році. В 2011 році новим витком напруги стало збільшення кількості годин викладання литовською мовою в школах національних меншин⁷⁵¹. На думку литовських політиків, це мало сприяти інтеграції польської громади до литовського суспільства. Проте поляки мали протилежну думку та розцінили такий крок як спробу асиміляції.

Після страйків польських вчителів перші особи Польщі висловили своє невдоволення політикою Литви. Європейський Союз оперативно відреагував: Суд ЄС у Люксембурзі постановив, що практика Литви щодо написання польських імен у документах не суперечить законодавству ЄС⁷⁵². Частково це зняло напругу, проте повністю не вирішило проблему.

Паралельно з цим активно функціонує програма Erasmus+, яка демонструє високі показники. Лише за період 2014–2020 років нею скористалися понад 8 тисяч польських і литовських учасників⁷⁵³. Ці дані перш за все свідчать про ефективність європейських механізмів підтримки міжкультурного обміну, а також про їхній підвищений запит в порівнянні з регіональними програмами.

З 2014 року простежується поступова нормалізація польсько-литовського діалогу. Однією з причин цього стала відставка міністра закордонних справ Польщі Радослава Сікорського, який у 2008–2014 рік просував антилитовські наративи та активно критикував політику Литви стосовно польської меншини⁷⁵⁴.

Ще одним чинником стало вторгнення Росії в Україну в 2014 році під приводом захисту російськомовного населення. Цей прецедент змусив литовський уряд переосмислити внутрішню політику щодо меншин, аби уникнути подібних сценаріїв. Результатом цієї політики став дозвіл на трансляцію польських телеканалів у Литві в 2018 році. Це відкрило новий етап в розвитку польсько-литовського культурного партнерства.

Співпраця між Польщею та Литвою в галузі освіти та науки завжди залишалася стабільною та ефективною. Вступ країн до ЄС, а також російська загроза спонукали дві держави до поглибленої взаємодії, в тому числі й у науковій сфері. У 2016 році між литовською Науковою радою та польським Національним центром науки було підписано угоду. Результатом стало створення першої спільної програми у 2017 році. Вона була спрямована на фінансування спільних наукових досліджень та розвиток двосторонньої наукової співпраці⁷⁵⁵.

У 2018 році було реалізовано транскордонний проект «Якби руки могли говорити». Провідним польським партнером був Будинок литовської культури в Пуньску, а литовським партнером — Центр культури та комунікації в Алітусі. Проект продемонстрував по-

⁷⁵⁰ Osińska V., Nosek K., Iwańska-Cieślak B. Współpraca naukowa Polski i Litwy. Odzworowanie w bibliograficznych bazach danych i realia prawne. *Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy*. Wilno, 2023. T. 23A. s. 124–125.

⁷⁵¹ Голдак-Горбачевська Т. «Польсько-литовський діалог кінця XX- початку XXI століття: виклики польської меншини». *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2024. Випуск 17. С. 263.

⁷⁵² Discussing the future of EU and Lithuanian-Polish relations. *The Baltic Times*, 2016. URL: <https://www.lnb.lt/en/news/1732-discussing-the-future-of-eu-andlithuanian-polish-relations> (дата звернення: 10.11.2025)

⁷⁵³ Ibid

⁷⁵⁴ Ibid

⁷⁵⁵ Гедимінас К., Станкевич Б. Місце Польщі у зовнішній політиці Литви. *Відносини Польщі з Литвою, Білоруссю та Україною 450 років після Люблінської унії*. Київ: Ніка-Центр, 2020. С. 77.

зитивний вплив культурної діяльності на соціальні та політичні відносини в прикордонній зоні, а відповідно на двосторонні відносини Польщі та Литви. Результати були позитивно оцінені як представниками литовської меншини в Пуньску, так і іншим населенням регіону. Польська спільнота не відчувала себе маргіналізованою через високу активність литовської меншини, що свідчить про інтеграційний характер культурних ініціатив⁷⁵⁶. Таким чином, приклад Пунська демонструє позитивні наслідки транскордонної культурної співпраці як для збереження ідентичності національних меншин, так і для поглиблення міждержавної культурної співпраці. Отже, системна підтримка транскордонних культурних ініціатив сприяє збереженню культурної самобутності меншин і формує довіру між громадами, що, у свою чергу, підсилює стійкість і якість двосторонніх відносин.

Однією з ключових форм популяризації польської культури закордоном є діяльність польських інститутів, які функціонують як представництва Міністерства закордонних справ Республіки Польщі. Їхня місія полягає у налагодженні міжкультурного діалогу з країнами перебування поляків, поширенні знань про польську історію та культуру. Інститути виступають осередками вивчення польської мови, активно співпрацюють із місцевими культурними установами, науковими центрами та засобами масової інформації⁷⁵⁷. Таким чином, відбувається інтеграція у культурний простір тих країн, де вони функціонують.

Попри те, що польський інститут у Вільнюсі розпочав свою діяльність ще у 1996 році, саме після 2014 року його роль у зближенні Польщі та Литви значно посилилася. Показовим прикладом стала виставка 2020 року, присвячена паломництву Івана Павла II до Литви в 1993 році⁷⁵⁸. Постать Папи Римського Івана Павла II є знаковою як для Польщі, так і для Литви. Сама виставка стала символом духовної єдності двох католицьких народів. Ця подія ілюструє те, як спільні релігійно-культурні пам'ятки можуть виступати каталізатором духовної єдності та зміцнення міждержавних культурних зв'язків, одночасно підсилюючи відчуття спільної ідентичності серед громадян двох держав.

У 2020 році у Вільнюсі за сприяння Польського інституту відбулася конференція «Початки радянології: Східноєвропейський науково-дослідний інститут у Вільнюсі (1930-1939), Ідеї — Люди — Спадщина». Патронат над заходом здійснили прем'єр-міністри Литви та Польщі. В конференції взяли участь видатні вчені з обох країн⁷⁵⁹. Актуальність конференції полягала не тільки у відновленні пам'яті про наукову спадщину міжвоєнного періоду. Сучасна російська історична наука намагається усіма силами реабілітувати радянське минуле. Конференція, присвячена історії радянології є нагадуванням про необхідність критичного аналізу історії тоталітарних режимів та їхнього впливу в сучасному світі.

У 2021 році обидві держави відзначили 230-ту річницю прийняття Конституції 3 травня. Ця подія була відзначена на різних рівнях: від культурних заходів до наукових конференцій, які відбулися під почесним патронатом президентів Литви — Гітанаса Науседи та Польщі — Анджея Дуди⁷⁶⁰.

У 2021 році Польща та Литва зіштовхнулися з новим викликом гуманітарного характеру. До Білорусі почали масово прибувати мігранти із країн Західної Азії. Вони розглядали Білорусь як транзитну територію, через яку вони зможуть потрапити до Євросоюзу. Проте для Польщі, Литви та Латвії дії білоруської влади була провокацією, спрямованою на

⁷⁵⁶ Ibid s. 9-10.

⁷⁵⁷ Instytut Polski w Kijowie. *Польський інститут у Києві*. URL: <https://instytutpolski.pl/kyiv> (дата звернення: 10.11.2025)

⁷⁵⁸ Polscy orędownicy wolności. *Instytut Polski w Wilnie*, 2020. URL: <https://instytutpolski.pl/vilnius/pl/2020/05/25/polscy-oredownicy-wolnosci/> (дата звернення: 10.11.2025)

⁷⁵⁹ Początki sowietologii: Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie. *Instytut Polski w Wilnie*, 2020. URL: <https://https://instytutpolski.pl/vilnius/pl/2020/01/22/poczatki-sowietologii-instytut-naukowo-badawczy-europy-wschodniej-w-wilnie/> (дата звернення: 10.11.2025)

⁷⁶⁰ Konstytucja 3 Maja 1791 r. Geneza. Treść. Znaczenie. *Instytut Polski w Wilnie*, 2021. URL: <https://instytutpolski.pl/vilnius/pl/2021/10/05/konstytucja-3-maja-1791-r-geneza-tresc-znaczenie/> (дата звернення: 10.11.2025)

дестабілізацію ЄС. Найбільша кількість мігрантів припала на польсько-білоруській кордон, що викликало гострі дискусії всередині польського суспільства.

Ця ситуація стала поштовхом до посилення польсько-литовської співпраці. 17 вересня 2021 року прем'єр-міністри обох держав провели зустріч, в підсумку якої було підтверджено намір поглиблювати співпрацю не лише у сфері безпеки, а й у культурній та гуманітарній площині. Прем'єр-міністр Польщі Матеуш Моравецький наголосив, що білоруська криза та взаємна солідарність ще більше зміцнили двосторонні відносини. Він також підкреслив, що ця ситуація є слушним моментом для впровадження змін, спрямованих на покращення якості освіти для студентів польської меншини в Литві та врегулювання прав польської меншини⁷⁶¹.

У 2023 році Польський інститут національної пам'яті спільно з Польським інститутом у Вільнюсі організували виставку «Пакт злочинців», присвячену 83-ї річниці підписання пакту Молотова — Ріббентропа. Організатори наголошували на історичній несправедливості: нацистські діячі отримали покарання за свої вчинки, в той час, як на злочини радянської влади не звернули належної уваги, й навіть зараз дії Радянського Союзу не піддають ревізії⁷⁶². У цьому контексті виставка продемонструвала спадковість між сучасною політикою Кремля та політикою Радянського Союзу. Експозиція здобула популярність й була представлена в найбільших містах Литви, таких як Вільно, Каунас, Шяуляй, Панявежіс та інші.

Таким чином, діяльність Польського інституту у Вільнюсі стала важливим чинником поширення польської культури серед литовського суспільства, що не тільки сприяло формуванню позитивного образу Польщі, а й зміцнювало міждержавний діалог та взаємну довіру.

Висновки. Таким чином, польсько-литовські відносини у посткомуністичний період розвивалися нерівномірно, поєднуючи етапи зближення та конфронтації. Важливою передумовою сучасного діалогу стала історичне співжиття двох народів у складі Речі Посполитої, де культурна взаємодія відбувалась без агресивної асиміляції. Саме цей досвід заклав основу для формування традиції культурного діалогу, яка збереглася й у сучасній історії.

З 1991 року польсько-литовські відносини мали напружений характер: прагнення польської меншини до автономії викликало зростання антипольських настроїв у литовському суспільстві. Лише завдяки зусиллям політичних еліт обох держав вдалося врегулювати ситуацію та закласти основу для подальшого діалогу. Відтоді польська меншина в Литві перебувала та перебуває у фокусі суспільної та політичної уваги, залишаючись важливим чинником двосторонніх відносин.

Євроінтеграційні прагнення сприяли поступовому зближенню двох держав. Після вступу до ЄС громадяни Польщі отримали можливість вільно подорожувати до Литви, а литовці — до Польщі. Важливу роль у цьому процесі відіграли європейські культурно-освітні програми та молодіжні обміни, які закріплювали та розширювали культурне співробітництво. Водночас у 2010–2011 роках польсько-литовські відносини пережили найбільшу кризу від часу відновлення незалежності. Політика литуанізації польських шкіл спричинила погіршення дипломатичних контактів.

Події 2014 року стали викликом не лише для України, але й для усього регіону. Литва та Польща, пам'ятаючи історичний досвід, активізували співпрацю в критично важливих сферах, включно з культурою. Литва відмовилася від попередньої політики та налагодила контакт з польською меншиною. Польська культура набула нового звучання у великих литовських містах, тоді як литовська культура розвивалася в прикордонних регіонах

⁷⁶¹ Prime Minister Mateusz Morawiecki: we will strive to deepen the Polish-Lithuanian cooperation. The Chancellery of the Prime Minister Republic of Poland, 2021. URL: <https://www.gov.pl/web/primeminister/prime-minister-mateusz-morawiecki-we-will-strive-to-deepen-the-polish-lithuanian-cooperation> (дата звернення: 10.11.2025)

⁷⁶² Wystawa „Pakt zbrodniarzy”. Instytut Polski w Wilnie, 2023. URL: <https://instytutpolski.pl/vilnius/pl/2023/03/03/wystawa-pakt-zbrodniarzy/> (дата звернення: 10.11.2025)

Польщі. Науковці обох країн брали участь у спільних конференціях, а на державному рівні відзначалися важливі для обох народів події, зокрема річниця Конституції 3 травня.

Міграційна криза на білоруському кордоні та вторгнення Росії в Україну лише посилили двостороннє культурне партнерство. Протягом усієї новітньої історії Польща та Литва загалом переживали процеси взаємопроникнення та взаємозбагачення, що формувало фундамент для подальшого співробітництва в галузі культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Казенас Г., Станкевич Б. Місце Польщі у зовнішній політиці Литви. *Відносини Польщі з Литвою, Білоруссю та Україною 450 років після Люблінської унії* / ред.: Т. Стемпневський, Б. Сурмач; пер. О. Семенюк. Київ: Ніка-Центр, 2020. С. 65–79.
2. Голдак-Горбачевська Т. «Польсько-литовський діалог кінця XX- початку XXI століття: виклики польської меншини». Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Львів, 2024. Випуск 17.
3. Тімоті С. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь. ; пер. з англ.: А. Котенко, О. Надтока. Київ: Дух і Літера, 2012. 131 с.
4. Agnieszka Małgorzata Kastory. Utworzenie polskiego okręgu autonomicznego na Litwie w debatach senatu Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1989–1991. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2017.
5. Discussing the future of EU and Lithuanian-Polish relations. *The Baltic Times*, 2016. URL: <https://www.lnb.lt/en/news/1732-discussing-the-future-of-eu-andlithuanian-polish-relations> (дата звернення: 10.11.2025)
6. Kurowska Pysz J., Puksas A. The National Minority as a Driver of Cultural Cross-Border Cooperation and Local Development: Evidence from the Polish–Lithuanian Borderland. *ENTAN*. URL: <https://entan.org/entan-activity/the-national-minority-as-a-driver-of-cultural-cross-border-cooperation-and-local-development-evidence-from-the-polish-lithuanian-borderland/> (дата звернення: 05.12.2025).
7. Osińska V., Nosek K., Iwańska-Cieślak B. Współpraca naukowa Polski i Litwy. Odzworowanie w bibliograficznych bazach danych i realia prawne. *Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy*. Wilno, 2023. T. 23 : A.
8. Wojciech Tomasz Modzelewski. Dwie dekady stosunków Polski z Litwą — wymiar polityczny. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*. 2012.
9. Draft law on amendments to the law on national minorities in Lithuania. European commission for democracy through law (Venice commission). 25 February 2003. №237/2003. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL\(2003\)013-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL(2003)013-e) (дата звернення: 10.11.2025)
10. Instytut Polski w Kijowie. Польський інститут у Києві. URL: <https://instytutpolski.pl/kyiv> (дата звернення: 10.11.2025)
11. Konstytucja 3 Maja 1791 r. Geneza. Treść. Znaczenie. Instytut Polski w Wilnie, 2021. URL: <https://instytutpolski.pl/vilnius/pl/2021/10/05/konstytucja-3-maja-1791-r-geneza-tresc-znaczenie/> (дата звернення: 10.11.2025)
12. Początki sowietologii: Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie. Instytut Polski w Wilnie, 2020. URL: <https://instytutpolski.pl/vilnius/pl/2020/01/22/poczatki-sowietologii-instytut-naukowo-badawczy-europy-wschodniej-w-wilnie/> (дата звернення: 10.11.2025)
13. Polscy orędownicy wolności. Instytut Polski w Wilnie, 2020. URL: <https://instytutpolski.pl/vilnius/pl/2020/05/25/polscy-oredownicy-wolnosci/> (дата звернення: 10.11.2025)
14. Prime Minister Mateusz Morawiecki: we will strive to deepen the Polish-Lithuanian cooperation. The Chancellery of the Prime Minister Republic of Poland, 2021. URL: <https://www.gov.pl/web/primeminister/prime-minister-mateusz-morawiecki-we-will-strive-to-deepen-the-polish-lithuanian-cooperation> (дата звернення: 10.11.2025)
15. The Constitution of the Republic of Lithuania. Constitutional court of the Republic of Lithuania. 25 October 1992. URL: <https://lrkt.lt/en/about-the-court/legal-information/the-constitution/192> (дата звернення: 10.11.2025)
16. Zapisy z Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Serwis Rzeczypospolitej Polskiej. 1997. URL: <https://www.gov.pl/web/mniejszosci-narodowe-i-etniczne/zapisy-z-konstytucji-rzeczypospolitej-polskiej> (дата звернення: 10.11.2025).

Марина Палієнко
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
Ігор Срібняк
Київський столичний університет
імені Бориса Грінченка

ГЕНЕРАЛ-ХОРУНЖИЙ АРМІЇ УНР ОЛЕКСАНДР ПИЛЬКЕВИЧ ТА ЙОГО ЗАХОДИ ЗІ ЗМІЦНЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ У ТАБОРІ ІНТЕРНОВАНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ ЛАНЦУТ (ПОЛЬЩА), 1921 р.

Вступ. Вивчення бойового шляху Армії УНР, окремих її частин та з'єднань являє собою важливе завдання української військово-історичної науки, яке досить успішно нині реалізується зусиллями низки українських і польських істориків. Разом з тим не менш важливим є дослідження й наступного етапу в життєдіяльності українських вояків, коли вони опинилися у таборах інтернованих на теренах Польщі. Перебування зо дротами стало для них справжнім і дуже складним випробуванням, призвівши до максимального виснаження їх душевні сили. Але попри це Армія УНР до моменту ліквідації таборів зберегла штаби і кадрований склад своїх частин та з'єднань, а українське вояцтво — своїй більшості — зуміло адаптуватися до існування в умовах еміграції. Як інтегральна частина Армії УНР українські жандарми були змушені долати всі труднощі таборового існування з рештою таборян у Ланцуті, перші місяці перебування в якому виявилися найскладнішими.

Історіографія проблеми. Поодинокі згадки про генерал-хорунжого Армії УНР Олександра Пилькевича присутні в цілій низці друкованих праць, що були присвячені обставинам перебування Армії УНР у таборах інтернованих на теренах Польщі, і зокрема у таборі Ланцут⁷⁶³. Слід відзначити, що інформація про цього українського військовика є доволі

⁷⁶³ Szymanek A. Obóz jeńców i internowanych żołnierzy ukraińskich atamana Petlury w Łancucie // Łancut: Studia i szkice z dziejów miasta. Rzeszów, 1997. S. 227-235; Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.). Київ-Філадельфія, 1997. С. 25, 66-67; Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924. Toruń, 1997. 209 s.; Срібняк І. Табір полонених та інтернованих вояків-українців у Ланцуті (Польща) у 1919-1921 рр. // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. Збірник наук. праць. Фастів, 1999. С. 148-162; Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.). К., 1999. 352 с.; Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920-1939). Львів, 2000. 276 с.

фрагментарною, що зумовлювалося відповідними дослідницькими опціями згадуваних істориків — і насамперед потребою реконструкції різних аспектів життєдіяльності таборян у згадуваному таборі. Короткий нарис про О.Пилькевича був підготовлений Я. Тинченком⁷⁶⁴. У збірці «Армія за дротами», упорядкованої В. Моренцем, були наведені кілька цінних у джерельному відношенні документів, в яких згадується ім'я цього генерала⁷⁶⁵. Значний масив інформації про діяльність О.Пилькевича у 1920 р. уміщено в монографії А. Руккаса⁷⁶⁶. Про його діяльність на посаді начальника групи інтернованих Військ УНР у таборі Ланцут йшлося у кількох розвідках І. Срібняка⁷⁶⁷.

* * *

Протягом перших місяців інтернування Армії УНР у Польщі у таборі Ланцут були скупчені вояки різних частин та з'єднань Армії УНР (Кам'янецької пішої юнацької школи (КПЮШ), 1-ої Кулеметної та 5-ої Херсонської стрілецької дивізій, 1-ої та 2-ої запасних бригад, Збірної Станиці Армії УНР, штабу тилу Дієвої армії, а також Могилів-Подільської кордонної бригади та ін.). В цих умовах цілком необхідним стало призначення старшого військового начальника для всіх вояків у цьому таборі, а також створення штабу групи інтернованих Військ УНР. У середині грудня 1920 р. за наказом військового міністра уряду УНР на це становище було призначено командувача Окремого корпусу кордонної охорони (ОККО) генерал-хорунжого Олександра Пилькевича (його заступником став начальник КПЮШ генерал-хорунжий Микола Шаповал). Обов'язки коменданта табору (на початку його функціонування) виконував полковник Петршаковський, пізніше — майор Станіслав Маріан Пешковський⁷⁶⁸.

Перебування у таборі стількох окремих військових частин накладало на новостворений штаб особливу відповідальність, бо внаслідок нещодавніх військових невдач та складних умов таборового існування моральний стан деякого з інтернованих був надзвичайно пригноблений. Така ситуація вимагала вжити всіх заходів для зміцнення дисципліни в середовищі таборян, і здавалося, що таке завдання буде сприйнято українським вояцтвом з розумінням. Тим більше що у таборі був створений курінь польової жандармерії, на вояків якого міг би спиратися штаб групи інтернованих Військ УНР.

Перші кроки начальника групи інтернованих у Ланцуті генерала О. Пилькевича, що були покликані зміцнити дисципліну серед вояцтва у таборі Ланцут (призначення «п'яц-ад'ютантів» з наданням їм права перевіряти перепустки та «заарештовувати всякого військового, котрий буде нечемно себе поводити на вулиці»⁷⁶⁹, а також відрядження військового патруля до м. Ланцут, який був озброєний гвинтівками з набоями та багнетами)⁷⁷⁰ — засвідчили готовність українського командування до рішучих кроків з метою викорінення будь-яких виявів недисциплінованості серед таборян. До виконання цієї служби залучалися й старшини куреня польової жандармерії, які спочатку з розумінням поставилися до таких завдань. Цій же меті слугувало й створення польською комендату-

⁷⁶⁴ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). К., 2011. Кн. 1. С. 338–339.

⁷⁶⁵ Армія за дротами. Збірка документів / редактор-упорядник В. Моренець. Кам'янець-Подільський, 2018. С.45–46, 51, 103.

⁷⁶⁶ Руккас А. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа). Ніжин, 2013. С. 300–307.

⁷⁶⁷ Срібняк І. «...Піти на зустріч всім покаліченим впливом чужої культури та допомогти їм засвоїти акорди рідної мови»: накази групі інтернованих Військ УНР як джерело для реконструкції повсякдення вояків-українців у таборі Ланцут (Польща), січень-травень 1921 р. // Етнічна історія народів Європи. К., 2018. Вип. 56. С. 81–87; Sribniak I. Encyklopedia jęniectwa: ukraiński Łańcut. Warszawa-Paryż, 2018. 115 s.

⁷⁶⁸ WBN, SAW, Zespół Akt SAU, sygn.I.380.13.7 (наказ № 1 групі Військ УНР у Ланцуті від 15 грудня 1920 р., підписаний генерал-хорунжим О. Пилькевичем).

⁷⁶⁹ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.22, арк.83в.

⁷⁷⁰ WBN, SAW, Zespół Akt SAU, sygn.I.380.13.7 (наказ № 2 групі Військ УНР у Ланцуті від 16 грудня 1920 р., підписаний генерал-хорунжим О. Пилькевичем).

рою гауптвахти (блок «А» табору), яка мала три окремі приміщення для роздільного утримання старшин та козаків⁷⁷¹.

Проте через складні побутові умови моральна витривалість таборян, у т.ч. й жандармів, досить скоро помітно знизилася, що відразу позначилося й стані їх дисциплінованості. Однією з причин цього була надзвичайна скупченість таборян у бараках. Справа в тім, що у таборі, який був розрахований на прийом 3200 осіб, частина бараків не надавалася для розміщення в них інтернованих. Тому зосередження в таборі значної кількості вояцтва відразу погіршило загальні умови його перебування через надмірну скупченість інтернованих в бараках (замість 150-180 осіб у кожному з бараків було розміщено 250-300 вояків)⁷⁷². До того ж — як повідомляв генерал М. Шаповал — бараки були обладнані нарами в три поверхи, вікна заміняли маленькі «дюри», внаслідок чого в приміщеннях панувала напівтемрява, а відсутність вентиляції робила повітря в них «спертим, переповненим зловоніями». При цьому всі інтерновані — козаки, старшини, жінки і діти розміщувались «всуміш, купою, без матраців, ковдр, на голих дошках, а в багатьох случаях так впросто на долівці»⁷⁷³.

Незадовільним було й харчування: «Ранком чорна без цукру ерзац-кава, обід із одного дання (однієї страви — *авт.*), вічної одної й тієї ж на гнилій фасолі й мерзлій бульбї звареної зупи (супу — *авт.*) з невеличким мізерним шматочком кінського мяса». Вечеря повторювала сніданок: «на вечір таж кава що і ранком», до того ж — «дров на варку страви не вистачає й дуже часто обід видається недовареним». Якість самих продуктів також інколи була незадовільна, картопля — як вже зазначалось — здебільшого мерзла або й зігнила. Продукти видавались хоч і в належній кількості, але «з виданої фасолі і картоплі вариться лише як третя або четверта частина, а більша як дуже гнила й мерзла викидається». М. Шаповал зауважував, що «таке харчування, вічне недоїдання, хронічний голод певно багатьох з козаків примусив шукати по околиці селам роботи. А може й жебрати о хліб»⁷⁷⁴.

Не меншою проблемою була відсутність «приспособлених виходків» (туалетів — *авт.*), внаслідок чого нечистоти вкривали простір «впросто навкруги бараків і під сходами». У кращому випадку за туалети слугували звичайні огорожені ями, якими були змушені користуватись жінки та діти. Також у бараках були відсутні умивальники, відтак всім доводиться умиватись на відкритому просторі — на морозі та вітру. Вину за такий стан речей у таборі генерал М.Шаповал покладав на польську комендатуру, яка не забезпечила інтернованих відповідним реманентом (лопатами, сокирами та ін.), бо перед цим всі інструменти були відібрані польською владою під час роззброєння Армії УНР⁷⁷⁵.

В наслідок цього моральний стан частини вояцтва гіршав з кожним днем, що виявлялося, зокрема, у поширенні картярства у таборі. Як йшлося в одному з наказів О. Пилькевича, до нього щодня надходили «відомості про газардову гру в карти», причому грали «всі без винятку: старшини, юнаки, козаки». При цьому програвалися «останні гроші, одяг, чоботи, білизна, навіть ігроки залазять у невилазні борги. Гра набуває форм якоїсь пошесті, чого, на превеликий жаль, не спостерігають, або не бажають спостерігати відповідні начальники». Намагаючись побороти це явище, О. Пилькевич зобов'язав начальників всіх рівнів «звернути найпильнішу увагу на те, щоби їх підлеглими гра не проводилась»⁷⁷⁶. Факти деморалізації частини старшинського корпусу армії УНР в Ланцуті без сумніву були добре відомі й польському «довудству» табору, як і те, що у його середовищі дуже широкого розповсюдження набула картярська гра «в очко»), під час якої програвались значні грошові суми⁷⁷⁷.

⁷⁷¹ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.27, арк.2а-2б, 21.

⁷⁷² ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.1, арк.2 (лист начальника КПЮШ генерал-хорунжого М. Шаповала міністру уряду УНР від 18 січня 1921 р.).

⁷⁷³ ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.1, арк.2зв.

⁷⁷⁴ ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.1, арк.1зв., 2-3.

⁷⁷⁵ ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.1, арк.3-4.

⁷⁷⁶ WBH, SAW, Zespól Akt SAU, sygn.I.380.13.7 (наказ № 13 груп Військ УНР у Ланцуті від 31 грудня 1920 р., підписаний генерал-хорунжим О. Пилькевичем).

⁷⁷⁷ Наша Зоря. Ланцут, 1921. 24 січня. Ч.3. С.2.

Але заклики начальника групи не були почуті вояцтвом, до того ж далеко не всі командири і начальники окремих частин Армії УНР виявились на висоті тих завдань, які стояли перед ними та підпорядкованими їм підрозділами. Досить часто вони зловживали своїм правом на безпосереднє звернення до центральних військових інституцій УНР в Тарнові (військовий міністр уряду УНР), Ченстохові (Генеральний штаб) та Варшаві (Українська військова ліквідаційна комісія), відряджаючи туди кур'єрів, які отримували подорожні документи на безкоштовний проїзд польською залізницею. Водночас мало місце «тихе» ігнорування розпоряджень і вказівок штабу групи інтернованих, що було сприйнято частиною старшин як ознака «слабкості» цього органу військового управління ланцутської групи Військ УНР.

Як це не парадоксально, але саме старшини 1-го (Учбового) куреня польової жандармерії виступили «вістря» загального незадоволення інтернованих вояків-українців своїм становищем в таборі, вдавшись до вкрай антидисциплінарних вчинків, за які у військовий час вони мали би бути віддані суду військового трибуналу. Вина за це у значній мірі полягала на т.в.о. командира 1-го куреня польової жандармерії сотнику Миколі Смирницькому, який фактично нічого не зробив аби дисциплінувати своїх підлеглих, хоча останній ще з 21 травня 1920 р. посідав посаду начальника муштрової частини Учбового куреня польової жандармерії Армії УНР⁷⁷⁸.

Місцем демонстрації старшинами-жандармами своєї злісної непокори наказам вищого військового начальника стала літературна вечірка, яка була організована 9 лютого 1921 р. заходами «Союзу українок» поза табором — у т.зв. «Піддомініканському будинкові», де проживали сімейні старшини. Саме в часі її проведення двоє старшин 1-го куреня польової жандармерії поручники Борис Полянський і Микола Лоханський з'явились у приміщенні, де зібрались учасники цієї імпрези аби «*об'яснітьс*я» з поручником Верещаком-Солов'єм (штаб тилу Дієвої армії). Причиною їх «непереборного» бажання з'ясувати стосунки з останнім було те, що той нібито «в своїх творах[...] порушив гідність окремих старшин жандармерії»⁷⁷⁹.

І хоча через втручання інших старшин до бійки з жандармами не дійшло, вечірку було зірвано «в грубий, виломовий і ганебний спосіб». Більше того — спроби присутнього тут генерал-хорунжого О. Пилькевича навести порядок були паралізовані діями інших старшин-жандармів. Фактично мало місце невиконання наказів начальника групи інтернованих, коли спочатку хорунжий Олекса Поготовко відмовився залишити на вимогу генерала це зібрання, а поручник Аркадій Єрмолін і сотник Микола Скворцов не виконали наказ О. Пилькевича взяти під арешт винуватців цього скандалу (поручників Б. Полянського і М. Лоханського). Лише після призначення ним інших старшин останніх було арештовано. Але на захист арештованих жандармів виступив їх колега сотник Микола Горунівич, який намагався перешкодити їх арешту та чинив психологічний тиск на тих старшин, які все ж таки виконали наказ генерала⁷⁸⁰.

Поручник А. Єрмолін, якого теж було взято під арешт хорунжим Таранівським, «в ганебний спосіб почав тікати» від останнього, після чого заховався у своєму помешканні та став загрожувати йому зброєю, категорично відмовляючись йти на гауптвахту⁷⁸¹. Ця історія отримала своє продовження, бо т.в.о. командира куреня польової жандармерії сотник М. Смирницький не виконав наказ О. Пилькевича та відмовився відправити поручників Б. Полянського і М. Лоханського на гауптвахту, за що був усунений із займаної посади наказом начальника групи інтернованих Військ УНР (замість нього був призначений сотник М. Поготовко). У цей час в «пошуках правди» сотники М. Поготовко і М. Горунівич встигли відвідати Тарнів, не отримавши при цьому дозволу на своє відрядження від начальника групи інтернованих⁷⁸².

⁷⁷⁸ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). К., 2011. Кн. 1. С. 411.

⁷⁷⁹ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.22, арк.36 (наказ № 46 від 20 лютого 1921 р. начальника групи інтернованих Військ УНР в Ланцуті); WBN, CAW, Zespól Akt SAU, sygn.I.380.13.7.

⁷⁸⁰ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.22, арк.36-36зв.

⁷⁸¹ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.22, арк.48.

⁷⁸² ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.22, арк.36зв.

Через відсутність відповідних документів на жаль не можна достеменно встановити, чи відбули згадувані старшини визначені їм генералом О. Пилькевичем терміни арешту (поручникам Б. Полянському і М. Лоханському — 10 діб арешту, А. Єрмоліну — 25 діб). За наказом начальника групи було проведено ретельне розслідування щодо всіх учасників цього прикрого епізоду, і 25 лютого всіх їх (сотників М. Горуновича і М. Скворцова, поручників М. Лоханського, Б. Полянського і А. Єрмоліна, хорунжого О. Поготовка) мав взяти під арешт плац-ад'ютант сотник Ілько Глушко, проте з невідомих причин останній не зробив цього⁷⁸³.

Дещо порушуючи хронологію викладу подій — слід відзначити, що наказ О. Пилькевича про арешт згаданих старшин не виконувався ще впродовж двох тижнів, так що останній був змушений 9 березня 1921 р. в черговий раз своїм останнім наказом № 51 доручити проведення арешту всіх винуватців цього скандалу плац-ад'ютанту сотнику С. Лозицькому⁷⁸⁴. Можливо, що у зв'язку зі зміною начальника групи інтернованих Військ УНР в Ланцуті згаданий наказ О. Пилькевича так і залишився невиконаним, і всі старшини жандармерії так і не були покарані⁷⁸⁵. На користь цього опосередковано свідчить інформація про затримання 15 березня ц.р. польським військовим патрулем у місті Ланцут — в числі інших вояків армії УНР — хорунжого О. Поготовка і поручника М. Лоханського⁷⁸⁶.

Недостойна поведінка декого з українських старшин-жандармів призвела до погіршення ставлення польських солдат комендатури до інтернованих вояків-українців, окремі з яких демонстрували «неможливо-нахабну і дерзку» поведінку. Це виявилось, зокрема, у образливих та неприпустимих коментарях у зв'язку з наказом коменданта табору про обов'язкове зняття військових відзнак для вояків Армії УНР (при виході їх поза межі табору): «вчора ви були інтерновані, а сьогодні *єнци* (полонені — *авт.*)» або «у нас вистачить для вас набоїв». А дехто з польських урядовців нижчої ланки вдавалися до відверто брутальних дій, що принижували військову гідність українських вояків — так, зокрема, 21 лютого 1921 р. в українського кухаря 1-го куреня польової жандармерії двома польськими солдатами був відібраний військовий ремінь (з рапорту т.в.о. командира куреня сотника М. Поготовка)⁷⁸⁷.

Зрештою, новому начальнику групи інтернованих — генерал-хорунжому Науму Никонуву вдалось приборкати пристрасті згаданих старшин-жандармів. Відносній нормалізації ситуації в таборі сприяв й прихід весни та поліпшення харчування з наставанням тепла. Наочним свідченням змін на краще став приїзд 14 квітня 1921 р. до табору головного отамана Військ УНР Симона Петлюри. З цієї нагоди всі дислоковані у Ланцуті військові частини (у т.ч. й 1-й курінь польової жандармерії, що нараховував у своєму складі 268 вояків, у т.ч. 45 старшин, 16 урядовців, 93 підстаршини і 124 козаки)⁷⁸⁸ пройшли перед ним урочистим маршем. Після цього була проведена перевірка знань слухачів старшинських та підстаршинських вишколів, і зокрема старшин-жандармів⁷⁸⁹. Дехто з них був присутній на концерті, перед початком якого С. Петлюра у своїй короткій промові дав оцінку тодішньому становищу інтернованих, закликавши їх «до єдності і віри в майбутнє»⁷⁹⁰.

Цей заклик головного отамана на жаль був почутий не усіма старшинами-жандармами, бо серед них й надалі мали місце порушення порядку й дисципліни в таборі, зо-

⁷⁸³ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.22, арк.48.

⁷⁸⁴ WBN, CAW, Zespół Akt SAU, sygn.I.380.13.7.

⁷⁸⁵ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.22, арк.48-48зв.

⁷⁸⁶ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.22, арк.57 (з наказу № 57 від 15 березня 1921 р. начальника групи інтернованих Військ УНР у Ланцуті генерал-хорунжого Н. Никоніва).

⁷⁸⁷ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.27, арк.140-140зв.; див. також: Армія за дротами. Збірка документів / редактор-упорядник В. Моренець. Кам'янець-Подільський, 2018. С.45-46.

⁷⁸⁸ WBN, CAW, Zespół Akt SAU — Główny Zarząd Sztabu Generalnego, t.142 (Stan s rozmieszczenie oddziałów ukraińskich w obozach w Polsce, stan na 20.IV.1921 r.). Майже аналогічні дані наводить й В. Моренець — за його даними станом на 27 березня 1921 р. у Ланцуті перебувало 277 жандармів, а також 10 жінок і 7 дітей (див.: Армія за дротами. Збірка документів / редактор-упорядник В. Моренець. Кам'янець-Подільський, 2018. С.51).

⁷⁸⁹ ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.24, арк.116, 170.

⁷⁹⁰ Наша Зоря. Ланцут, 1921. Ч.9. С.18.

крема — широке розповсюдження «азартної гри в карти, образи один одного на словах і діяльністю (і діями — *авт.*) та лайка» (це стосувалося й старшин інших інтернованих в Ланцуті частин Армії УНР)⁷⁹¹. Траплялися й випадки бійок між старшинами куреня польової жандармерії, про що повідомлялось на сторінках таборового часопису «Промінь». Так, зокрема у травні 1921 р. через «обосторонню невихованість і пристрасть до нецензурних висловів» поручника М. Лоханського і хорунжого Яремка, які були настільки «добірними», що «в однаковій мірі обох образили» — справа дійшла до з'ясування стосунків на кулаках. У цю суперечку між старшинами аніхто не наважився втрутитися — «з огляду на те, що бились жандарми — розбороняти не було кому»⁷⁹². Цей випадок свідчив про дуже небезпечні процеси, що мали місце у середовищі старшин-жандармів, частина з яких не знаходила в собі достатньо сил аби достойно витримувати подальше перебування за дротами.

Влітку 1921 р. обставини перебування інтернованих вояків-українців у Ланцуті значно поліпшилися, що виявилось в урізноманітненні їх харчування та інтенсифікації культурно-освітнього життя таборян. Цьому сприяло й те, що інтерновані отримали можливість тимчасово залишати табір, працюючи в складі робітничих команд та отримуючи за це додаткові кошти. Важливим було й те, що спільними зусиллями штабу групи та комендатури вдалось зміцнити військові засади внутрішнього життя табору, посилити карність і в такий спосіб запобігти поширенню деструктивних явищ в середовищі вояцтва. Позитивні зміни у масштабах табору позначилися й на особовому складі 1-го куреня польової жандармерії, командир якого — сотнику М. Поготовку — вдалося вгамувати ще донедавна розбурхані пристрасті між деякими старшинами-жандармами.

Висновки. Отже, складні умови перебування українського вояцтва у таборі Ланцут загострили деструктивні явища у середовищі старшинства (і зокрема — 1-го куреня польової жандармерії). Злісне невиконання кількома старшинами наказів начальника групи інтернованих генерала О. Пилькевича свідчила про вкрай низькі їхні морально-ділові якості. Цілком деструктивним явищем були й бійки між ними, а також несанкціоноване (самовільне) залишення ними території табору, що зайвий раз свідчило про послаблення дисципліни та прогресуючу деморалізацію окремих старшин 1-го куреня польової жандармерії Армії УНР, які за усіма канонами мали бути зразком виконання своїх службових обов'язків.

До такого стану речей середовищі українських жандармів призвели невміння генерала О. Пилькевича (так само як і його заступника — генерала М. Шаповала) віднайти спільну мову з комендантом табору, що в решті-решт призвело до тимчасового колапсу штабу групи інтернованих Військ УНР у Ланцуті. І лише завдяки енергійним діям вищого військового командування Армії УНР, що виявилися зокрема у призначенні нового начальника групи інтернованих Військ УНР у Ланцуті (генерал-хорунжого Н. Никонова) стало можливим нормалізувати взаємини між штабом групи та комендатурою табору.

Прихід весни дозволив урізноманітнити харчування таборян, крім того — командування доклало всіх зусиль для активізації культурно-освітнього життя українського вояцтва (завдяки завершенню облаштування приміщення для таборового театру). Все це позитивно позначилося на моральному становищі вояцтва, у т.ч. й старшин і козаків 1-го куреня польової жандармерії, так само як і залучення їх до виконання оплачуваних робіт поза межами табору. Важливе значення нормалізації ситуації в середовищі старшинства згаданого куреня мали й зважені дії його командира — сотника М. Поготовка. Також не можна недооцінювати сам факт приїзду до Ланцуту С. Петлюри, що стало свідченням продовження Армією УНР боротьби за українську державність. Усвідомлення цього скріплювало моральний дух українського вояцтва, даючи йому надію на повернення в Україні влади УНР

⁷⁹¹ ЦДАВО України, ф.1075, оп.2, спр.477, арк.27.

⁷⁹² Промінь. Ланцут, 1921. 13 травня. Ч.1. С. 36.

ВІД ЄРЕСЕЙ ДО ІСИХАЗМУ: ОСМИСЛЕННЯ ДУАЛІЗМУ У ВІЗАНТІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКІЙ ДУХОВНІЙ ТРАДИЦІЇ (IV – початок XVII ст.)

Дослідження дуалістичних релігійних уявлень Візантійської імперії має виняткове значення для розуміння як духовної історії Середньовіччя, так і культурного розвитку Східної Європи, зокрема України-Русі. Дуалізм як філософсько-релігійна ідея передбачає існування двох начал — добра і зла, світла і темряви, духу і матерії, що перебувають у постійній взаємодії чи протистоянні. У візантійському контексті ці уявлення зазнали глибокої трансформації: вони були осмислені через призму християнського богослов'я, поєднавши елліністичну філософію, гностицизм і східні духовні традиції.

Візантія успадкувала складну інтелектуальну спадщину античного світу — від неоплатонізму до стоїцизму, що значною мірою впливало на теологічні й філософські пошуки середньовічних мислителів. Ідея боротьби світла й темряви, духу і матерії, Бога і хаосу була не лише метафізичним образом, але й способом осмислення людської природи, гріха, спасіння та онтологічного місця людини у Всесвіті.

У Візантійській імперії дуалізм набував не лише богословського, а й культурно-політичного виміру. Релігійні ересі від маніхейства до павлікіанства і богомільства свідчили про глибоку духовну напругу суспільства, його пошук гармонії між тілесним і духовним, між владою Церкви та особистим досвідом віри. Водночас офіційне богослов'я, опираючись на спадщину Отців Церкви, формулювало концепцію єдності буття, в якій дуалістичні елементи не відкидалися повністю, а інтегрувалися в систему духовного осмислення світу⁷⁹³.

Ісихазм, що сформувався у Візантії в XIV ст. (особливо завдяки вченню Григорія Палами), став однією з найвищих форм духовного осмислення дуалістичних суперечностей. Його основна ідея — досягнення внутрішнього спокою, злиття людини з Божественним світлом через молитву та очищення серця.

На відміну від радикального дуалізму, який протиставляв дух і матерію, ісихазм стверджував можливість обоження людини в тілесному бутті. Це було спробою подолати протиріччя між небом і землею, сакральним і профанним, тілесним і духовним, перетворив-

⁷⁹³ Лукашенко А. І. (2018). Дуалістичні релігійні уявлення в соціокультурному житті Європи (IV — сер. XVII ст.) К.: КиМУ. С.131.

ши дуалізм на гармонійну взаємодію начал. У цьому сенсі ісихазм став не запереченням дуалізму, а його метафізичним подоланням, шляхом внутрішнього синтезу⁷⁹⁴.

Сьогодні проблема дуалізму набуває нової актуальності у контексті глобальних духовних, екологічних і культурних криз. Ідея двоїстості буття виявляється у зіткненні технологічного прогресу й духовного занепаду, між науковим раціоналізмом і потребою у віровизнанні. Дослідження візантійської традиції дає можливість зрозуміти, як стародавні культури шукали баланс між цими силами, виробляючи філософські та богословські стратегії гармонізації.

Крім того, актуальність теми полягає у потребі зберегти духовну спадщину Візантії як основу європейської християнської цивілізації. Аналіз дуалістичних уявлень у візантійському богослов'ї дозволяє глибше осмислити феномен релігійної толерантності, внутрішнього досвіду віри й діалогу між релігією та філософією — проблем, що залишаються центральними і в сучасному суспільстві.

Через хрещення Русі у 988 році Київська держава увійшла в орбіту візантійського культурно-духовного світу. Разом із християнством Русь перейняла і візантійський тип богословського мислення, в якому дуалістичні мотиви відігравали важливу роль у формуванні уявлень про добро і зло, гріх і спасіння, свободу волі й провидіння.

Ісихазм мав глибокий вплив на українську духовну культуру ще на зорі християнства (Антоній та Феодосій) а уже в XIV–XV ст. його ідеї поширювалися на українських землях через Афони і Балкани, формуючи містичну традицію східного чернецтва (зокрема в Києво-Печерській лаврі). У творах Івана Вишенського, Йова Княгиницького, а пізніше в духовних роздумах Києво-Могилянської школи відчутна тяглість ісихастичної антропології, що поєднує розум, серце і молитву в єдиному акті богоспількування⁷⁹⁵.

Таким чином, дослідження дуалістичних уявлень у візантійській традиції відкриває ключ до розуміння формування української духовності, її здатності до гармонізації крайнощів — між східною споглядальністю і західним раціоналізмом, між містицизмом і просвітництвом.

Візантійське осмислення дуалістичних релігійних уявлень має фундаментальне значення для всієї світової духовної історії. Воно стало містком між античною філософією і християнським богослов'ям, між Сходом і Заходом, між метафізикою і досвідом містичного споглядання. Саме завдяки Візантії християнська думка зберегла ідею єдності протилежностей — як внутрішню логіку буття, де зло не є самостійним началом, а лише відсутністю добра.

Ця традиція вплинула на розвиток середньовічної філософії, богослов'я, іконопису, музики, архітектури, формуючи духовний код європейської цивілізації. У добу постсекулярного світу візантійський досвід гармонізації духовного і матеріального знову стає джерелом натхнення — для філософів, теологів, художників і мислителів, що шукають новий шлях до синтезу культури й віри.

Головні завдання дослідження дуалістичних релігійних уявлень Візантійської імперії:

1. Виявити філософські, богословські та культурні основи візантійського дуалізму.
2. Проаналізувати вплив дуалізму на формування ісихастичної духовної традиції.
3. Показати історико-культурний зв'язок між Візантією та Україною-Руссю в контексті метафізичного осягнення дуалізму.
4. Розкрити актуальність візантійського світогляду для сучасної гуманітарної думки.

Візантійська імперія постала не лише як політична спадкоємиця Римської держави, а й як духовний центр християнського світу, у якому формувалася догматична система християнства. Релігійні суперечки у Візантії були не просто теологічними дискусіями, вони визначали долю імперії, її культурну ідентичність та політичну стабільність. Єресі, що ви-

⁷⁹⁴ Meendorf J. (1983). Is «Hesichasm» the Right Word? Remarks on Religious Ideology in the Fourteenth Century. «Harvard Ukrainian Studies», vol. 7. P. 67.

⁷⁹⁵ Завідняк Б. Т. (2021). Релігійна філософія від становлення до сучасності. Львів: Місіонер. С. 272–276.

никали протягом перших століть, виявляли глибокі філософські й антропологічні проблеми: як зрозуміти природу Христа, співвідношення Божества і людяності, добро і зло, свободу і благодать. Суперечки між аріанами, несторіанами, монофізитами, павлікіанами та богомилами не лише спричинили низку Вселенських соборів, а й стимулювали формування унікальної візантійської культури мислення, що поєднала елліністичну раціональність і християнську віру.

У період становлення християнської догматики Церква зіткнулася з численними ересями, послідовники яких претендували на право самостійного тлумачення християнського віровчення. Їхнє розуміння Святого Письма суттєво відрізнялося від офіційної доктрини, що спричинило гостру ідейну боротьбу, у якій брали участь як представники духовенства, так і пересічні віруючі. Святе Письмо розглядалося як божественне відкриття, яке не підлягало змінам чи доповненням новими текстами. Візантійський богослов VIII — початку IX ст. Іоанн Дамаскін наголошував: «*Не люблю нічого свого*»⁷⁹⁶, підкреслюючи неприпустимість особистих новацій у богословському трактуванні.

Попри це, послідовники ересей інтерпретували Писання на власний розсуд, перетворюючи повсякденне життя на арену ідеологічних протистоянь. Найбільші суперечки точилися навколо центрального догмату християнства — Трійці, що включає Бога-Отця, Бога-Сина і Бога-Духа Святого. Особливий інтерес викликало питання природи Христа, адже від відповіді на нього залежало розуміння віри та уявлення про спасіння.

У період формування догматичних основ християнства виникали релігійні течії, які по-різному тлумачили природу Христа. Так, аріани вважали Його людиною, якій Бог передав Свою божественність; несторіани наполягали на тимчасовому поєднанні людського і божественного начал у Христі, не визнаючи їхнього повного злиття; монофізити, навпаки, стверджували, що Христос мав лише одну божественну природу і лише зовнішньо нагадував людину.

Під час Першого Вселенського собору Євсевію Кесарійському було доручено укласти символ віри. Його версія, позбавлена категоричності у формулюваннях, виявляла певну схильність до аріанства. Згодом сам Євсей пояснював це прагненням уникнути розколу та зберегти церковний мир⁷⁹⁷.

Підтвердження ідеї про поєднання в Христі людської і божественної природи мало велике значення для Церкви. Воно не лише надавало віруючим можливість усвідомити в собі божественне начало, а й утверджувало особливу роль Церкви як посередниці між Богом і людиною. Усвідомлення того, що Христос розділяє з людьми їхні страждання та обмеження, робило шлях до спасіння більш досяжним і зрозумілим для кожного християнина.

Античний ідеал гармонійної особистості, де фізична та духовна краса перебували у єдності, поступово поступився новому християнському світогляду. Християнство руйнувало уявлення про невіддільність зовнішньої краси від внутрішньої досконалості, стверджуючи, що тілесна привабливість може поєднуватися з духовною спотвореністю, і навпаки. Аскетичний ідеал, поширений у середньовічній духовній культурі, протиставлявся тілесності, підкреслюючи перевагу духовного начала над матеріальним.

Водночас християнство не заперечувало тілесності як такої. Оскільки людина створена за образом і подобою Божою, її фізична природа не могла розглядатися як зло. Апостол Павло наголошував, що тіло є «храмом Духа Святого», «Як хто нівечить Божого храму, того знівечить Бог, бо храм Божий святий, а храм той — то ви».

Іншої позиції дотримувалися представники дуалістичних ересей, що набули значного поширення у Візантії VII–XII ст. — павлікан і богомилів. Згідно з їхнім ученням, світ розді-

⁷⁹⁶ Schadler P. (2018). John of Damascus and Islam: Christian Heresiology and the Intellectual Background to Earliest Christian-Muslim Relations. Leiden: Brill. 264 p.

⁷⁹⁷ Лаба Василь. (1998). Патрологія: життя, писма і вчення Отців Церкви. Львів: Свічадо. С. 184-195.

лений між двома початками: Богом, який панує на небесах, і Сатаною, який володіє землею. Єретики вважали, що Сатана створив людське тіло, тоді як Бог наділив його душею. Матеріальне, на їхню думку, було джерелом гріха, тому вони відкидали земні блага, засуджували Церкву, яку вбачали зануреною у гріх, і проповідували аскетизм, убогість і відмову від власності як шлях до духовного очищення⁷⁹⁸.

Рух павлікан, що виник у VII ст. у Вірменії, отримав назву від Павла Самосатського, засудженого Антіохійським собором 269 року. Його ідейним натхненником став Костянтин із Мананалі (пізніше Сильван), який об'єднав навколо себе послідовників різного походження — вірмен, греків, сирійців і арабів. До середини VIII ст. павліканський рух набув рис соціально-національного опору Візантії та Халіфату. У середині IX ст. павлікани навіть створили власну державу на арабо-візантійському кордоні, але в 872 р. зазнали поразки. Згодом імператори переселили їх до Болгарії, де рух набув нової форми — богомилства, що поширилося на Балканах (Болгарія, Сербія, Хорватія, Боснія) у IX–XV ст.

Основним богомилським текстом стало «Іванове Євангеліє» або «Темна книга», яка згодом набула значення священного писання у катарів. Як зазначав Петро Сицилійський, дуалізм павлікан проявлявся у визнанні двох начал — злого й доброго Бога, що уособлювали світ земний і світ небесний. Вони відкидали культ Богородиці, заперечували шанування хреста, відмовлялися від причастя, не визнавали Старий Заповіт і церковну ієрархію, вважаючи, що під час Тайної вечері Христос передавав апостолам не матеріальні хліб і вино, а духовне слово як символ істини⁷⁹⁹.

Таким чином, дуалістичні вчення павлікан і богомилів не лише становили релігійний виклик офіційній Церкві, але й відображали соціальне невдоволення підкорених народів, справивши помітний вплив на духовне життя Візантії та Західної Європи.

У «Синодику болгарської церкви», присвяченому Собору 1211 р. проти богомилів, зафіксовано основні положення їхнього вчення, за які послідовники цього руху були піддані анафемі. Церква засудила богомилів за низку доктринальних відхилень, серед яких:

- дуалізм — *«тим, хто називає Сатану творцем усіх видимих речей, володарем дощу, граду та всього, що походить із землі, — анафема!»*;
- докетизм — *«Христос народився від Приснодіви Марії лише для вигляду, був розп'ятий лише зовні, а прийняту плоть возніс і залишив на небі»*;
- заперечення Старого Завіту, Євхаристії та хреста — *«богомили відкидають книги Старого Завіту, заперечують пророків; тим, хто зневажає таїнства і святе причастя, — анафема! Тим, хто не визнає поклоніння чесному і животворящому хресту та святим іконам, — анафема!»*⁸⁰⁰.

Релігійні погляди богомилів і павлікан безпосередньо перегукуються з ученням гностиків і катарів. За їх переконанням, творцем матеріального світу є Диявол, який водночас виступає його володарем. Людське тіло, створене Сатаною, вважалось гріховним, тоді як душа — божественного походження, дарована самим Богом. Подібні ідеї про Сатану як творця матеріального буття періодично з'являлися в межах християнського світу, що часто свідчило або про соціальне невдоволення підкорених народів, або про глибоку духовну кризу суспільства.

Релігійні суперечки у Візантійській імперії від аріанства до богомилства були не лише проявом доктринальної боротьби за істину, а й глибоким свідченням внутрішньої напруги християнської свідомості, яка шукала гармонії між протилежними початками буття: божественним і людським, духовним і матеріальним, вірою і розумом. Саме через ці конфлікти поступово визрівала потреба не стільки перемагати дуалізм як «єресь», скільки осмислити його як невід'ємний аспект людського духовного досвіду.

⁷⁹⁸ Ангелов Д. (1961). Богомилство в България. София.

⁷⁹⁹ Острогорський Г. (2002). Історія Візантії. Львів. С. 26-38.

⁸⁰⁰ Цит за. Ангелов Д. (1961). Богомилство в България. София. С. 19.

Якщо ранньохристиянські собори прагнули раціонально визначити догматичні межі істини, то наступні століття привели до усвідомлення, що істина не може бути вичерпана у формулі чи дефініції. У глибинах візантійської думки дозріває розуміння, що духовна реальність є не монотонною, а поліфонічною, і що боротьба протилежностей може бути не запереченням, а шляхом до єдності⁸⁰¹.

Цей поворот від догматичної боротьби до внутрішнього споглядання знаменував еволюцію релігійної свідомості Візантії — перехід від раціонально-полемічної до містично-контемплативної парадигми. Там, де раніше точилася боротьба за правильне тлумачення природи Христа чи сутності Трійці, тепер народжувалося прагнення безпосереднього переживання Божої присутності — не через поняття, а через досвід.

Візантійська богословська традиція таким чином не відмовилася від раціонального осмислення віри, але перевела його у вищий вимір — метафізичного пізнання, де розум і серце зливаються в акті духовного споглядання. Саме тут, на перетині догматичного мислення й містичного досвіду, формується ісихазм — не як реакція проти раціоналізму, а як його трансформація у сфері внутрішнього життя людини.

Ісихазм стає своєрідним продовженням давніх релігійних дискусій, але на іншому рівні — не логічному, а духовно-онтологічному. Він не відкидає питання, поставлені аріанами, несторіанами чи богомилами, а внутрішньо переосмислює їх. Адже в основі всіх цих єресей лежить одна і та ж інтуїція — напруга між Божим і людським, між світлом і темрявою, між матерією й духом. Ісихазм відповідає на цю напругу не запереченням, а злиттям: замість антагонізму — гармонія, замість розділення — споглядальне єднання⁸⁰².

Ця метафізична інтеграція дуалізму є ключем до розуміння візантійської духовності. Вона виявляє, що Візантія — це не лише арена конфліктів і єресей, а простір свободи духу, де навіть суперечність стає способом осягнення вищої істини. Дискусії, собори, анафеми — усе це врешті веде до пошуку внутрішнього миру, до «ісихії», тиші серця, у якій протилежності примиряються не силою аргументу, а досвідом Божої благодаті.

Так духовно-аскетична практика ісихазму стала офіційною формою православного богомислення. Вона підкреслювала важливість *Ісусової молитви* та вчення про *божественне світло* як шлях до безпосереднього спілкування з Богом. Ісихастська традиція, що поєднувала молитву, самозаглиблення, дисципліну й усамітнення, поступово була систематизована Григорієм Паламою і стала центральним елементом візантійського богослов'я⁸⁰³.

Ісихазм справив значний вплив не лише на духовну практику, а й на мистецтво, літературу та світоглядну парадигму Візантійської імперії. Як форма духовного досвіду, він відображав прагнення людини подолати дуалізм плоті й духу через внутрішнє очищення, тишу та постійне перебування у Божій присутності. Тому заклик імені Божого є найсуттєвішою ознакою молитви, адже саме він надає людині духовну силу протистояти Дияволу.

Дуалістичний мотиви чітко простежується у творах як візантійських, так і руських ісихастів. Так, Симеон Благоговійний у *«Подвижницькому слові»* навчає: «Брате, на початку свого зречення від світу плекай у собі добрі чесноти, щоб бути корисним братству і щоб Господь звеличив тебе в кінці»⁸⁰⁴. Отже, нагорода від Бога є результатом постійної духовної праці над собою.

⁸⁰¹ Лукашенко А.І. (2014). Аналіз впливу християнського дуалізму на особливості релігійно-політичного пласту візантійської повсякденності: історичний вимір. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка; вип.3. Тернопіль. С.137–141.

⁸⁰² Лукашенко А.І. (2014). Християнський дуалізм та його вплив на тенденції візантійської культури: історичний вимір. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка; вип.2. Тернопіль. С.173–177.

⁸⁰³ Meyendorff J. (1959). Introduction à l'étude de Grégoire Palamas. Paris : Seuil. 431 p. URL: <https://archive.org/details/introductionletu0000meyer/details/introductionletu0000meyer>

⁸⁰⁴ Цит за. Лукашенко А.І. (2018). Дуалістичні релігійні уявлення в соціокультурному житті Європи (IV–сер. XVII ст.). К.: КиМУ. С.197.

Водночас Симеон наголошує на необхідності страху Божого і щоденного духовного самоконтролю: «Потрібно завжди мати страх Божий і щодня зважувати, що доброго чи злого зроблено тобою...»⁸⁰⁵. Він вважає, що молитва є найвищим шляхом наближення до Бога, проте підкреслює, що над усе стоїть любов до ближнього: «Любов краща за молитву». Ця позиція узгоджується з християнським розумінням Бога як самої Любові.

Симеон також засуджує користоловство, вважаючи відмову від власності виявом послуху Божій волі: «Звільни себе від майна свого, дарувавши його бідним»⁸⁰⁶. Водночас він попереджає, що пророчі здібності можуть бути як благодатним даром, так і наслідком диявольської спокуси: «Пророкувати не дивна справа. Часто буває це і від бісів...»⁸⁰⁷. Біси, за його словами, прагнуть збудити в людині гординю, сумнів і лінощі, аби відвернути її від шляху спасіння: «Коли молишся і страх нападе на тебе... не бійся, але тривай у молитві, бо такий страх від демонів»⁸⁰⁸.

Симеон застерігає, що самовпевненість може позбавити людину Божої благодаті, і лише смиренна молитва здатна її повернути. Основною зброєю у боротьбі з бісами він називає безперервну молитву, що розганяє демонські сили. Божественне світло, за вченням Симеона, являється лише тому, хто визнав власну гріховність і досяг глибокого смирення. Саме через усвідомлення власної недосконалості Бог подає людині Своє світло, перетворюючи її внутрішньо: «Коли помисли смирення довго перебувають у серці, тоді в ньому з'являється духовне сяйво, подібне до променя...»⁸⁰⁹.

Подібні мотиви зустрічаємо й у творах Симеона Нового Богослова. Він стверджує, що Бог підтримує тих, хто щиро прагне до Нього, ведучи їх через духовні випробування до єднання з Ним. Метою людського буття, на його думку, є прийняття Святого Духа, пізнання Божої волі та спасіння душі. Без цього будь-яка діяльність є марною. Симеон також застерігає від диявольських спокус лінощів, розслаблення і зневіри, наголошуючи, що лише страх Божий і тверда віра роблять людину нездоланною перед обличчям як демонічних, так і людських загроз⁸¹⁰.

Дещо згодом ісихазм знаходить своє теоретичне обґрунтування у працях Григорія Палами, у яких йому вдалося на високому рівні осмислити й систематизувати ісихастське вчення, спираючись на духовний досвід попередників і на основні догматичні принципи християнства. Зокрема, Григорій Палама глибоко розкриває єдність душі людини з Богом, наголошуючи на важливості праведного життя. Він застерігає від духовної смерті, що настає внаслідок відокремлення душі від Бога: «Як відділення душі від тіла є смерть тіла, так відділення Бога від душі є смерть душі. Саме цю смерть мав на увазі Господь, коли заборонив Адамові скуштувати від древа пізнання: бо, переступивши заповідь, він помер душею, хоч тілом прожив іще дев'ятсот тридцять років. Гріх зробив душу мертвою, а тіло — тлінним і смертним»⁸¹¹.

Палама закликає до повного зречення від земного в ім'я спасіння душі: *«Полишимо все — справи, бажання, взаємини, — усе, що віддаляє нас від Бога і веде до смерті. Той, хто боїться духовної смерті, не злякається й тілесної. Як Син Божий, з любові до людей став людиною, помер тілом, але не розлучився з Божеством, і, воскреснувши, вознісся у славі»*⁸¹².

Він також наголошує на необхідності духовної праці, що є водночас і самопізнанням: «Бог заповідав працювати у винограднику. Це означає — працювати над собою. І саме за цю працю ми отримуємо нагороду»⁸¹³.

⁸⁰⁵ Там само. С. 198.

⁸⁰⁶ Там само. С. 199.

⁸⁰⁷ Там само. С. 199.

⁸⁰⁸ Там само. С. 200.

⁸⁰⁹ Там само. С. 203.

⁸¹⁰ Лукашенко А. І., Мордвінцев В. М. (2020). Дуалістичні релігійні уявлення в ісихастській аскетичній практиці Візантії. Збірник наукових праць «Гілея»: науковий вісник; вип. 155. К. С.68-71.

⁸¹¹ Цит за. Лукашенко А. І., Мордвінцев В. М. (2020). Дуалістичні релігійні уявлення в ісихастській аскетичній практиці Візантії. Збірник наукових праць «Гілея»: науковий вісник; вип. 155. К. С.69.

⁸¹² Там само. С.70

⁸¹³ Там само. С.71

Палама розглядає гріх як наслідок пристрасті до матеріального світу, що віддаляє людину від Творця. Ісихастська молитва, за його вченням, є шляхом до очищення й позбавлення від гріховної природи. Він запитує: «Коли, за словом Господа, Царство Боже всередині нас, то чи не поза Небесним Царством буде той, хто силкується вивести розум назовні?»⁸¹⁴.

Образи диявола і бісів Палама використовує переважно полемічно — звертаючись до своїх критиків, яких він вважав такими, що піддалися спокусам темних сил і тому заперечують практику зосередженої внутрішньої молитви.

У центрі візантійської духовності, особливо у вченні ісихастів XIV століття, стоїть концепція обоження людини — найвищої мети людського існування, що полягає у реальному, але не сутнісному, прилученні людини до Бога. Ісихазм, як глибоко споглядальна традиція Східного християнства, пропонує не лише богословське, а й антропологічне бачення людини — як істоти, покликаної до участі в Божественному житті.

Ця ідея виростає на ґрунті тривалої історії візантійських духовно-філософських пошуків, у яких осмислення двох начал — Божественного і людського, тіла і духу, створеного і нескінченного — набуває особливого значення. Обоження, у цьому сенсі, постає як подолання дуалізму в антропології, як шлях до єдності людини з Богом через очищення, просвітлення і містичне злиття у благодаті.

Ідея обоження має глибоке коріння у патристичній традиції. Уже у II–III ст. Отці Церкви (Іринеї Ліонський, Афанасій Великий, Григорій Богослов) проголошували знамените кредо: *«Бог став людиною, щоб людина стала Богом»*.

У цьому вислові виявляється не пантеїстичне злиття, а динамічна участь людини у Божественній енергії. Візантійська філософія, поєднуючи елліністичну ідею вдосконалення із християнським розумінням благодаті, утвердила принцип: обоження є метою історії людини, її метафізичним призначенням.

Поступово ця ідея перетворилася з богословської тези на глибоку антропологічну парадигму. Людина у візантійському світогляді — це не лише образ Божий, а й потенційне місце явлення Божественного світла. У ній поєднуються дві реальності — земна і небесна, тварна і нетварна, що знаходять гармонію через духовне очищення і внутрішнє перетворення.

Кульмінації вчення про обоження досягає у XIV ст. завдяки богослов'ю Григорія Палами, головного теоретика ісихазму. У його концепції людина пізнає Бога не через Його сутність, яка лишається неприступною, а через Його енергії, тобто живу присутність і дію Божества у світі.

Саме ці енергії роблять можливим обоження: Бог, залишаючись трансцендентним, водночас реально присутній у створеному бутті. Таким чином, людина може брати участь у Божественному житті, не перестаючи бути створінням.

Цей підхід — глибоко антропологічний. Палама стверджує, що не лише душа, а й тіло людини бере участь у досвіді Божественного. Молитва серця, що є центральною практикою ісихазму, поєднує тілесне дихання, серцебиття, увагу розуму і зосередженість волі — утворюючи цілісний акт буття. У цьому синтезі дух і тіло, не заперечуючи одне одного, стають засобом обоження.

Тому антропологія ісихазму — не дуалістична, а енергійно-єднальна. Людина не відмовляється від тілесності, а очищує її; не тікає від світу, а освячує його. Це радикально відрізняє ісихазм від гностичних або маніхейських традицій, які бачили у матерії джерело зла.

Містичне ядро ісихастичної антропології розкривається через символ Фаворського світла — нетварного саява, у якому Христос явився апостолам під час Преображення. Це світло, за Паламою, є виявом Божественних енергій і метою духовного шляху кожного віруючого.

Ісихаст, який досягає стану «чистої молитви», входить у внутрішню тишу і стає здатним споглядати це світло — не фізичними очима, а очима очищеного серця. У цьому досвіді

⁸¹⁴ Цит за. Лукашенко А.І. (2018). Дуалістичні релігійні уявлення в соціокультурному житті Європи (IV–сер.XVII ст.) К.: КиМУ. С.199.

обоження набуває екзистенційного виміру: воно стає **співбуттям із Богом**, не в термінах знання, а в термінах присутності.

Палама наголошував, що цей досвід не є привілеєм обраних містиків, а покликанням кожної людини. Тому ісихазм — не втеча у монашу ізоляцію, а універсальна антропологія духовного сходження, у якій кожна людина покликана до «обоженої» повноти буття⁸¹⁵.

Філософські основи ісихастичного вчення про обоження пов'язані з неоплатонічною онтологією. Подібно до Плотіна, візантійські мислителі розуміли буття як ієрархічний рух від Єдиного до множини. Проте християнська традиція радикально переосмислила цю схему: шлях людини до Бога — це не злиття, а діалог, не втрата особистості, а її повне розкриття.

Тому антропологія ісихазму є персоналістичною. Обоження — не анонімне розчинення в Абсолюті, а спільність особистостей: Бога, який є Трійцею, і людини, створеної як образ особового буття. Людина стає «співрозмовником» Бога, а її духовне вдосконалення — це процес взаємного пізнання і любові.

Обоження у візантійському розумінні неможливе без свободи. Людина обожнюється не тому, що Бог її зливає із Собою, а тому, що вона вільно відкривається благодаті. Саме свобода — ключ до антропологічної драми ісихазму: у ній людина водночас і тварна, і нескінченна, і через власний духовний вибір може перетворити внутрішній хаос на гармонію.

Цей процес не одномірний — він поліфонічний. У ньому співіснують розум, серце, тіло, воля, інтуїція, молитва. Обоження — це не втрата множинності, а її внутрішня злагода. Тому антропологія ісихазму — це антропологія гармонії протилежностей, своєрідне завершення візантійського шляху подолання дуалізму.

Ісихазм знайшов своє оригінальне продовження на українських землях уже від XI століття. Приймаючи християнство з Візантії, Україна-Русь не просто засвоїла богословські форми православ'я, а перетворила їх у власну духовну культуру, зберігаючи глибоку містичну основу східного християнства.

Постаті Антонія Печерського, Феодосія Печерського та Івана Вишенського становлять три етапи розвитку українського ісихазму:

- Антоній — як носій афонської традиції споглядання і мовчання;
- Феодосій — як засновник суспільно-монастирського типу духовності;
- Вишенський — як мислитель, що переосмислив ісихазм у світлі полеміки з латинською схоластикою та західним раціоналізмом.

Разом вони створюють український варіант ісихастичної антропології — синтез внутрішньої тиші, соціального служіння і духовного протесту проти формалізації віри.

Антоній Печерський (бл. 983–1073) вважається засновником чернецтва на Русі та безпосереднім провідником афонської ісихастичної традиції. Його духовний шлях почався на Святій Горі Афон, де вже тоді існувала глибоко розвинена практика безмовної молитви — споглядання Божої присутності через постійне повторення Ісусової молитви та внутрішню тишу серця.

Повернувшись до Києва, Антоній переніс цей досвід у новий культурний простір. Він заснував печерну форму монашества, що символічно втілювала ідею відходу від світу до «внутрішнього простору серця». Печери Києво-Печерської лаври стали не лише місцем фізичної самоти, а образом духовного «схову в Бозі» — українським аналогом ісихії⁸¹⁶.

Особливість ісихазму Антонія полягала у зосередженні на внутрішньому покаянні, смиренні та невидимій праці серця. Його шлях — це не втеча від світу, а зосередження на глибині душі, де людина зустрічає Бога без посередників. Таким чином, Антоній сфор-

⁸¹⁵ Жуковський В. (2009). Святий Григорій Палама і його легітимізація в УГКЦ. Наукові записки Українського католицького університету. Ч. 1 : Богослов'я. Вип. 1. С. 145–159.

⁸¹⁶ Патерик Києво-Печерський: за редакцією, написаною 1462 року по Різді Христовому печерським ченцем Касіяном. (2001). Упоряд. І. В. Жиленко; відп. ред. В. М. Колпакова. 2-ге вид. Київ : Видавничий дім «КМ Академія». 348 с. URL: <http://litopys.org.ua/paterikon/paterikon.htm>

мував основу інтровертного, споглядального типу українського християнства, у якому головною є не зовнішня діяльність, а внутрішнє преображення.

Життя преподобних Антонія та Феодосія Печерських є важливими джерелами для розуміння впливу дуалістичних ідей на духовне та повсякденне життя християн Київської Русі. Ці тексти мають особливе значення також тому, що обидва подвижники вважаються представниками ісихастської традиції на українських землях, що зумовило відмінність локального сприйняття дуалізму від аналогічних процесів у Візантії та Західній Європі. Ісихазм у цьому контексті постає як унікальний духовний феномен, який набуває концептуального значення для осмислення епохи.

У *Житті Антонія* змальовується образ Бога, який діє безпосередньо через людські помисли, надихаючи праведників на служіння. Бог виступає рушійною силою, що визначає духовний шлях Антонія: «Господь вклав йому в серце йти в країну грецьку, щоб там прийняти постриг»⁸¹⁷; ігумен, як посередник Божої волі, благословляє Антонія на повернення на Русь — «з волі Божої йди знову в землю Руську, і нехай буде з тобою благословення Святої Гори»⁸¹⁸. Саме Бог визначає і місце його майбутнього подвигу: «він обійшов монастирі, але ні в одному з них не зупинився — так було завгодно Богові»⁸¹⁹.

Особливу увагу у тексті приділено чеснотам покори та слухняності як основі чернечого життя: «преподобний Антоній процвітав у покірності і слухняності, так що всі раділи, дивлячись на його життя»⁸²⁰. Бог у житті постає як активний співучасник людського буття, який не лише чує молитви, а й відповідає на них: «І Господь почув молитву преподобного... і багато інших приходили до нього, благаючи звернути їх до світла шляху спасительного»⁸²¹.

Божественна благодать, згідно з житієм, виявлялася через дари зцілення й пророцтва, що були результатом аскетичного способу життя святого: «виливалася благодать Божа дивовижними дарами на преподобного — зціленнями і пророцтвами»⁸²². Образ Бога-Сина у тексті має персоніфікований характер: Христос з'являється Антонію під час молитви, благословляє його та чинить чудо — посилає вогонь з небес, який очищує місце майбутньої Печерської церкви.

Диявол у житті постає як «князь темряви», що прагне перешкодити святому у звершенні його подвигу. Однак його дії мають тимчасовий характер: Бог постає як оборонець праведників, не дозволяючи «світлу Руської землі» залишити Київ. Показовим є мотив духовної боротьби: Диявол намагається спокусити ченців, навіть з'являючись в образі Христа, проте Антоній завдяки посту, молитві та смиренню перемагає його: «він виганяв рід звабників молитвою і постом... і до смерті не залишав своєї темної печери, хоча життя його було невпинною боротьбою з господарем темряви»⁸²³.

Феодосій Печерський (бл. 1008–1074), учень і духовний спадкоємець Антонія, переніс акценти ісихастичної традиції з індивідуальної аскези на сферу братерської любові, спільного життя та соціального служіння. Якщо Антоній був символом усамітненого споглядання, то Феодосій утвердив киево-печерську модель спільнотного ісихазму, де внутрішня молитва поєднується з милосердям, послухом і турботою про ближніх.

Він запровадив студійський устав, принесений із Константинополя, який гармонійно поєднував суворий аскетизм з дисципліною спільного життя. Це створило особливий тип духовності — ісихазм спільноти, або, як іноді кажуть, «ісихазм братерства».

⁸¹⁷ Цит за. Лукашенко А.І. (2018). Дуалістичні релігійні уявлення в соціокультурному житті Європи (IV–сер. XVII ст.) / А. І. Лукашенко — К.: КиМУ. С.203.

⁸¹⁸ Там само. С.208

⁸¹⁹ Там само. С.209

⁸²⁰ Там само. С.209

⁸²¹ Лукашенко А. І., Мордвінцев В. М. (2020). Дуалістичні релігійні уявлення в ісихастській аскетичній практиці Візантії. Збірник наукових праць «Гілея»: науковий вісник; вип. 155. К. С.71.

⁸²² Там само.

⁸²³ Слово про те, коли заснована була церква Печерська. Храм святого великомученика Димитрія Солунського. URL: <http://hram.in.ua/biblioteka/istoriia/67-book67/405-title362>

Для Феодосія шлях до обоження проходить не лише через самоту, а й через спільну молитву, покору і служіння, бо Бог являється не тільки в тиші, а й у любові між людьми. Його духовна програма — це ісихазм дієвого смирення: глибока внутрішня зосередженість не відокремлює людину від світу, а робить її здатною до співстраждання⁸²⁴.

Таким чином, Феодосій розкрив другу грань ісихастичної антропології — єдність містичного і соціального, внутрішньої тиші та зовнішньої любові. Його духовна спадщина визначила подальший характер українського чернецтва, де молитва і праця, споглядання і служіння завжди перебувають у рівновазі.

У *Житті Феодосія* основний акцент робиться на понятті божественного промислу, який визначає життєвий шлях святого. Події життя подаються як здійснення Божого задуму: навіть переселення батьків у Курськ тлумачиться як «воля Божа», щоб «там засяяло життя доблесного отрока». Божий промисел веде Феодосія до Києва, де він, попри труднощі, знаходить своє покликання у чернечому служінні: «Це вже Бог так побажав, щоб прийшов він на те місце, куди Бог покликав його ще з юності»⁸²⁵.

Взаємодія між учителем і учнем — Антонієм та Феодосієм також тлумачиться як прояв Божої волі: «сам Бог привів мене до святості твоєї і велить врятувати мене»⁸²⁶. У житті описано численні божественні чуда, що підтверджують силу віри й Божу підтримку. Зокрема, розповідь про розбійників, які намагалися напасти на монастир, але стали свідками надприродного явища — «церква піднялася в повітря, і ангели співали в ній»⁸²⁷ — є символом перемоги Божої сили над темрявою.

Диявол у житті Феодосія зображений як «ворог», що намагається діяти через людей — у цьому випадку через матір святого, прагнучи відвернути його від духовного шляху. Проте смирення й покора Феодосія перемагають спокусу. Його відповідь матері відображає глибоку християнську настанову: «сам Господь Ісус Христос подав нам приклад смирення... і все виніс заради нашого спасіння»⁸²⁸.

«А тим більше нам слід терпіти, адже лише тоді ми зможемо наблизитися до Бога»⁸²⁹. Надмірна ревність у служінні Христу та безкомпромісне дотримання християнських моральних засад у тогочасному руському суспільстві сприймалися неоднозначно: юнак, який прагнув жити за євангельськими заповідями, викликав не повагу, а радше глузування. У *Житті* зазначається, що мати Феодосія не припинила своїх спроб перешкодити духовному шляху сина, оскільки через неї діяв «ворог роду людського». Тому Феодосій залишив дім і вирушив у сусіднє місто, де попросив дозволу оселитися у священника, який прийняв його. Проте мати не заспокоїлася й невдовзі розшукала його, погрожуючи силоміць повернути додому: «Тепер уже не втечеш від мене, а якщо підеш, то все одно знайду тебе і приведу назад»⁸³⁰. Однак Феодосій залишався непохитним у своїй вірі — він постійно молився й відвідував храм, виявляючи глибоке смирення.

Мати Феодосія постає у тексті як знаряддя Диявола, проте її спротив врешті подолано завдяки благочестю й духовній силі сина. Зрештою, коли вона знайшла його вже в Києві,

⁸²⁴ Нікітенко М. М. (2013). Вплив традиції ісихазму на Житіє прп. Феодосія Печерського, що знаходиться у складі Києво-Печерського патерика. Із Києва по всій Русі: збірник матеріалів наукової богословсько-історичної конференції присвяченої 1025-літтю Хрещення Київської Русі-України. К.: Київська православна богословська академія. С. 300–311.

⁸²⁵ Цит за. Лукашенко А.І. (2018). Дуалістичні релігійні уявлення в соціокультурному житті Європи (IV–сер. XVII ст.). К.: КиМУ. С.164.

⁸²⁶ Там само. С.166.

⁸²⁷ Там само. С.167.

⁸²⁸ Там само. С.174.

⁸²⁹ Там само. С.175.

⁸³⁰ Лукашенко А.І. (2018). Дуалістичні релігійні уявлення в соціокультурному житті Європи (IV–сер. XVII ст.). К.: КиМУ. С.180.

сама визнала волю Божу: «Чадю, виконаю все, що ти мені велиш... піду в жіночий монастир і проведу там решту днів своїх»⁸³¹.

Бог у *Житті Феодосія* змальований як милосердне начало, що завжди чує молитви тих, хто щиро прагне жити за Його законом: «І почув Бог молитву угодника свого... поруч Господь із тими, хто щиро кличе Його»⁸³². Важливою темою життя є боротьба святого з бісами. Феодосій постає переможцем у духовному протистоянні з нечистими духами, які намагаються чинити йому шкоду: «Було тоді три світила в печері, що розганяли темряву бісівську молитвою і постом: преподобні Антоній, Феодосій і Нікон»⁸³³. У тексті описано численні спокуси та напади демонічних сил — від нічних видінь до фізичних ран. Проте Бог укріплює Феодосія, даруючи йому силу для перемоги. Навіть у побутових обставинах, коли біси чинили «капості» у пекарні, святий своєю молитвою очищав місце від нечисті, після чого вони «не сміли більше з'являтися, лякаючись сили його молитви»⁸³⁴.

Феодосій слугує прикладом для братії, навчаючи її, що сила молитви здатна подолати будь-яке зло: він радить монахам не залишати свої келії після вечірніх молитов і трудитися, читаючи псалми. Коли один із ченців, Іларіон, поскаржився на бісівські спокуси, Феодосій переконав його не тікати, аби не «вихвалялися злі духи, що перемогли людину»⁸³⁵. Після благословення святого біси відступили, що свідчило про його духовну владу над нечистими силами.

У житті згадується і про випадок, коли син князя прийшов до Феодосія з бажанням присвятити себе служінню Богу. Старець застерігає юнака: «Пам'ятай, кому дав обітницю... якщо ж батько прийде і забере тебе, ми не зможемо допомогти, і ти станеш перед Богом відступником»⁸³⁶. Ця ситуація ілюструє складні взаємини між церковною владою та князівським двором. Згодом у тексті показано, як Диявол намагається через гнів князя розігнати ченців, але зазнає поразки — «і впав у яму, яку сам же викопав»⁸³⁷.

Князь, ставши знаряддям демонічних сил, схопив преподобного Нікона, однак під впливом слів дружини, яка нагадала про Божий гнів, звільнив його. «Так повернувся Нікон, немов герой після битви, перемігши свого ворога — Диявола»⁸³⁸. Отже, у *Житті* князівська влада не зображується як непомильна: князь може стати інструментом темних сил, але зрештою змушений коритися Божій волі. Це підкреслює високий авторитет духовенства, який інколи переважав владу світську.

Феодосій користувався значним впливом серед князів, зокрема Святослава, вчинки якого він неодноразово докоряв. Засуджуючи узурпацію влади у Ізяслава, Феодосій надсилав Святославу викривального листа, не боячись ні переслідування, ні смерті, адже діє за Божим велінням. Князь, усвідомлюючи святість його намірів, не лише не карає його, а й відчуває перед ним страх — страх перед гнівом Божим, який уособлює преподобний.

Іван Вишенський (бл. 1550 — після 1620) — один із найглибших представників пізнього українського ісихазму, що поєднав візантійську містичну традицію з ренесансно-реформаційним духом свого часу. Монах-ісихаст, що жив на Афоні, Вишенський водночас був полемістом і філософом, який відповідав на духовні виклики доби Берестейської унії, католицької експансії та західного раціоналізму.

⁸³¹ Там само. С.180.

⁸³² Там само. С.181.

⁸³³ Там само. С.182.

⁸³⁴ Нікітенко М. М. (2013). Вплив традиції ісихазму на Житіє прп. Феодосія Печерського, що знаходиться у складі Києво-Печерського патерика. Із Києва по всій Русі: збірник матеріалів наукової богословсько-історичної конференції присвяченої 1025-літтю Хрещення Київської Руси-України. К.: Київська православна богословська академія. С. 300-311.

⁸³⁵ Там само.

⁸³⁶ Цит за. Лукашенко А.І. (2018). Дуалістичні релігійні уявлення в соціокультурному житті Європи (IV-сер. XVII ст.). К.: КиМУ. С.221.

⁸³⁷ Там само. С.222.

⁸³⁸ Там само. С.222.

Його твори («Послання до єпископів», «Порада», «Коротка відповідь Феодосію») пронизані ідеєю внутрішньої свободи і духовного очищення серця. Для Вишенського ісихазм — це не лише форма чернечого життя, а шлях опору зовнішній формалізації віри, протест проти «розумового богослов'я» Заходу.

Як і Григорій Палама, він розрізняв сутність і енергії Бога, наголошуючи, що істинне пізнання Божественного можливе лише через очищене серце, а не через раціональні докази. Тому Вишенський — це мислитель серця, який поставив духовний досвід вище від інтелекту⁸³⁹.

Особливість його ісихазму полягає у поєднанні містичної тиші з пророчим словом. Він мовчить перед Богом, але говорить до людей — закликає до покаяння, простоти, правди, духовної тверезості. Його аскетизм — не втеча, а боротьба за чистоту віри, і саме в цьому виявляється його філософський радикалізм: істина відкривається не в церемонії, а в безпосередньому досвіді Божої присутності в серці людини.

Якщо ісихазм акцентує внутрішню напругу між тілесним і духовним, між тишею серця та активною боротьбою з пристрастями, то візантійська культура загалом розгортає цю ж подвійність на ширшому рівні — у поєднанні сакрального й імперського, небесної гармонії та земної влади, містичного споглядання й раціональної державної організації. Саме цей культурний дуалізм, що переплітав духовність із політичною і художньою традиціями, позначився і на Україні-Русі: він увійшов у нашу іконографію, літературу, модель церковно-державних взаємин та спосіб осмислення світу як простору між видимим і невидимим.

Візантійський культурний простір є унікальним феноменом, що відображає ціннісні орієнтири суспільства й утверджує ідею торжества божественного начала. Візантійська культура стала відображенням дуалістичних уявлень епохи, у яких поєднувалися світло й темрява, духовне і тілесне. Релігія у Візантії виконувала стабілізуючу функцію, формуючи духовність і культурний світогляд. Особливістю візантійського суспільства було не відкидання античної спадщини, а її осмислення крізь призму християнських цінностей. Хоч язичницькі кульги з часом зникли, інтерес до античної філософії та літератури зберігався протягом століть. Ідеї Платона та його учнів суттєво вплинули на візантійське богослов'я, а на основі античних творів створювалися світські літературні зразки. Християнство надало античній спадщині нового змісту, поєднавши «гріховність» античності з чеснотами християнства. Саме цей синтез визначив духовний розвиток візантійської освіти та не допустив формування культу диявола⁸⁴⁰.

Образ сатани у Візантії з'являється у мистецтві з VIII ст., проте він ніколи не виступає самотійним персонажем. Диявол зображається лише як учасник євангельських або житійних сцен — Страшного суду, спокус, мучеництва. Традиція іконографії не допускала жахливих або відразливих образів темних сил, тому сатана та біси виглядали зловісно, але не викликали страху чи відрази.

Для візуалізації демонічного використовувалися образи античної міфології. Так, титани, сатири, сирени, морські чудовиська, що уособлювали хаос і пристрасть, ототожнювалися із силами зла. У мистецтві вони часто мали риси напівлюдей-напівтварин із хвостами та потворними обличчями. Наприклад, бог Пан, супутник Діоніса, зображувався із цапиною головою. Таке поєднання античних мотивів з християнською символікою дозволяло глибше передати сутність зла в духовному вимірі.

На іконі «Іоанн Ліствичник» XI ст. із монастиря святої Катерини на Синаї сатана і демони не виділяються окремо — вони радше виконують допоміжну функцію, позначаючи духовні спокуси. Ченці, що підіймаються сходами на небо, символізують шлях праведника, тоді як дрібні біси намагаються стягнути недостойних униз.

⁸³⁹ Вишенський Іван. (1986). Твори / пер. В. О. Шевчука. Київ: Дніпро. 247 с.

⁸⁴⁰ Лукашенко А.І. (2014). Християнський дуалізм та його вплив на тенденції візантійської культури: історичний вимір. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка; вип.2. Тернопіль. С.173–177.

Сцени Страшного суду у візантійському мистецтві мають складну композицію, схожу на карту світу: рай постає як квітучий сад, де Богородиця та ангели оточують патріархів, а пекло протиставляється йому — Сатана зображається як похмурий старець із скуйовдженим волоссям і бородою, сидить на двоголовому чудовиську, що пожирає душі грішників. Одне з найдавніших таких зображень — мозаїка XII ст. у соборі на острові Торчелло.

Візантійська естетика ґрунтувалася на спіритуалізмі: перевага надавалася духові, а не тілу, моральній досконалості понад тілесну красу. Матеріальний світ сприймався як відображення світу духовного. Центральним символом виступало світло як образ божественної благодаті, до якої прагне кожен, але яка відкривається не всім⁸⁴¹.

Ідея «естетики світла» реалізувалася через використання золотих фонів, сійво мозаїк, блиск смальти, світло свічок і лампад, що створювали відчуття небесної присутності. Значну роль відігравали й пахощі, які символізували Святого Духа. Уся візантійська художня система була спрямована на піднесення людського духу від матеріального до духовного, від видимого до невидимого.

Візантійський художньо-естетичний стиль, сформований у VI–VII ст., справив глибокий вплив на культуру середньовічного світу, зокрема й на Україну-Русь. Людина стала центральним образом у мистецтві: Христос, Богоматір і святі зображалися фронтально, що символізувало відкритість до вічності. Негативні персонажі, Юда, Сатана, зображалися у профіль, що підкреслювало їхнє відчуження від Бога. Фігури на іконах здавалися такими, що ширяють у повітрі, втілюючи ідею духовного піднесення й нематеріальності⁸⁴².

У візантійській художній традиції значного поширення набули символічні образи, що мали глибокий духовний зміст. Так, жіноча постать із розпростертими руками (подібна до «Марії Оранти») символізувала материнський захист, розіп'ята на хресті фігура уособлювала людські страждання, фігура з німбом — святість, а крилатий ангел — духовну чистоту й красу.

У колористиці візантійського мистецтва домінували символічні відтінки: пурпурний — колір божественної та імператорської величі, червоний — життя, білий — світло й святість, синій і блакитний — небесна трансцендентність. Для візантійців храм був складним символом єднання небесного й земного. Його краса уособлювала головні цінності християнського світу — вічність, мудрість і присутність Бога. Вишукане оздоблення храму розглядалося як шлях до розуміння його духовної сутності.

На пізньому етапі існування Візантії мистецтво висунуло нові духовні орієнтири. По-стала ідея «нової людини» — внутрішньо оновленої, здатної поєднати тілесне й духовне, утвердити гуманістичні цінності. У цей час набуває поширення ісихазм, що постав як відповідь на зовнішні загрози (окатоличення, матеріалізацію, мусульманську експансію). Григорій Палама у своїх творах прославляв Матір Божу, порівнюючи її з сонцем і небом, уособленням усієї краси світу. У її образі він бачив ідеал православної естетики. Про духовну красу Христа, однак, писали небагато, оскільки вона вважалася незбагненною для людського слова. Ісихастська концепція божественного світла справила тривалий вплив на мистецтво.

У IX ст. імператор Костянтин Багрянородний наказав облаштувати сценічну оркестру в храмі Святої Софії, що започаткувало новий жанр — літургійну драму або містерію. Церква, прийнявши театр під свій контроль, надала сценічній дії виключно релігійного характеру. Містерії розігрували під час великих свят: на Великдень — сцену Воскресіння, Явлення Христа, сходження Святого Духа. Диякони, одягнені в костюми з крилами, виконували ролі ангелів, а їх поява в імператорському палаці після дійства сприймалася як символ Божого благословення.

⁸⁴¹ Головей В. (2014). Богословський дискурс Преображення та його вплив на іконопис православної традиції. Волинський благовісник. № 2. С. 285–296.

⁸⁴² Лукашенко А.І. (2018). Дуалістичні релігійні уявлення в соціокультурному житті Європи (IV–сер. XVII ст.). К.: КиМУ. С.151.

Зникнення світського театру й утвердження церковної містерії відображали загальну духовну спрямованість візантійського суспільства. Навіть побут, манери, одяг і сімейні звичаї почали тлумачитися як установлені Богом норми⁸⁴³.

У контексті візантійського мистецтва, де божественне начало постає як світло, порядок і трансцендентна гармонія, природним продовженням є звернення до його протилежності — демонічного, яке теж має символічне та естетичне значення. Адже, щоби підкреслити велич і чистоту сакрального, візантійська традиція нерідко вводила образи хаосу, спокуси та темряви, що слугували не лише застереженням, а й важливою складовою духовного наративу. Перехід до цієї теми дозволяє повніше розкрити дуалістичну природу, де світло й тінь взаємодіють, формуючи цілісне бачення світу.

Візантійський мислитель Михаїл Пселл (1018–1096) у своїх працях розмірковував про природу демонічного світу. У трактаті «Про приречення смерті» він заперечував фаталізм і наголошував на свободі волі людини, наданій Богом. Його «Діалоги про демонів» поєднали античні та християнські уявлення: Пселл виокремив шість видів демонів залежно від місця їхнього перебування — небесні, повітряні, земні, водяні та ті, що уникають світла. Він вважав, що демони матеріальні в різному ступені, здатні змінювати форму, але нерозумні; вони тягнуться до тепла живих істот і можуть вселятися в людей чи тварин. Їх можна було вигнати силою слова або навіть мечем, адже вони бояться болю. У «Житті святого Авксентія» Пселл розвивав думку про те, що демони позбавлені тілесності, а людина, поєднуючи тіло й душу, може через розум повернутися до Бога.

Візантійська культура справила потужний вплив на Україну-Русь. Українське іконописання, храмова архітектура, зображення Богоматері та Христа — все це увібрало традиції Константинополя. У «Києво-Печерському патерику» згадується, що ще у XI ст. з Візантії приїздили майстри, щоб навчати русичів іконопису⁸⁴⁴.

Таким чином, осмислення дуалізму та ісихазму у Візантії й в Україні-Русі стає не лише історичним оглядом, а й містком до сучасності. Адже ті самі питання внутрішньої рівноваги, боротьби між світлом і темрявою, пошуку тиші серед хаосу світу й нині визначають духовні сенси нашого часу.

У XXI столітті світ переживає кризу сенсів. Матеріалістичний прагматизм, споживацький гедонізм та технологічний утилітаризм породжують нові форми духовної порожнечі, які вже не можуть бути заповнені ані комфортом, ані інформаційним надлишком. Людина сучасного Заходу, що століттями будувала цивілізацію раціонального контролю над світом, дедалі більше відчуває екзистенційне відчуження від власного «я» — від глибини буття, тиші, сенсу, таємниці.

У цій ситуації візантійський світогляд знову набуває несподіваної актуальності. Його сутність — у цілісному баченні людини, яка не зводиться до сукупності психофізичних процесів, а є мікрокосмом, відбитком божественного світу. Для Візантії людина не лише біологічна істота, а істота богоподібна, покликана до обоження, до преображення через духовне зростання.

Саме ця антропологія преображення протистоїть сьогоdnішньому технократичному зведенню людини до функції, продуктивності чи задоволення. Візантійська традиція нагадує: сенс життя — не в споживанні, а у внутрішньому перетворенні, у гармонізації протилежностей — тіла й духу, розуму й серця, земного й небесного.

Таким чином, для західного гуманітарного дискурсу, який часто шукає виходу з кризи «постмодерного нігілізму», візантійська думка стає ресурсом цілісності. Вона пропонує альтернативу фрагментованому світорозумінню — онтологічну гармонію, у якій пізнання, етика й містика є не окремими сферами, а аспектами єдиного духовного досвіду.

⁸⁴³ Там само. С.133.

⁸⁴⁴ Пелешенко Ю.В. (1990). Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV — початку XVI ст. К.

Сучасна гуманітарна наука дедалі частіше звертається до категорій, які візантійці осмислили ще в середньовіччі: «внутрішня тиша», «світло серця», «енергійна присутність Божя», «переображення». У добу, коли технології розширюють межі можливостей, але звужують простір внутрішнього досвіду, ці поняття набувають нового методологічного значення.

Феномен ісихазму, зокрема, дає можливість говорити про практичну філософію духовного досвіду, що об'єднує пізнання і буття. Він вчить не просто мислити про істину, а жити в істині, не абстрактно, а в особистісному переживанні присутності. Це справжня антропологія глибинної автентичності, якої не вистачає сучасному західному гуманізму, що часто перетворюється на гуманізм без духу.

Тому інтерес до візантійської містики — це не архаїчне захоплення минулим, а спроба повернутися до духовних джерел гуманності, до гармонії між розумом і серцем, яка може стати підґрунтям нової гуманітарної парадигми.

Для сучасного українського суспільства, яке переживає війну, втрати і глибоку екзистенційну кризу, візантійська духовна спадщина набуває особливого звучання. Вона пропонує не втечу від болю, а перетворення страждання на шлях духовного очищення і надії.

Українська культура зберігає живий зв'язок із візантійською ідеєю внутрішнього світу людини як місця зустрічі з Богом. І саме ця ідея сьогодні знову стає актуальною: у суспільстві, виснаженому війною й пошуком сенсу, духовна тиша ісихазму і філософія обоження відкривають можливість внутрішньої свободи навіть у зовнішньому хаосі.

Візантійська ідея обоження — це не відхід від світу, а визнання, що світ може бути освячений людською любов'ю, працею і жертвою. У цьому її глибока сучасність. Українська душа, яка стоїть між життям і смертю, між відчаєм і надією, знаходить у цій традиції не лише релігійний, а екзистенційний орієнтир: сенс страждання полягає у перетворенні, а не у знищенні; сенс життя — у здатності зберегти світло серед темряви.

Таким чином, візантійський гуманізм — не музейна спадщина, а жива відповідь на питання сучасності: як залишитися людиною у світі, де все стає річчю; як не втратити душу, коли все вимірюється ефективністю; як віднайти сенс, коли навколо панує смерть.

Однією з найглибших рис візантійського світогляду була його поліфонічність — вміння поєднувати протилежності без руйнування їх гармонії: віру і розум, догмат і досвід, космос і людину, трансцендентне і іманентне. Саме ця поліфонія сьогодні може стати моделлю нового гуманізму, що визнає множинність істин без релятивізму, і водночас не відмовляється від ідеї вищого сенсу.

Для Заходу, що втомився від крайнощів раціоналізму і скепсису, та для України, що шукає духовну опору серед випробувань, візантійська ідея внутрішнього преображення людини є ключем до оновлення культури. Вона нагадує, що справжній прогрес починається не з техніки, а з очищення серця, не з панування над світом, а з любові до світу.

Висновки. Отже, у повсякденному житті візантійців помітне місце займали дискусії про природу Христа — чи є Він Богом, чи людиною. Це питання виходило далеко за межі богословських диспутів і торкалося особистісного виміру віри, адже стосувалося можливості людини досягнути у собі божественне начало.

Проблематика дуалізму яскраво проявилася у вченнях аріан, несторіан і монофізитів. Аріани стверджували, що Христос був людиною, яка отримала божественність від Отця Небесного. Несторіани розмежовували у Христі людську і божественну природи, вважаючи, що зв'язок між ними був тимчасовим і не привів до їхнього повного злиття. У відповідь на це монофізити наполягали на єдиній природі Христа — виключно божественній, тоді як Його людська подoba тлумачилася як зовнішній образ.

На підкорених територіях Візантійської імперії згодом виникли дуалістичні єресі павликан і богомилів. Розглядаючи землю як царство зла, вони заперечували матерію і плоть,

гостро критикували суспільну несправедливість та відкидали гріховну, на їхню думку, Церкву як посередницю між Богом і людьми. Проголошуючи ідеал духовного очищення, богомили та павликани проповідували аскетизм, убогість і відмову від власності. За цим стояло не лише прагнення до спасіння, а й заперечення цінностей тілесного світу, який вони вважали творінням сатани.

Варто зазначити, що більшість послідовників цих ересей належала до підкорених народів імперії, для яких імператорська влада уособлювала зло. Тому як державна влада, так і офіційна Церква часто сприймалися ними як прояв диявольської сили.

Християнські догматичні суперечки у Візантії мали подвійний характер — духовний і політичний. Вони виконували роль інтелектуальної лабораторії, у якій формувалася філософська культура Середньовіччя. У межах цих дебатів було вироблено понятійний апарат для опису Божественної сутності, природи, особи, волі, свободи — категорій, які стали фундаментом європейської філософії.

Разом з тим, ці суперечки впливали на єдність імперії, її соціальну структуру, навіть економіку. Розколи послаблювали Візантію зсередини, але водночас збагачували її духовну культуру — через народження нових форм містицизму, іконографії, богословської поезії.

Дослідження цих дискусій є актуальним і сьогодні, бо вони демонструють, як у релігійному мисленні Візантії поєднувалися розум і віра, логіка і одкровення. Саме у Візантії народилася традиція інтелектуального християнства, яке не боялося питань і сумнівів. Суперечки з ересями сформували головний принцип європейської культури: істина не нав'язується силою, а утверджується через діалог. У цьому полягає їхня безперечна цінність і для сучасної гуманітарної думки.

Релігійні дискусії у Візантійській імперії — це не просто сторінка церковної історії. Це глибокий інтелектуальний процес, у якому визрівала сама суть християнської цивілізації. Єресі Арія, Несторія, Євтихія, павликіан і богомилів стали «дзеркалом» духовних пошуків людства, а боротьба з ними — школою богословського мислення, з якої виросла філософська культура Європи.

Для Візантії ці суперечки були болісними, але саме вони зробили її духовно сильною, визначивши модель поєднання віри, розуму й державності — спадщину, яку згодом успадкувала і Україна–Русь.

Ісихазм же став поглибленням духовних пошуків і сформувався як чернеча духовна практика, що включає шість основних складників: очищення серця як духовного центру людини; єднання розуму й серця; безперервну молитву; безмовність і зосередженість; призивання імені Божого як живої сили; споглядання нетварного Фаворського світла як вищу форму богоспілкування.

Візантійське християнство, на відміну від римо–католицького, розвивалося в напрямі містицизму й внутрішнього досвіду, що створило сприятливі умови для становлення ісихастської традиції. Головними її представниками стали Симеон Новий Богослов (X ст.) — практик, і Григорій Палама (XIV ст.) — теоретик. Обидва спиралися на попередників — Феліпта Філадельфійського, Іоанна Лествичника, Ісихія, Максима Капсокалівіта та інших, продовжуючи їхнє духовне вчення.

Так, у середньовічній Візантії поступово відбувається перехід від догматичної полеміки до метафізичного синтезу, від боротьби за істину до її внутрішнього переживання. Ісихазм стає кульмінацією цього процесу — свідченням зрілості християнського духу, здатного перетворити розділення на гармонію, а дуалізм на містичну поліфонію буття.

Антропологія обоження в ісихазмі — це вершина візантійської духовної філософії, у якій з'єднуються богослов'я, містика й антропологія. Вона постає як відповідь на віковічне питання про природу людини та її відношення до Бога.

У цій концепції відображено найглибшу інтенцію візантійського світогляду: примирення протилежностей через духовне преображення. Людина — це не лише образ Божий, а простір, у якому розгортається діалог між небом і землею, між світлом і матерією, між свободою й благодаттю.

Отже, ісихазм пропонує не просто богословську доктрину, а метафізичну антропологію — бачення людини як істоти, здатної стати «світлом у Світлі». І саме в цьому виявляється спадкоємність усієї візантійської традиції: від полеміки ересей — до тиші серця, від дуалізму — до єдності, від слова — до мовчазного споглядання Бога в людині.

Особливістю візантійської школи ісихазму стало те, що її теоретичну основу, розроблену Григорієм Паламою, було офіційно визнано аскетичною практикою православної Церкви у межах Візантійської імперії. На Русі ж подібного офіційного визнання не відбулося. Попри це, суттєвих розбіжностей між візантійською та руською традиціями ісихазму не спостерігалось. Єдина відмінність полягала в тому, що у Візантії склався один усталений напрям — паламітський, тоді як на теренах Східної Європи існували подвижники різних епох, які не належали до конкретної школи.

Ісихазм Антонія, Феодосія та Івана Вишенського є не просто перенесенням візантійських ідей на руський ґрунт, а творчим переосмисленням східної містики в умовах української культури. Через них візантійська духовна традиція набула нового виміру — людського, серцевого, національно забарвленого. У цих постах відбивається головна риса української духовності — це поєднання внутрішнього досвіду Бога з моральною і соціальною відповідальністю, віри з активним добром. Антоній показав шлях до Бога через тишу, Феодосій через любов і послух, Вишенський через свободу духу і правду серця. Разом вони сформуvalи українську форму ісихастичного гуманізму — духовність, у якій людина стає місцем зустрічі Божественного світла і людської свободи.

У Візантії панував культ світла й духовної краси, який визначав релігійну та естетичну свідомість епохи. Зло не сприймалося як самостійна сила, а зображення демонів часто мали риси античних міфологічних істот — титанів, сатирів, гігантів. Колір у мистецтві отожднювався зі світлом, пахощі — із присутністю Святого Духа, а краса храму — з утіленням Божої мудрості й вічного життя. Ця позитивна, «світла» традиція Візантії була успадкована і розвинена у культурі України–Русі.

Отже, візантійський світогляд з його дуалістичним, але гармонійним баченням буття, сьогодні відкриває нові горизонти для гуманітарної думки. Він повертає сучасній людині втрачену цілісність, пропонуючи не втечу від реальності, а її преображення.

Для Заходу він є викликом матеріалістичному нігілізму — нагадуванням, що людська гідність корениться не в споживанні, а у причетності до вічного. Для України — джерелом духовної відваги й смислу, дороговказом у часи темряви й війни, коли пошук істини стає питанням життя.

Візантійська традиція показує: шлях до спасіння і до культури — це шлях внутрішнього сходження, де тиша стає словом, а людське серце — місцем зустрічі неба і землі. Саме цей шлях, пережитий у досвіді ісихазму, може стати духовною відповіддю і Заходу, і Україні на запитання, що сьогодні звучить особливо гостро: як знову навчитися бути людиною.

ЗМІСТ

Скромний, енергійний, професійний (з нагоди 100-річчя видатного історика України Володимира Косика) (Іван Монолатій)	3
---	----------

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Андрій Темченко</i> Традиційне весілля: «вінчання навколо діжі» (на матеріалі етнографічних записів В. М. Доманицького)	6
<i>Оксана Драч, Інна Губенко</i> «Освіта народу залежить від учителів»: становлення інституцій підвищення кваліфікації педагогів в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.) на матеріалах Київського навчального округу	11
<i>Богдан Безпалько</i> Відображення просторової візії українських земель у радянських підручниках суспільно-гуманітарного блоку 1920–1930 рр.	49
<i>Роман Подать, Віталій Андреев, Світлана Андреева</i> Розвиток української фармацевтичної індустрії у 1950–1960-ті роки XX ст.	57

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Іван Монолатій</i> Євген Побігуций на тлі доби: дорослішання в родинному оточенні	71
<i>Дмитро Долецький, Інна Горпинченко</i> Роль лідерів афро-американського руху за громадянські права у США (1950–1960-ті рр.)	93
<i>Денис Мірошник, Геннадій Надтока</i> Аугусто Піночет: генерал, політик, президент	102
<i>Дмитро Гринь, Ігор Срібняк</i> Таборова преса полонених українців у Німеччині в часі Першої світової війни (з історії заснування та функціонування)	126
<i>Валерій Бабіч, Інна Горпинченко</i> Польсько-литовське співробітництво: етнокультурний аспект (1989-2025)	142
<i>Марина Палієнко, Ігор Срібняк</i> Генерал-хорунжий Армії УНР Олександр Пилькевич та його заходи зі зміцнення дисципліни у таборі інтернованих вояків-українців Ланцут (Польща), 1921 р.	150
<i>Аліса Лукашенко</i> Від ересей до ісихазм: осмислення дуалізму у візантійсько-українській духовній традиції (IV — початок XVII ст.)	156

Vivere est militare
Sammelband zu Ehren von Professor
der Ukrainischen Freien Universität Wolodymyr Kosyk
(zum Gedenken an den 100. Geburtstag)

ISBN 978-3-462-19850-6

© Herausgeber
Lucien Febre Internationales
Wissenschafts- und Bildungskonsortium, 2025

ВИДАВНИЧИЙ ТВОРЧИЙ ВЕЧІР в УВУ

ПРЕЗЕНТАЦІЯ ВИДАНЬ

10 ЛИПНЯ

18:00 (МЮНХЕН) / 19:00 (КИЇВ)

Barellstraße 9a, 80648 München

Роман ПОПЕНКО

ВІЙСЬКО У СКИТАННІ:

УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВА ЕМІГРАЦІЯ В ЧИХОВСЬКИЙ ПЕРІОД (1919-1939 рр.)

Варовка Світ

Скельцатор

ГРИГОРІЙ КРУЖ

КАТОЛИЦЬКА МЕСА

ТОПІК ВОСНЕСІННЯ ПРАПІРКА ТВОРЧІСТЬ КОМПОНУЮТЬ

ПАРТИЦИПАТОР РОГОЛІ АСТІВКА

НАУКОВИЙ ЗІРНИК

Американський вибір: світова наддержавна поміж еволюцією й революцією

публічна лекція

лектор:
д-р Генадій Побережний

ЛЕОНІД РУДНИЦЬКИЙ

НАУКОВЕЦЬ, ПЕДАГОГ, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

ГАБІЛІТАЦІЙНА ЛЕКЦІЯ

д-р Ірина ІВАНКОВИЧ

8 грудня 2025

16:00 (Munich time)

UKRAINISCHE FREIE UNIVERSITÄT

